Ahmed Osman

KAYIP ŞEHİR

Mısır'dan Çıkış'ın
Ardındaki Arkeolojik Kanıtlar

OMEGA

OMEGA

KAYIP ŞEHİR

Mısır'dan Çıkış'ın Ardındaki Arkeolojik Kanıtlar

Ahmed Osman

İngilizceden çeviren:
Mesut Akın

1. baskı: Omega Yayınları, 2016

KAYIP ŞEHİR:
Mısır'dan Çıkış'ın Ardındaki Arkeolojik Kanıtlar / Ahmed Osman

Özgün adı: *The Lost City of the Exodus:*
The Archaeological Evidence behind the Journey Out of Egypt

Bu eser ilk kez Inner Traditions International, Rochester, Vermont'un bir alt kolu olan Bear & Company tarafından Amerika Birleşik Devletleri'nde basılmıştır. Bu kitap Inner Traditions International ile yapılan anlaşma sonucu yayımlanmıştır.
Copyright © 2014 Ahmed Osman

© Akçalı Ajans aracılığıyla Türkçe yayın hakları Omega Yayınları
Bu eserin tüm hakları saklıdır. Yayınevinden yazılı izin alınmaksızın kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz, hiçbir şekilde kopyalanamaz, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

ISBN 978-605-02-0510-7
Sertifika no: 10962

İngilizceden çeviren: Mesut Akın
Yayın koordinatörü: Levent Çeviker
Editör: Orhan Gökdemir
Yayıma hazırlayan: Nilay Ormanlı
Kapak tasarımı: Artemis İren

Baskı: Lord Matbaacılık ve Kâğıtçılık
Topkapı-İstanbul
Tel.: (0212) 674 93 54
Sertifika no: 22858

Omega Yayınları
Ankara Cad. 22/12 • TR-34110 Sirkeci-İstanbul
Tel.: (0212) 512 21 58 • Faks: (0212) 512 50 80
www.omegayayincilik.com • e-posta: omega@omegayayincilik.com
www.facebook.com/sayyayinlari • www.twitter.com/sayyayinlari

Genel dağıtım: Say Dağıtım Ltd. Şti.
Ankara Cad. 22/4 • TR-34110 Sirkeci-İstanbul
Tel.: (0212) 528 17 54 • Faks: (0212) 512 50 80
internet satış: www.saykitap.com • e-posta: dagitim@saykitap.com

İleri görüşlülüğünün yanı sıra yürekli
ve dürüst insan
SIGMUND FREUD'UN ANISINA

İÇİNDEKİLER

Önsöz 9
Giriş: Müslüman Kardeşler, Komünizm ve Musa 17
1. Çıkış (Exodus) Hikâyesi 33
2. Çıkış Hikâyesini Kim Yazdı? 43
3. Mısır Hatırlıyor 49
4. Hiksoslar ya da İsrailliler 59
5. Freud'un Düşü 63
6. İbraniler, İsrailliler ve Yahudiler 77
7. Velikovsky'nin Gizemi 79
8. Santorini Mucizesi 93
9. Yusuf'un Mumyası Kahire Müzesi'ndeki Mumyası 101
10. Musa ve Akhenaton 123
11. Çıkış'ın Sami Firavunu 177
12. Hangi Ramses'i Arıyoruz? 195
13. Ramses'in Kayıp Kentini Bulmak Üzereyiz 205
14. Mısır Büyükelçiliği'ndeki Tartışma 209
15. Çıkış Hikâyesi 219
16. Ramses'in Kayıp Kenti Ortaya Çıkıyor 231
Notlar 243
Kaynakça 247
Dizin 251

ÖNSÖZ

London Times gazetesinden George Hill, Ekim 1987'de bana şaşırtıcı bir soru yöneltti. O sırada III. Amenhotep'in vekillerinden Yuya ve alaca entarisiyle Hz. Yusuf'tan söz eden, yeni çıkan ilk kitabım üzerine bir yorum yazmaya hazırlanıyordum. Hill, bana, "Birçok kıdemli araştırmacı yapamazken siz bu önemli kimlik tespitine nasıl ulaşabildiniz?" diye sordu. "Çünkü onların inançlarına uygun düşmüyordu, o yüzden aynı sonuca ulaşamazlardı," diye yanıtladım. Bunun üzerine, "Bu durumda siz neye inanıyorsunuz?" dedi. Ben de, "Bulduklarıma inanırım," dedim.

Gerçi tabular ve saplantıların olmadığı bu nesnel konuma ulaşmak epey zaman alsa da gerçek buydu. Bununla birlikte, araştırma yıllarımda, sonuçları sadece inançlarıyla uyum göstermediği için nesnel sonuçları reddetmeye hazır birçok bilim insanıyla karşılaştım. Yusuf ile ilgili kitabımı yayımlamadan önce Edinburgh'den İskoç Mısırbilimci Cyril Aldred ile bağlantı kurdum. Aldred, Akhenaton ile ilgili kitabında, "Yuya'nın mumyası onun Sami kökenli bir yabancı olduğunu gösteriyor," diye yazmıştı. Ona, "Ne dersiniz, bunun Yusuf olduğunu söyleyebilir miyim?" diye sordum. Aldred bu kimlik belirlemeyi reddetmekle kalmadı, aynı zamanda daha sonraki baskısında Yuya'nın Sami kökenli olabileceğine ilişkin yorumunu da kitabından çıkardı.

Kitabımın yayımlanmasının ardından *Lost and Found* adıyla bir program yapan Birleşik Devletler NBC TV'den biri benimle temasa geçti. Benden programında savlarımı savunacak ABD'de yaşayan birini önermemi istedi. Uluslararası Mısırbilimciler Kongresi'nde tanıştığım ve Yuya'nın Yusuf ile aynı zamana denk geldiğini savunan Amerikalı Mısırbilimci James K. Hoffmeier'den bu konudaki düşüncelerimi televizyonda savunmasını istedim. Ancak Hoffmeier'in bu önerimi reddetmesi beni çok şaşırttı. Ona, "Neden? Nasıl olsa benimle aynı görüşü paylaşıyorsun," dedim. Bana, "Bu dinime aykırıdır," diye yanıt verdi.

Resim Ö.1. Yuya Mumyası, *The Hebrew Pharaohs of Egypt* isimli kitabımdan.

Yine benim gibi, Kitab-ı Mukaddes'te İsraillilerin Mısır'dan çıkışıyla ilgili yazılanları onaylamak için tarihsel belgeleri toplamaya çalışan Liverpool Üniversitesi'nden Kenneth Kitchen da araştırmalarımın tek bir noktasını bile kabul etmedi. Bir Mısırlı olarak bir süredir Musa ve Çıkış üzerine tarihsel gerçeği ortaya çıkarmaya çalışıyordum. Bir Hıristiyan olarak Kitchen da edebi anlamıyla Kitab-ı Mukaddes'in anlatısının tarihsel gerçekliğini doğrulamak istiyordu. Bir keresinde bana, "Bir Mısır metni İncil'le çelişirse, ben İncil'de yazılanları tercih ederim," demişti.

Resim Ö.2. Ahmed Osman ve Prof. Kenneth Kitchen.
Ahmed Osman'ın izniyle.

Daha sonra, aynı zamanda eski yapıtlardan sorumlu Mısır Kültür Bakanı Faruk Hüsnü'den de, aslından emin olmak için Yuya'nın DNA'sının belirlenmesine izin vermesini istedim ama bunu reddetti. "Yuya'nın genlerinin Yukarı Mısırlılara benzeyip benzemediğini araştıralım. Eğer Yuya'nın genleri

Yukarı Mısırlılarla benzerlik içindeyse Yusuf'un kimliğinin yanlış olduğunu kabul edeceğim," dedim. Öte yandan genler, Filistin'de yaşayanlarla benzerlik gösterirse Hüsnü benim doğru olduğumu kabul etmeliydi. Bakan bunu da reddetti. Yuya'nın genlerinin Yukarı Mısır'la ilgisi olmadığı anlaşılsa bile, bu durumda mumyayı isteyecek olan İsrail ile siyasi sorun çıkması ihtimalinden dolayı sonuçları kabul edemeyeceğini söyledi.

Halbuki bu konuda uluslarası bir antlaşma var ve bu antlaşmaya göre, antik bir yapıt hangi topraklarda bulunduysa o topraklara aittir. Aynı zamanda İsrail Hükümeti de Kitab-ı Mukaddes'te yazılanlarla çelişeceği için mumya talebinde bulunmaya cesaret edemezdi. Kutsal kitaba göre, Musa, Çıkış sırasında Yusuf'un cenazesini yanında götürmüştü. Hüsnü, tüm bu gerçeklere rağmen DNA tespitini bir türlü kabule yanaşmadı.

Bir sonbahar öğleden sonrası, İtalya'nın Torino kentinde bulunan Castello Valentino Bahçesi'nde Zahi Hawass ile görüştüm. 8 Eylül 1991'de toplanan Uluslararası Mısırbilimcileri 6. Kongresi'nin kapanış günüydü. Bu prestijli etkinliğin ardından herkes Castello Valentino Bahçesi'nde yapılan hoşça kal partisine katılmıştı. Eski Eserler Kurulu müdürü Dr. Ali Hasan ve o sırada Giza Platosu Müdürü olan Zahi Hawass'ın da bulunduğu Mısır delegasyonunun bazı üyeleriyle birlikteydim.

Dört yıl önce *Stranger in the Valley of the Kings: The Identification of Yuya as the Patriarch Joseph* (Krallar Vadisi'ndeki Yabancı: Vezir Yuya'nın Hazreti Yusuf Olduğunun Kanıtları) adlı kitabım yayımlanmıştı. Bu kitapta, ünlü Tevrat karakterinin, belki de mumyası Kahire Müzesi'nde sergilenen 18. Hanedan ve aynı zamanda Firavun IV. Tuthmosis'in bakanı ve veziri olan Yuya ile aynı kişi olabileceğini yazmıştım. Yuya,

Akhenaton'un dedesi; Yuya'nın kızı Tiye de Akhenaton'un annesiydi. Ve ayrıca Yuya'nın mumyasının Samilere özgü bir görünümü olduğunu da açıklamıştım. Hawass ise, Mısırlı firavunları İbranilere teslim edecek bir siyonist kültürel girişimin parçası olduğunu ileri sürerek araştırmamı reddetmişti.

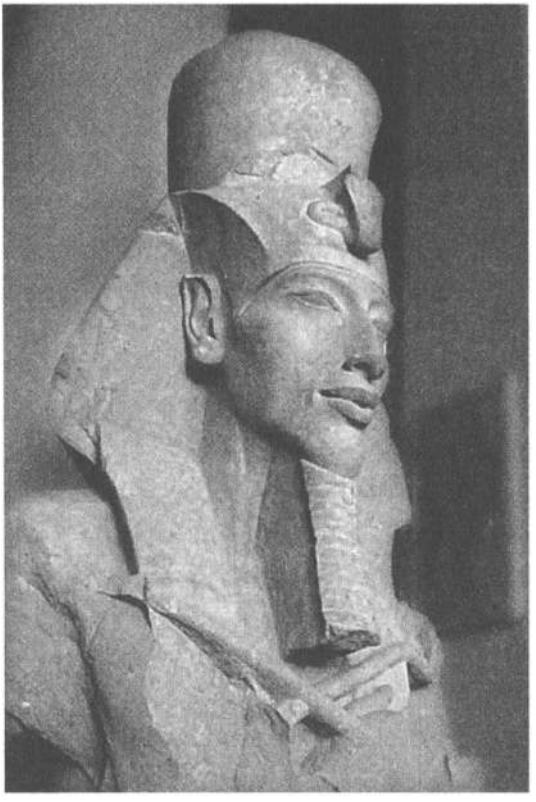
Kongreden tam bir yıl önce *Moses: Pharaoh of Egypt* (Musa: Mısırlı Bir Firavun) adlı ikinci kitabım çıkmıştı. Bu çalışmamda Yusuf'un Akhenaton'un dedesi olduğu belirlemenin de ötesine gitmiş; onların, yani Musa ile Akhenaton'un, gerçekte aynı ve tek kişi olduklarını ortaya koymuştum. Doğal olarak bu yeni kitap aramızdaki tartışmanın konusu olmuştu. Hawass, vakit kaybetmeksizin, bir sandalyeye çöküp tezlerimi değersizleştirmeye başladı. Tabii iddialar ve anlatılanlarla gösterilen kaynaklar üzerinden değil, sözde güdülere dayanarak yapıyordu bunu. "Bak Osman, senin yazdığın tarih değil, yaptığın sadece bir Yahudi propagandasıdır," diyordu.

"Bu sadece bir hipotez," diye itiraz ettim. "Eğer bir grup bilim insanı, Yuya'nın mumyasının DNA'sını inceler ve onun Kenan'dan değil Yukarı Mısır'dan olduğunu onaylarsa, ben savunduğum şeylerden vazgeçmeye hazırım," dedim.

Hawass'ın göğsü gözle görülür bir şekilde inip kalkmaya başladı ve gözlerini kısarak, tehditkâr bir ifadeyle bana bakıp, "Sen kimsin ki böyle bir değerlendirme yapılmasını istersin? Kimsin sen? Osman, sen sadece bir amatörsün. Antikçağlarla ilgili bir uzman değilsin ve hatta kazıbilimci de değilsin. İzin ver sana bir şey söyleyeyim," dedi. Ses tonu, kendinden geçmiş ve coşmuş bir insanın öfkesini ele veriyordu. "Mümkün olsaydı biz bilim insanları, Yuya'nın mumyasını asla ve asla gözden geçirmezdik."

Bağırarak konuşması, bahçenin bizim tarafımızda bulunan diğer delegelerin de dikkatini çekmişti. Sohbet ettiğim diğer Mısırlılar da, Hawass'ın saklamadığı öfkesinden gözle

görülür bir şekilde rahatsızlık duymuşlardı. Ancak Hawass benimle işini daha bitirmemişti: "Akhenaton üzerine tezlerine gelince: Akhenaton üzerine bir kitap yazmam için bana bir milyon dolar teklif ettiler. Yani nasıl olur da firavunlarımızdan biri Yahudi kanı taşıyabilir," dedi. Onu, "Yahudi kanından olmanın neresi yanlış? Muhammed peygamberimiz, İsraillilerin büyük atası İbrahim'in soyundan değil mi," diye yanıtladım. Bardağımdaki şarabı bitirip kadehi sakin bir şekilde masasının üzerine bıraktım. "Sizinle aramızdaki farkın ne olduğunu biliyor musunuz," diye sordum.

Resim Ö.3. Akhenaton Kahire Müzesi'nde. Ahmed Osman'ın izniyle.

Hiçbir söz etmeden, sinsi bir ifadeyle, diyeceğimi bekliyordu. "Antikitede bir işim olmamakla birlikte, sizinle aramızdaki fark şu; tarihsel sorular üzerine basın benimle sürekli temasa geçer. Çünkü benim onlara söyleyecek bir şeyim olur. Size gelince; size sadece ihtiyaçları olan izni alabilmek için başvuruda bulunurlar. Resmî işiniz biter bitmez adınızı hatırlayacak hiç kimse olmayacak." Hawass, sanki bana bir tokat atmaya hazırlanıyormuş gibi, ters ters baktı. Ayağa kalktı, belli belirsiz bir şeyler homurdandı. Sinirli bir şekilde, uzun adımlarla uzaklaşıp gitti.

Böyle önyargılı davranışlar bilim insanlarının doğru sonuca ulaşmasına yardım edebilir mi?

GİRİŞ

MÜSLÜMAN KARDEŞLER, KOMÜNİZM VE MUSA

1934'te Kahire'de doğdum. Babamı kaybettiğimde sekiz yaşındaydım. Mısır toplumu 1930'lu yıllarda bugüne göre birçok bakımdan daha ilerici ve açık fikirliydi. Böyle hassas bir yaşta babamı kaybetmek, topluma dengeli ve olumlu bir şekilde girmeme engel oldu. "Büyükbaba"nın ruhsal desteğine ihtiyaç duydum ve böylece Allah'ı aramaya başladım.

Şafak vakti kalkıp okul saatine kadar namaz kılıp dua okuyordum. İşte bu yetişme çağımda, okuldaki din dersi hocasının bende büyük bir etkisi oldu. Sağlam yapısı, fesi, iyi kesilmiş kısa sakalı ve ateşli bakışlarıyla karizmatik biriydi. Kalın ellerini masamın üzerine koyarken yarıaçık ağzına bakar ve onun daima gülümsediği izlenimini edinirdim.

Adı Hasan el-Banna'ydı.* Evet, Müslüman Kardeşler'in kurucusu benim ilk öğretmenimdi. Özgür düşünce ve kızlarla ilişkiyi deneyimlemeden önce, delifişek bir ahlakçı olmamın ilk etkilerinin nereden geldiğini geç de olsa anlayabiliyorum. Öğle yemeği arasında hemen koşturarak okul

* Hasan el-Banna, Müslüman Kardeşler örgütünün kurucusuydu. 1930'lu yıllarda beş yüz bin üyesiyle en etkili ve geniş dinsel örgütlerden biriydi.

camisine gidip namaz kılar ve bu arada genç Müslüman Kardeşler üyeleriyle görüşürdüm. Daire şeklinde oturur, grup liderinin, Peygamber'in arkadaşlarından birinin hikâyesini ya da ilk Müslüman kahramanların Allah'ın düşmanlarını nasıl yendikleri üzerine okuduklarını dinlerdik. Haliyle, bu süre içinde beni de kendi çevrelerine katılmaya ikna ettiler. Allah'ın gösterdiği yolu izleyerek güçlü bir millet inşa edeceğimizi ve Allah'ın düşmanlarını yeneceğimizi anlatıyorlardı. Tabii o zamanlar bize düşman olarak belletilenler sırasıyla; o zamanın hükümeti, sömürgeci İngiliz kuvvetleri ve Filistin'deki Yahudilerdi.

Birleşmiş Milletler 1947'de Filistin'in Arap ve Yahudi devleti olarak bölüştürülmesini kararlaştırdığında, Müslüman Kardeşler İsrail Devleti'nin kuruluşunu önlemek amacıyla Yahudilere karşı Filistin'de çarpışmak için gönüllü olma çağrısında bulundu. Eğer Yahudilere karşı savaşa katılırsam şu iki sonuca ulaşabileceğim söylendi: Allah'ın düşmanlarını yenip zafere ulaşacak ya da şehit olup doğrudan cennete gidecektim. O zaman bu bana cennete kavuşmak için özgürce seçebileceğim en iyi çözüm olarak görünüyordu. Savaşa gönüllü katılma başvurum –şanssızdım– yaşımın küçüklüğünden dolayı reddedildi. Yıl 1948'di ve ben daha on dördümdeydim; cihada katılma yaşından iki yıl daha küçük.

Yukarıda belirttiğim gibi, 1948'de gönüllü birlikleriyle İsrail'e karşı savaşan Müslüman Kardeşler, hükümetle de çatışmaya başladı. Ben-Gurion'un bağımsızlığı ilan etmesinin ardından, daha bir yıl dolmadan hem Mısır başbakanı hem de Hasan el-Banna öldürüldü. Binlerce Müslüman Kardeş üyesi ya hapishanelere dolduruldu ya da sürgüne gitti. Bizim küçük grubumuz da buluşmalarını gizlice yapmak zorunda kaldı. Ağabeyler çölde bir yerlerde askeri eğitime katılırken, biz yaşı küçük İhvan üyeleri de ilişkileri toplumdan mümkün

olduğunca gizlemeye ve sıradan erkek çocuklar gibi davranmaya çalışıyorduk.

Resim G.1. Hassan el-Banna.
Müslüman Kardeşler'in web sitesinin izniyle.

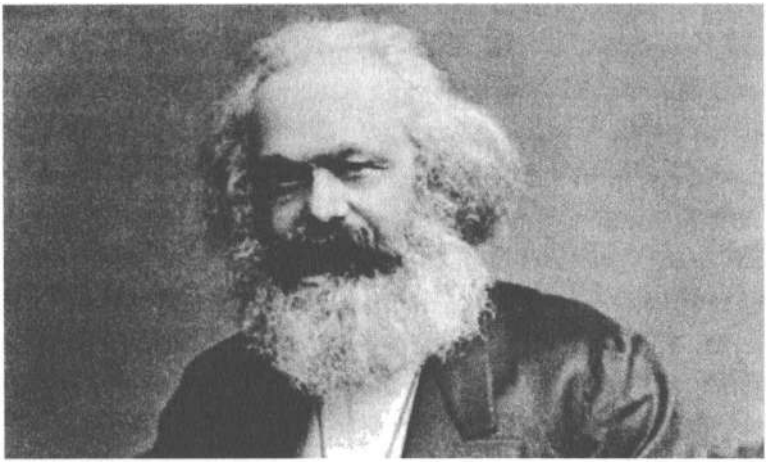
On beş yaşımdaydım. Müslüman Kardeş ya da değil; o yaşta sağlıklı herhangi bir çocukta olduğu gibi damarlarımdaki testosteron oranı artıyordu. Dağıtılmadan önce boş zamanımı Kardeşler'le toplantılarda geçirir, günaha girmemek için bir kızın vücudunun herhangi bir kısmını görmeyeyim diye yürürken başımı öne eğerdim. Şimdi açık bir şekilde sıradan bir erkek çocuk gibi davranma talimatı almıştım. Geceleyin yatağa gitmeye hazırlanırken bana verilen uzun bir listeyi kafamdan geçirir, o gün hangi günahları işlediğimi gözümün önüne getirirdim: Yalan söyledim mi, camiye gitmeyi kaçırdım mı, bir kızın bedenine baktım mı? Kısacası, şeriat kanununu ya da dini yasakları çiğneyen bir şey yaptım mı? Şimdi bir yandan bana verilen talimatları yerine getirip getirmediğimi düşünüyor, bir yandan da normal bir erkek çocuğu gibi görünmek için, işlediğim günahlar açısından da kendimi gözden geçiriyordum.

Bu bana yeni bir kapı açtı. Filmlere gitmeye başladım. İlk kez aşk şarkıları dinledim ve namaz kılmayı daha fazla kaçırır oldum. Dönüp o günleri düşündüğümde, bütün bunlardan çok daha önemli olanın, kızlara gitgide daha çok bakmaya başlamam olduğunu anlıyorum. Böylece yeniyetme duygularımı bastırma içgüdüsü kayboldu. Caddede gördüğüm her güzel kıza baktım.

Şaşırtıcıydı, bu işten hoşlanıyordum.

Müslüman Kardeşler arasında, kızlardan daha tehlikeli olan bir başka büyük tabu da felsefeydi. Sınıfta öğretmenlerin şüphesini çekmemek için o tehlikeli kitapları da okumam gerekecekti. Felsefe sınıfları acayip ve şaşırtıcıydı. Burada öğretmen tüm günahları cezalandıran, her şeyin yaratıcısı Allah hakkında ya da cennet cehennem üzerine konuşup durmazdı. Evren ve bazen insan aklı ele alınırdı. Yazıları tartışılan bazı filozoflar Allah'ı "Büyük akıl" ya da "Tin"(spirit) olarak adlandırıp varlığını kabul ederken, bazıları varlığını daha baştan inkâr ederlerdi.

Müslüman Kardeşler'e göre tüm bu düşünürler "kâfir"di ve bunlara ait bir kitapla yakaladıklarını şiddetle cezalandırırlardı. Ama ben on altımdaydım ve daha o zamandan entelektüel kariyerimin izlerini yansıtmaya başlamıştım. Konuları kendi başına halletmeye odaklanmış, kabul edilmiş bilgiyi değil kendi kendine ulaştığı düşünceyi benimseyen inatçı biri. Daha fazla bilmek istedim, bundan dolayı fark ettirmeksizin kütüphaneye gitmeye başladım. Orada Sokrates, Platon ve Aristoteles hakkındaki kitaplara başvurdum. Okudukça, yaşamın gizemleri, düşündüğümden çok daha derin göründü. el-Banna suikastından sonraki bir yıl içinde Tanrı benden alınmıştı. Ve kendimi iki kez yetim hissettim. Yaşamın anlamını bulma çabasında ve kızlarla birlikte hızla değişen bir dünyayla dağılmış, kafası karışık bir durumdaydım.

Resim G.2. Karl Marx. *Guardian*'ın izniyle, February 17, 2012.

1950 yılıydı. Kafelerin önü dolup taşıyordu. Kahire ve İskenderiye'deki atmosfer hâlâ, gizemli 1930'lar gibi, entelektüel merak, neşe ve zindelikle harmanlanmış bir havadaydı. İnsan *Necip Mahfuz*'un sayfalarına dalıp Lawrence Durrell'ın *İskenderiye Dörtlüsü*'ndeki nargilenin tembelce kıvranarak yükselen duman halkalarının esintisini yakalayabilirdi. Yeraltındaki Mısır Komünist Partisi üyelerinden bazılarıyla işte bu hava içinde tanıştım.

Birkaç devrimci genç ve bir iki deneyimli Marksist entelektüelle yaptığım tartışmalar, kısa hayatımın yarısına egemen olmuş dinsel aşırılığın son izlerinden kurtulmama yardım etmişti. Karl Marx ve Friedrich Engels'in fiziksel dünya dışında evrende hiçbir şeyin var olmadığını net bir şekilde ortaya koyduğu anlatılırdı. Tanrı, insan kafasında yaratılan bir şeyden başka bir şey değildi, ölünce o da bizimle birlikte ölüyordu. İnsanın ihtiyacı olan, gözlerinizi açtığınızda açıkça görüleceği gibi, Allah değil; adil bir yönetimdi. Tarih iki sınıf –zengin ve yoksul, mal sahipleri ve işçiler– arasındaki mücadelenin hesabından başka bir şey değildi.

Eğer şimdiki hükümeti değiştirip yerine Sovyetler Birliği'nde olduğu gibi komünizmi kurarsak insanlar mutlu olacaktı; her insan ne yapabilirse onu yapacak, ne ihtiyacı varsa onu alacaktı (Bu, Arap komünizmiydi. Ve kadınlar bu tanımın içinde yoktu.)

Müslüman Kardeşler'in tersine, komünistlerde şehit olup cennete gitme fikri yoktu. Onların lehine, cenneti yeryüzünde vaat ediyorlardı. O sıralarda Mısır Komünist Partisi yeni kurulmuş, İsrail Devleti'ne karşı savaşa da karşıydı ve Yahudi yoldaşlarla da –özellikle Paris, Roma ve Moskova'da olanlarla– ilişkiler iyiydi.

Bana yoldaşların verdiği ilk broşür olan *Gerçek*'in (yani *Pravda*) kapağında orak çekiç vardı. Onu banyoda gizlice okuyordum. Şimdi "tarihin doğru tarafı"ndaydım; yani dünyayı değiştirecek ve işçi sınıfın diktatörlüğünü kurarak ezilenlere adalet getirecek tarafta. Bu bana kendimi gerçekten önemli biri gibi hissettiriyordu. Ev ödevlerimi önemsemiyor, siyasi ve ekonomik broşürler okuyup tartışmakla meşguldüm ve yoldaşlarla gizli toplantılara katılıyor, bir yandan da yeni üyeler kazanmaya çalışıyorduk. Siyasi etkinliklerimiz, öğrenci eylemleri ve yürüyüşler düzenlemekte yoğunlaşıyordu. Bu etkinliklerde, hükümetin devrilmesi ve Kral Faruk'un tahttan indirilmesi gerektiğini haykırıyorduk.

Anlattığım gibi; 1951, Britanya ile ilişkilerin gerilmesine ve bunun sonucunda da Ekim'de İngiliz-Mısır Anlaşmasının feshedilmesine yol açtı. Müslüman Kardeşler üç yıl önce, başbakanı öldürdükten sonra, sert bir şekilde baskıya maruz kalmalarına rağmen şimdi "terörizm" diye adlandırılan bir kampanyayla meşgul oldular. İster komünist isterse dinci olsun her ikisi de hükümet ve sömürgeci karşıtı aşırılıkta birleştiler. 1952'nin Ocak ayında İsmailiye'de bir polis katliamı oldu. Ertesi gün bize, Kahire Üniversitesi'nde buluşmak

üzere büyük gösteriler düzenlememize ilişkin gizli bir haber ulaştırıldı. Ben de okuldaki liderlerden biriydim. 20. yüzyılda öğrenci olan herkesin bildiği gibi, korku ve heyecanla karışık duygularla düzenlenen sokak gösterilerinde sloganlar atılıyor, öğrenciler de bu düzenlenen gösterilere kitleler halinde katılıyordu.

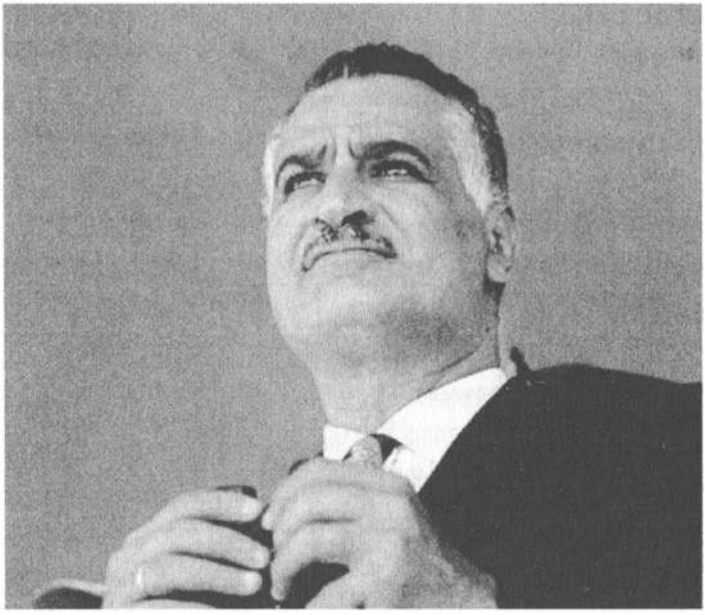
Kahire merkezde Opera Meydanı'na yaklaşırken bir noktada, benzinle dolu küçük teneke kutular taşıyan birilerinin kamyonlardan atladığını gördüm. Bunları alevler içindeki ünlü Badi'a Gece Kulübü'ne fırlatıyorlardı. Nefretleri sokağa yansıyan eylemcilerden birine niçin özellikle burayı hedeflediklerini sordum ama önceden kararlaştırılmış buyruğu yerine getirme telaşında oldukları için sorumu yanıtlamaya yanaşmadılar. İsmailiye Meydanı'na (şimdiki Tahrir Meydanı) vardık. Kahire merkezdeki alışveriş merkezlerinin çoğu alevler içindeydi. Yağmacılar mağazaların camlarını kırıyor ve ellerine geçirebildiklerini sürükleyip götürüyorlardı. Üniversiteye asla ulaşamadık. Akşam Kral sıkıyönetim ilan etmişti. Önceden ayarlanmış bazı oyuncuların, doğal ve kendiliğinden başlamış havası vererek tarihe müdahale ettiği çeşitli olaylara tanık olmuştum.

Kral Faruk durumu toparlamak amacıyla Nahhas Paşa hükümetini görevden aldı. Ondan sonraki altı ayda dört başbakan değişti ama olaylar bir türlü yatışmadı. Bizim bu kitleselleşmiş kızgınlığı hep birden komünist bir devrime götürmek yolu da 22 Temmuz gecesi Nasır'ın Özgür Subaylar'ı gidişata el koyunca ortada kaldı. Askeri darbe, Mısır tarihinin akışını değiştirdi.

Bazen bu darbenin benim yaşamımın gidişatını değiştirdiğini de düşünürüm.

O sırada yirmi yaşımdaydım ve hukuk okumak için Kahire'de Ayn Şems Üniversitesi'ne kaydoldum. Batı Nil

Deltası'ndaki Komünist Parti etkinliklerinden sorumluydum. Yıl 1954'tü ve Nasır yönetimi, her muhalefet hareketini sert bir şekilde bastırma yoluna giren bir rejime dönüşüyordu hızla. Hiçbirimizin haberi olmaksızın, polis, Komünist Parti örgütüne sızmıştı ve bir gün ansızın –başkan da dahil olmak üzere, devlete karşı yasadışı etkinliklerden dolayı altmış parti üyesiyle birlikte– ben de tutuklandım.

Resim G.3. Cemal Abdül Nasır. İskenderiye Kütüphanesi'nin izniyle.

Gerçek ise; etkilendiklerimin, daha o zamandan komünist ütopyaya inancımın altını oymaya başlamasıydı ve diktatörlük altında gençliğimi siyasi emellerim için hapishanede geçirmek, kendimi adamak fikri artık hoş gelmiyordu. Hâlâ felsefe okuyor ama Jean-Paul Sartre ve Albert Camus gibi Fransız varoluşçularına yakınlaşıyordum. Yaşamdan bir haz alma arayışının fazla bir anlamı olmadığı fikri o zamanki

durumuma uygun düşüyordu. Tüm kurtuluş umutlarından vazgeçmek gerekecek diye düşündüm ama belki de bunu bir kez gerçekleştirdikten sonra nihayet yaşamımla barışıp gidecektim.

Şanslıydım; hapishaneden daha duruşma da başlamadan önce tahliye edildim ve dışarı çıkar çıkmaz doğruca hukuk fakültesine gittim. Dini ve siyasi düşünceleri kafamdan çıkardım. Diplomamı aldıktan sonra, o zamanlar Mısır'da en çok satan günlük gazete *Akhbar el Yom*'da gazeteci olarak çalışmaya başladım. Benim görevim, toplumdaki haber ve olayları takip edip yazmaktı. Yani işim; Kahire seçkinlerini izlemek, bir kısmıyla –özellikle sanatçı ve entelektüellerle– görüşüp tanışmaktı.

Bu çevrelerde bulunurken, o sıralarda Mısır'da parlamaya başlayan tiyatro çevresi daha çok ilgimi çekti ve ben de bazı oyunlar yazarak denemelerde bulundum. Oyunlarımdan dördü kitap olarak basılmakla birlikte; sansür, bunların sahneye koyulmasına hiç izin vermedi. Gerekçe her zaman şu üç nedenden biri oldu: siyasi, dini ya da cinsellik. Nihayet 1964'te bir oyunum sahnelendi. Ancak biri TV dizisi ya da film yapılması teklifinde bulununca reddedildi. Sansürle başım zaman zaman derde girse de aynı zamanda gazetecilikten hoşlandım ve sosyal yaşamı kamçılamayı sevdim. Ama içimde bir şeyler derin bir rahatsızlığa sebep oluyordu. Bu, Yahudilere karşı her yerde bulunan savaş söylemiydi.

Altmışların başında Nasır'ın İsrail ile karşı karşıya gelmeye hazırlandığı görülüyordu. Havada bunun kokusu vardı. Daha fazla Rus silahı satın alındı. Hatta bir noktada, Mısır ordusunu eğitmek için Sovyetler Birliği'nden askeri uzmanlar getirildi.

Bu durumdan hoşlanmadım. Britanya ya da İsrail işgali altındaki tüm Mısır toprakları kurtarıldı. 1956'da Sina'nın üç

devlet tarafından işgal edilmesi gibi, bu savaş da dünya tarafından egemen bir devlete saldırı olarak değerlendirildi ve Mısır evrensel bir kınamayla karşı karşıya kaldı. Dahası 1948'de Yahudilere karşı savaşa katılma başvurum yaşımın küçüklüğü nedeniyle reddedilmişken, şimdi askerliğini yapmış biri olarak gelecekte olacak bir savaşa çağırılabilirdim. Artık Yahudilere karşı savaşın iyi ve haklı olduğundan da emin değildim.

Bu benim pasifist olmamdan kaynaklanmıyordu. Genç bir Müslüman Kardeşler üyesi olarak, cennete gidebilmek için Yahudileri öldürmeye istekliydim ama şimdi, gerçekte doğru ve yanlışın nerede olduğu konusunda emin değildim. Savaşın bizim için olduğu gibi diğer tarafa da kutsal görünebileceği açıktı. Sömürgeci Britanya ve Fransa'dan farklı olarak Orta Amerika'da, Amerikalılara söylendiği gibi, İsraillilerin açıkça "eve dönme" gibi bir niyetleri yoktu. Çünkü Filistin'i tek yurtları olarak görüyorlardı. Eğer Araplar ve Yahudiler aynı toprakları talep ediyorsa kısmen doğrulardı. İsraillilerle oturup *konuşmanın* neden bu kadar zor olduğunu anlamak istedim. Eninde sonunda askeri ihtilaf hep siyasi anlaşmalarla sonuçlanırdı. Buna aralarında yüzyıllardır savaştıktan sonra yakın arkadaş olan Fransa ve Almanya mükemmel bir örnek oldu. Engelleri kırıp el sıkışmamıza izin vermeyen ve her iki tarafça da konuşulmayan bazı derin şeylerin, tabuların, olduğunu düşündüm.

Bu çaba bende –Mısır ve İsrail arasında ölmeyen düşmanlığın arkasındaki gerçek nedenleri anlamak– zamanla daha önceki özlemlerimin yerine geçen entelektüel bir saplantı haline geldi. Bunun üzerine düşündüm ve sonunda "Çıkış" üzerine bir oyun yazmaya karar verdim. Konuyu Mısır'ın tanınmış oyun yazarlarından Tewfik el-Hakîm ile görüştüm ve bana önce Kitab-ı Mukaddes'teki "Çıkış" bölümünü okumamı tavsiye etti. Müslümanlar İncil'i genellikle okumaz; Yahudilik

ve Hristiyanlıkla ilgili bilgilerini kendi kaynaklarından öğrenirler (yani Kur'an ve onun tüm yorumcularından). İncil'in Arapçasını aldım ve "Çıkış" bölümünü *Cennet Nerede?* adını verdiğim oyunumun esas kaynağı olarak kullandım.

Oyunun ironik teması şöyleydi: İsrailliler, Kenan diyarına (Filistin) gitmeyip Mısır'da kalsalardı Mısırlı olacaklardı ve daha sonra tarihlerinde karşılaştıkları bilinen sorunları yaşamayacaklardı. Cennet kelimesiyle, kabul ettiğimiz ve kabul edildiğimiz bir evi ima ediyordum. Oyun, kitap olarak basıldı ama gerçekte ben pek tatmin olmadım. Gerçi oyunda geçen olaylar geçmişte kalsa da beni rahatsız eden, eski Mısır kaynaklarını kullanmak yerine İncil'de yazılanları veri olarak almamdı. Tarihsel karakterler ve olayları yazıyordum ama kafamda kutsal metinlerin güvenilir tarihsel kaynak olarak ele alınıp alınamayacağı düşüncesi vardı.

Dolayısıyla yeniden başlamaya karar verdim. Mısır'dan Yahudi Çıkış'ını konu alan Yahudilerin kutsal kitabında geçen olayların köşe taşlarından olduğu yeni bir dramatik çalışma hazırlayacaktım ama bu kez eski Mısır kayıtlarının tanıklığına dayanacaktım. Mısır'daki İsrailliler üzerine, Mısır kaynaklarına dayalı bir yıl sürecek araştırmam için devletten mali yardım başvurumu, Tevfik el-Hakîm'in yanı sıra Yahya Hakkı ve Muhammet Mansur adlı iki yazar daha destekledi.

Eğer Kuran'da da bulunan Kitab-ı Mukaddes'teki Musa hikâyesi gerçek tarihsel olayları temsil ediyorsa ve sadece inananların inancını kuvvetlendirmek için yazılmış bir mitolojik muhasebe değilse, bunun kanıtlarını Eski Mısır tarihinde bulabileceğimden kesinlikle emindim. Ve daha da önemlisi, eğer Musa ve Çıkış hakkında gerçeği bulabilirsem üç bin yıldır sürüp giden ve uzlaşma belirtisi de göstermeyen Yahudiler ve Mısırlılar arasındaki düşmanlığın (kan davasının) köklerini anlayabileceğimden de emindim.

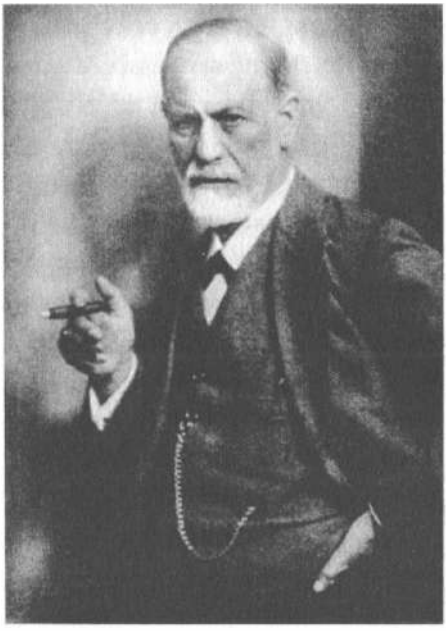
İlkin sayısız heykelleri ve firavunlar dönemi kalıntılarını görmek için Kahire Müzesi'ne gittim. Ama orada Musa ve Çıkış'la ilgili hiçbir şey bulamadım. Mısır kütüphaneleri pek yararlı olmadı. Konuyla ilgili hiçbir şey yoktu. Belki sadece Kahire Müzesi Kütüphanesi konuyla ilgili Mısır'da çalışmış yabancı kazıbilimcilerin yazdıkları kitap ve dergileri bulundurduğu için bana yararlı olabilirdi. Ancak kütüphanede araştırmacıların aradıkları şeyleri bulabileceği bir şekilde düzenleme olmadığı için, yığınla kitap, hangi köşede bulunacağına ilişkin bir başvuru kaynağı olmaksızın rasgele yerleştirilip bırakılmıştı.

Öte yandan Kahire Müzesi Kütüphanesi 1960'lı yıllarda aynı zamanda büyülü bir mekândı. Orada hemen hemen karşılaştığım her bir kişiyi yazabileceğimi hissetseydim hakkında Borgesvari roman yazılacak ölçüde alışılmamış bir çekiciliği olurdu. Çoğu zaman kendimi müze kapandıktan sonra içinde gizlenmiş olarak hayal ediyor, *cinler* cirit atıyor mu diye etrafı kolaçan ederek dört bin yılın anılarının muhafaza edildiği karanlık mekânlarda dolaşma fantezisiyle yakalıyordum.

Ama bu arada hükümet bursunun süresi doldu. Bu durumda, yeryüzünde, çalışmamı sürdürebileceğim tek bir yer vardı: araştırdığım her şeyi bulabileceğim Britanya Müzesi Kütüphanesi'. Bunun üzerine Kahire'den ayrılıp, Mısır kaynaklarında İncil ve Kuran'da anlatılanlar için kanıt aramaya başlayacağım yer olan Londra'ya geldim.

Mısır, Kitab-ı Mukaddes'te kuşkusuz büyük bir öneme sahip bir yerdi. Eski ve Yeni Ahit'te, Musa'nın kitaplarından Yaradılış (Genesis)'ta, İncil'de Mısır'dan geniş bir zaman dilimi içinde söz ediliyordu. Ama Mısır'la ilgili kutsal kitap anlatılarından, İsraillilerin baskıya uğraması ve Mısır'dan Çıkış'ın kitabın köşe taşı olduğu anlaşılıyordu. Bununla birlikte benim kendi Çıkış anlayışım ne İncil ne Mısırbilim çalışmala-

rındandı; psikanalizin babası Sigmund Freud'un kurduğu ve çok az başvurulan psiko-tarih disiplininden gelişti.

Resim G.4. Sigmund Freud. Londra Freud Müzesi'nin izniyle.

Ruhbilimin ruh çözümleme okulunun Yahudi kurucusu Freud, en iyi bilinçdışı akıl kuramlarıyla bilinir. Ama 1930'lu yıllarda belki de Nazi Almanya'sında Hitler tarafından Yahudilere yönelik baskı ve zulmün artması nedeniyle Freud, zaman ve düşüncesinin çoğunu modern antisemitizmin arkasındaki nedenleri anlamaya verdi. 1938 Mart'ında Nazi Almanya'sı Avusturya'yı iltihak etti. Viyanalı Yahudilere yönelik yoğun şiddetin ortasında Freud, ailesiyle birlikte ülkesini terk edip İngiltere'ye gitmek zorunda kaldı.

Onun Yahudi dininin kökenleri, özellikle Musa araştırması, alışılmamış sonuçlara ulaştı: Freud, Musa ve Çıkış'ın

izlerini II. Ramses ve 19. Hanedan değil, Akhenaton ve 18. Hanedan zamanında bulduğunu açıkladı.

1939 Eylül'ünden birkaç ay önce, yani henüz Hitler'in tankları Polonya sınırını geçmeden önce Londra'ya sağ salim gittiğinde, bu aykırı fikirlerini, son kitabı *Musa ve Tektanrıcılık*'ı yayımladı.

Çalışma, insanlığın kolektif bilinçdışına, gizli geçmişinin derinliklerine insan aklının bir göz atmasıydı. Yahudi nefretinin ardındaki nedenleri sürekli anlamaya çalışan Freud, ne arkeolojik tanıklıkları ne de kutsal kitapla ilgili eleştirileri takip etti ama sadece insan aklının derinliklerine, bilinçaltına baktı. Sonunda Tevrat'ın ilk beş bölümünün, yani Tora'nın genellikle İsa'dan önceki onuncu ve 16. yüzyıl arasındaki birkaç yüzyıl boyunca toplanılan çeşitli metinlerin birleştirilmesinden oluştuğu kabul ediliyor. İnsan belleğine dayanan yazıcılar, kimileri sekiz yüzyıldan daha önceki dönemlere kadar giden çok daha eski sözlü geleneği kaleme almıştı.

Freud, kitabında, kutsal kitaptaki Musa'nın gerçekte Tutankamon'un babası tektanrıcı Kral Akhenaton'un bir takipçisi ve eski bir Mısırlı görevli olduğunu tartıştı. *Musa ve Tektanrıcılık*'ta çok daha ilginç olan, Freud'un aynı zamanda Musa'nın vahşi doğada İsrailliler, yani kendi milleti, tarafından öldürüldüğünü ileri sürmesiydi. Çalışmasını, Musa'nın kendi takipçileri tarafından öldürülmesiyle sonuçlandırmasıyla birlikte Freud, Yahudi din tarihi içinde nevrozlar olduğu fikrini inşa etti.

Sinir ve ruh bozuklukları (nevrozlar), Freud'un açıkladığı gibi, her insanın uyanık bilinçliliğinin ulaşmasının ötesinde, bilinçaltında vuku bulan hayali savaşların sonucuydu. Bu çocukluğun esas bakıcılarının düşsel bir versiyonunun üstesinden gelmek, ondan kaçmak ya da onu mağlup etmek amacıyla kendimizin yanıltıcı dünyasında, sanal gerçeklik gibi

şeylerin olduğu bir akıl diyarında oluyor. Freud'a göre, çocuğun fiziksel zarara uğradığı bir olayın üstesinden gelmesinin tek yolu, onu inkârdan geçer. Sonuç olarak; travma, ergenlik sırasında bastırılmış olarak ortaya çıkana, kendisini saplantılı nevroz ya da fobi olarak gösterene kadar, sınıflandırıldığı, incelikle işlendiği, işleme tabi tutulduğu, metabolize edildiği bir kuluçka dönemine girer.

Cinayetten yıllar sonra asiler, Musa'yı İsraillilerin kurtarıcısı olarak ifade eden bir Yahudi dini biçimlendirdiler. Başka bir deyişle, uzun bir hazırlık dönemini takiben, Musa ve öğretileri yeniden ortaya çıktı; hatta daha güçlü ve saplantılı bir hale geldi. Freud burada kendi nevrozlarının nedenini aramakla paralellik kurdu ve Musa'nın tektanrıcılığını benimsedikleri zaman Yahudilerin, liderlerinin ölümü etrafında olan şeyleri inkâr ettikleri sonucunu çıkardı. Aynı nevrozlarda olduğu gibi, Musa'nın tektanrıcılığa dönüşü hatırlanan ama yanlış hatırlanan bir uzlaşma olayıdır.

Freud, bir ilahiyatçı ya da kutsal kitaplar uzmanı olmamakla birlikte insan ruhbilimi araştırmacısı olarak, tartışmaya Londra'ya geldiğimden beri takip etmekte olduğum birçok unsuru getirdi. Örneğin; Musa ve Mısır'da tektanrıcı dinin kralı Akhenaton arasındaki bağlantıya ilk dikkat çeken oydu. Bununla birlikte hiçbir akademisyen Freud'un meydan okumalarını ciddiye alacak kadar hazır değildi ve çoğu tarihçi onun özel psikotarih kuramının meşruluğunu reddetti. Başlangıçta kazıbilimciler ve kutsal eser bilginleri bunu kabul edemedi. Çünkü onların zaman dizinine göre Musa, 18. Hanedan döneminde bulunamıyordu.

1

ÇIKIŞ (EXODUS) HİKÂYESİ

İsraillilerin Mısır'dan çıkışının kutsal kitaplardaki değerlendirmesi eski dünyanın en yaygın anlatılarından biridir. Hamursuz diye bilinen Yahudi bayramında, "Pesach", Tanrı'nın İsraillilere talimatı, kurban edilen kuzunun kanıyla kendi kapılarınızı işaretleyin ki Mısır'ın doğan ilk çocuğunu öldürmek için yola çıkan Tanrı bu kan işaretinin olduğu yerlere uğramadan gitsin anlamındadır. Bu aynı zamanda Son Yemek'ten önceki akşam olarak düşünülen, Paskalya öncesi Perşembe adıyla genellikle Hıristiyanlarca da kutlanmaktadır.

Kitab-ı Mukaddes'i okuyan biri, Tevrat'ın ilk beş kitabının, yani Tora'nın, Mısır ile İsrail arasındaki ilişkinin hikâyesini anlattığını görmezlikten gelemez. Yaradılış (Tekvin) ve Tufan anlatılarını takiben Tevrat'ın geri kalanı bir ana konuya değinir: İsrail'in İbrani kabilesi ve Mısır'ın kraliyet ailesi arasındaki ilişki. İsrail'in atası Abram, karısı Saray ile Filistin'den (Kenan) Mısır'a gittiği zaman Firavunlarla temas kuran ilk kişiydi. Mısırlıların Saray'ı kendi karısı olarak bilmelerini istemediği için Saray'a, "Lütfen onlara kız kardeşim olduğunu söyle, belki bana da iyi davranırlar, ben de böylece senden dolayı yaşayabilirim," dedi (Tekvin 12:13). Ülkeye varmalarından hemen sonra Abram ve Saray, Firavun kraliyet ailesiyle doğrudan temas kurabildiler.

"Abram, Mısır'a geldiğinde, Mısırlılar kadının çok güzel olduğunu gördüler ve Firavun'un görevlileri bunu Firavun'a överek anlattılar ve kadın (Saray), Firavun'un sarayına alındı. Ve kadın sayesinde Abram'a iyi davranıldı ve ona koyun ve öküz verdiler, erkek eşek ve erkek ve kadın hizmetkâr ve dişi eşek ve deve verdiler" (Tekvin 12:14-16).

Ancak Abram'ın karısı Saray ve Firavun arasındaki ilişki Mısır Kralı'na epey sorun yarattı. Tanrı, Firavun'a ve hane halkına ciddi bir hastalık verdi. Firavun hastalığın nedenini anlar anlamaz İbrahim'i çağırttı ve sordu: "Bu senin bana yaptığın nedir? Niye onun karın olduğunu bana söylemedin? Niye kız kardeşim dedin ve *ben de onu kendime eş yaptım*? İşte şimdi al karını da burayı terk et," der (Tekvin 12:18-19). Bunun üzerine Abram, karısı Saray'ı (Sarah) ve tüm mallarını alıp Kenan'a döner. Ama terk etmeden önce Firavun, Saray'a Hacer (Hagar) adında Mısırlı bir hizmetkâr verir.

Abram ve Saray, İshak'ın anne ve babası, daha sonra İsrail adını alacak olan Yakup'un büyükanne ve dedeleri, İbranilerin Mısır'a ilk gidenleri olup Mısır kraliyet ailesiyle yakın ilişki kurmuşlardı. Her ne kadar Firavun sonunda onları Kenan'a gönderecekse de, Mısır ziyaretlerinden dolayı Abram ve Saray'ın hayatları bütünüyle değişmişti. Ve hayatlarının geri kalanında Mısır onların yakasını bırakmayacaktı. Kenan'a dönüşlerini takiben Rabbi, Abram'a göründü. Karısı Saray'ın kendisine bir oğul vereceğini ve adını İshak koyacağını söyledi. Ve Tanrı onunla sonsuza dek sürecek bir anlaşma yaptı. Ve Tanrı, *"Senin Saray'dan olan çocukların kendilerinin olmayan bir toprakta yabancı kalacaklar. Ancak dördüncü nesil tekrar Kenan diyarına dönecek,"* dedi (Tekvin 15:13-16).

Daha sonra bir başka ziyarette Rab, Abram'a dedi ki: "Bundan sonra senin adın İbrahim olacak. Çünkü seni çok milletin babası yaptım. Bundan böyle aranızdaki tüm erkekler sünnet edilecek. Yani organınızı saran gulfeyi (sünnet derisi) aldıra-

caksınız. Bu seninle benim aramdaki ahdin bir belirtisi olarak kalacak." İbrahim'in yerine getirdiği bu emir, İbrani kabilesiyle Mısır arasında başka bir bağlantı oluşturdu – o özel ana kadar, Doğu milletleri içinde sünnet geleneğini benimseyenler sadece Mısırlılar olmuştur. Aynı zamanda Saray'ın adı da değiştirildi. Rab, İbrahim'e, "Karın Saray'a gelince, bundan böyle ona Saray değil Sarah diyeceksin. Onu kutsayacağım ve senin ondan bir oğlun olacak. Onu mutlu edeceğim, bundan böyle milletlerin anası olacak, halkların kralları ondan türeyecek." Böylece İshak'ın soyundan gelenlere, 18. Hanedan zamanında var olan Mısır İmparatorluğu'nun sınırlarına sahip olacakları sözü verilir: "Büyük Mısır Nehri'nden Fırat'a kadar olan topraklar" (Tekvin 15:18).

İshak'ın doğumundan kısa bir süre sonra, kutsal kitap çok garip bir olayı tanımlar. Tekvin 22: 9-12'ye göre, İbrahim, İshak'ı, onu yakarak kurban etmeyi önerdiği bir dağın tepesine götürür. Rab buna müdahale eder. Bu garip epizot, İbrahim'in nasıl bir sunak (kurban kesme yeri) yaptığını, İshak'ı bunun üzerine nasıl yerleştirdiğini, burada Cennet'ten Rabb'in, "Sakın elini o çocuğa uzatma," sesi gelene kadar bıçak elinde, İshak'ı kurban ederek boğazlamak üzere olduğunu gösteriyor.

Annesinin ölümünden sonra büyüyüp yetişkin bir erkek oluyor ve eşi Rebeka, her ikisi de erkek olan, ikizlere hamile kalıyor. İlk doğana Esav, ikinciye de Yakup adı veriliyor. Esav büyük olduğu için, kendisine verilen ilk oğul hakkını, "kırmızı mercimek çorbası" karşılığı küçük kardeşi Yakup'a satıyor. Annesi Rebeka'nın da yardımıyla, ilk doğan Esav'a düşen ilk oğul hakkı için babasının da olurunu alıyor. Rebeka, oğlu Yakup'un hayatının tehlikede olmasından korktuğu için, ona Kenan'ı terk edip Kuzey Mezopotamya Harran'da yaşayan erkek kardeşi Laban'ın yanına gitmesini tavsiye edi-

yor. Yakup orada hizmetkârların yanı sıra dayısının iki kızıyla da evleniyor. Ve onlardan on iki oğlu oluyor. Nihayet Harran'dan yıllar sonra ayrılmaya karar verip Kenan'a geri dönüyor. Ağabeyi Esav'ın gönlünü alıyor.

O andan itibaren Yakup'un İbrani kabilesinin başı olarak İbrahim'in yerine geçtiği anlaşılıyor. Bu arada Yakup, "İsrail" adını alıyor ve daha sonra tüm bir millet bu adı kabul ediyor. Daha önce bize, İbrahim'in soyunun Mısır'a döneceği dört nesle kadar orada yaşayacakları anlatılırken, bu arada İbrahim'in üçüncü neslinden ve kabile statüsünü bütünüyle ebediyen değiştirecek bir oğlan çocuğu sunuluyor. Bu çocuk, Yakup'un sevgili eşi Rahel'den (Rachel) doğma on birinci oğlu Yusuf'tu.

Yakup, Yusuf'u diğer oğullarından daha çok sevdi ve ona çeşitli renklerden, değerli bir alaca bir entari yaptırdı. Bu, on üvey ağabeyin, Yusuf'u daha çok kıskanmasına yol açtı. Diğer kardeşlerin sevgisini kazanmak için herhangi bir şey yapmazken bir yandan da onların hareketlerini babasına rapor ediyordu; bu da onun diğerlerine daha da yabancılaşmasına yol açtı. Dahası ailesine o sırada gördüğü iki düşünden söz etti. O da bunu gelecekte tüm aile üyelerinin yöneticisi olacağının işareti olarak yorumladı.

Nihayet kıskanç ağabeyler, Mısır'a giden bir Midyani.* Bir ticaret kervanına satarak ondan kurtulmayı planladılar. Babalarına da onu vahşi hayvanların öldürdüğünü söylediler. Mısır'a geldiklerinde Medyenliler, Yusuf'u Firavun'un resmi görevlilerinden Potifar'a sattılar. Potifar da ona iyi davrandı ve evine danışman yaptı. Ancak Potifar'ın karısı, Yusuf'un kendisiyle yatmayı reddetmesi üzerine, onun kendisine tecavüze kalkıştığını iddia ederek Yusuf hakkında şikâyette bulundu. Bunun üzerine Yusuf hapse atıldı.

---

* Kitab-ı Mukaddes'te İsmaililer adıyla da söz ediliyor. (çev.)

Yusuf zindanda iki kişiyle tanıştı. Biri Firavun'un eski kâhyası, diğeri de eski fırıncısıydı. Hem kâhya hem de fırıncının düşlerini yorumladı. Bu yoruma göre, fırıncının üç gün içinde boynu vurulacak, kâhyanın ise itibarı iade edilecek ve tekrar eski işine dönecekti. Yusuf, kâhyadan, Firavun'un yanına çalışmaya döndüğünde kendini hatırlamasını rica etti. Her ne kadar Yusuf'un yorumları doğru çıksa da, kâhya verdiği sözü –ta ki bir gün Firavun'un kendi başı derde girince bir rüya yorumcusuna ihtiyaç duyduğu ana kadar– unuttu. Firavun, kendini rahatsız eden o kötü rüyayı yorumlaması için, Yusuf'u hapishaneden çıkarttırıp kraliyet sarayına çağırdı. Yorumunda Yusuf, Firavun'a Mısır topraklarında yedi yıl boyunca büyük bir bolluk yaşanacakğı ama ardından yedi yıl sürecek bir kıtlık dönemi geleceği öngörüsünde bulundu. Düşlerinin yorumundan memnun kalan Firavun, Yusuf'u bakan olarak atadı.

Mısır'a köle olarak satılmasından yaklaşık yirmi yıl kadar sonra Mısır'da yetişen ürünlerin dağıtımını düzenlerken, Kenan diyarında bir kıtlık baş gösterdi ve Yakup on oğlunu Mısır'a tahıl almaya gönderdi. Kardeşleri, Mısır'a ait giysiler içindeki Yusuf'u tanımadı ama Yusuf onları tanıdı. Başta gerçek kimliğini ağabeylerinden gizledi, sonra onlara kim olduğunu açıkladı. Firavun'dan, ailesinin Mısır'a yerleşip burada yaşamalarına izin vermesini rica etti. Firavun yetmiş erkekten oluşan İsrail kabilesinin Nil Vadisi'ne yerleşmesine izin vermedi. Çünkü Doğu Deltası uzun zamandır 18. Hanedan'ın kuruluşundan önce bir çoban kavmi olan Hiksoslarca işgal altında tutulup yönetiliyor ve bu nedenle de çobanlık bir "nefret kaynağı" olarak görülüyordu. Buna rağmen İsrailoğullarının, Firavun'un iktidar merkezine uzak Nil Deltası'nın doğusunda Kuzey Sina sınırındaki Goşen'e yerleşmelerine rıza gösterdi. Burası kutsal kitaplarda da sözü edilen yerdir.

Birkaç yıl sonra Yakup öldüğünde Yusuf, hekimlere babasını Mısır geleneğine göre mumyalamalarını buyurdu ve babasını gömmek için Kenan diyarına gitti. Ancak Yusuf'un kendisi de birkaç yıl sonra ölünce o da mumyalandı ama Mısır'a gömüldü.

Yusuf'un ölümünden hemen sonraki dönem için, "Çıkış" bölümünün başlarında yer alan Tekvin'in son mısralarından hemen sonra şu yazılıdır: "Şimdi Mısır'da Yusuf'u tanımayan yeni bir kral ortaya çıktı. O kendi halkına şöyle dedi, 'Dikkat edin, İsrailoğulları bizden çok daha güçlüdür. Gelin onlarla işimizi akıllıca halledelim yoksa onlar çoğalacak ve savaş olması durumunda bizden nefret edenler de onlara katılacak ve bize karşı savaşacak ve bu topraklardan ayrılacaklar'" (Çıkış 1:8-10).

İşte Yusuf'u tanımayan bu yeni Firavun, İsrailoğullarını köleleştirip ağır işlerde çalıştırdı. "Onlar ambar kentleri inşa etti: Pithom ve Ramses... Harç ve kerpiç yapımı gibi ağır işlerde çalıştılar, hayatları daha acılı hale geldi" (Çıkış 1:11, 14). Firavun, İbrani kavminden doğan tüm erkek çocukları öldürmeleri için ebelere talimat verdi. Firavun'un talimatının yerine getirilmesinden kurtulan diğer İsrailli erkek çocukların da nehre atılması buyruldu.

Kitab-ı Mukaddes'in "Çıkış" kısmının ikinci bölümünde, Musa'nın hikâyesine geçiyoruz: Onun doğuşu, Mısır kraliyet sarayından Sina'ya kaçmasına yol açan bir Mısırlıyı hunharca katletmesi, evliliği ve nihayet Çıkış'larında İsraillilere yol göstermesi için dönüşü.

Bize anlatıldığına göre, Levi, evinde bir Levi kızından dünyaya geldi. Adı daha sonra Yokevet konuldu. Tüm yeni doğan İsrailli çocuklar üzerindeki tehditten dolayı Yokevet, yeni doğan çocuğunu üç ay gizledi. Artık daha fazla saklayamaz olunca onu harç ve ziftle kaplanmış kamıştan bir se-

pet içine koyarak Nil Nehri kıyısında sazlıklar içine bıraktı. Nehre yıkanmaya giden Firavun'un kızı sepeti gördü. Gidip getirmesi için yanındaki köle kızlardan birini nehre gönderdi. Sepeti açtığında bebek ağlıyordu ve onun için üzüldü. "Bu, İbrani bebeklerinden biri," dedi.

İşte biz burada, Musa'nın Meryem adında bir ablası olduğunu öğreniyoruz. Çünkü Meryem bu olan bitenleri uzaktan izliyordu. Firavun'un kızına yaklaşarak, "Gidip size bir İbrani kadın getireyim mi," diye sordu. "Sizin için çocuğa bakar ve onu besler." Bu öneri kabul edilebilir bulununca kız kardeş koşturup durumu annesine söyledi. Böylece anne kendi çocuğuna –hem de parayla– bakacaktı. Daha sonra çocuk büyüdüğünde oğlunu evlatlık olarak kabul eden Firavun'un kızına getirdi. Sadece o zaman çocuğa az ve öz bir deyim olarak açıklanan "Çünkü onu sudan çıkardım" anlamında Musa adı verildiğini öğreniyoruz.

Çıkış, Musa'nın çocukluğu üzerine daha fazla bilgi içermiyor. Biz bundan sonra onun hakkında ancak büyüdüğü zamanla ilgili şeyler öğreniyoruz. Bir gün zorla çalıştırılan İbranileri seyre gider. Burada bir Mısırlının bir İbraniyi dövdüğünü görür. Musa, Mısırlıyı hunharca öldürüp cesedini kuma gömer. Olayın bu yanı Firavun'a ulaştığında idamdan kurtulmak için Güney Sina'da Medyenlere kaçar.

Orada bir kuyu başında serinlerken, bir Midyani rahibin yedi kızının, koyun sürülerini sulamak için kuyu başına yaklaştığını gördü. Onların gelmesinden kısa bir süre sonra, bazı çobanların kızları alıp götürmeye çalıştıklarına şahit oldu ama Musa yetişerek onları kurtardı. Babaları Raul bu olayı öğrendiği zaman kızlarından Musa'yı yemeğe davet etmelerini istedi. Bu davet, uzatmalı bir kalışın başlangıcı oldu. Raul, kızlarından birini, Zippola'yı, Musa'ya verdi ve Zippola, Musa'ya Gerşon adında bir oğul doğurdu.

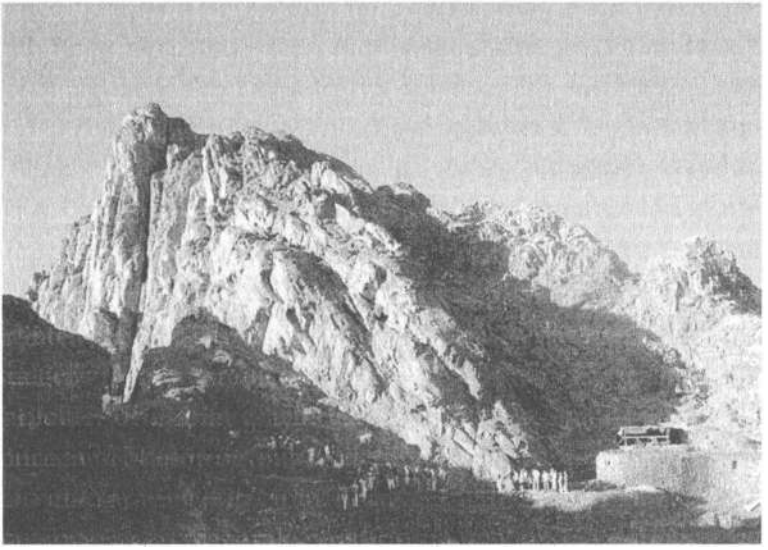
Yıllar sonra Sina'da Horeb Dağı'nda kayınbabasının sürüsünü otlatırken, bir çalılığın ortasında Rab, Musa'ya bir alev şeklinde göründü. Rab, Musa'yla konuşup ona, "Seni öldürmek isteyen herkes şu anda ölüler arasında, Mısır'a gidip İsraillileri geri getir," buyruğu verdi. Rab ayrıca Musa'nın kardeşi Harun'a (Aron) da Sina'da kendisiyle buluşmasını söyledi ve Rabb'in buyrukları konusunda İsrailli yaşlıları bilgilendirmek üzere yola koyuldular.

Bunun üzerine iki kardeş, Firavun'u görmeye gitti ve İbrani kabilesine Mısır'ı terk etmesi için izin vermesini istediler. Firavun'un taleplerini reddetmesi üzerine Rab, Mısırlılara bir dizi bela gönderdi: sonuncu felaket, doğan ilk İsrailli çocukları etkilemeden geçerken, Mısırlı çocukların hunharca ölmesine neden oldu. İşte bu, Hamursuz Gecesi'nin asıl başlangıcı oldu. Bunu takiben Kitab-ı Mukaddes'te çok önemli bir değerlendirme, İsrail tarihinin tek en önemli olayı yer alır: Mısır'dan Çıkış. Burada "Çıkış" terimi, Tevrat ve İncil'in "Çıkış" bölümünde tanımlandığı gibi, İsraillilerin Mısır'dan ayrılmasıyla ilgilidir. Böylece İsrailliler Mısır'a küçük bir kavim olarak geldiler ama Çıkış yoluyla bir millete, Tanrının halkına, dönüştüler.

Çıkış, Ramses'ten Succoth'a kendilerine bağlı olanlar ve 600.000 erkeğin birlikte 430 yıl kendilerine yurtluk yapmış topraklardan ayrılmaları üzerineydi. Succoth'tan çıkan İsrailliler Eltham'da kamp kurdular. Buradan da vahşi doğanın içinden Kızıl Deniz'e (Red Sea) doğru yolculuğa koyuldular. İsrailliler, Mısır'dan Kenan diyarına, "Filistinlilerin memleketine bağlayan Hurus (Horus) Yolu"nu takip etmek yerine "Kızıl Deniz'in vahşiliği" boyunca her şeye rağmen yol aldılar.

Bu arada Firavun, Mısır'da, isteksiz kölelerin harekete geçişlerine izin vermekten vazgeçip onları yakalamak için savaş

arabaları ve atlılarla peşlerine düştü. Kızıl Deniz kıyılarında İsraillilere yetiştiler. Kızıl Deniz ve kendilerini takip eden Mısırlılar arasına sıkışmış olan İsrailliler, doğal olarak, korku içinde Musa'yı protesto ettiler. "Sen Mısır'da mezar yok diye çölde ölmemiz için mi bizi buralara getirdin," diye sordular. Musa asasını kullandı ve Rab, İsraillilerin kurtulması için, onların bir mucizeyle beraber kaçışına müsaade ederek Kızıldeniz'in sularını ikiye böldü. Mısırlılar yakalamak için peşlerine düştüğünde ise deniz tekrar eski haline geldi ve tek bir kişi kalmayıncaya kadar hepsi sularda boğuldu.

Resim 1.1. Mount Sinai. Ahmed Osman'ın izniyle.

İsrailliler Kızıl Deniz'den çöle yöneldiler. Ve sonunda Rab bin, Musa'ya on emrini verdiği ve İsrail'in çocuklarıyla sözleşme yaptığı Sina Dağı'na ulaştılar: Onlar bu kanunlara (Tora) uyma sözü veriyor, bunun karşılığında Rab onların Tanrısı oluyor ve İsraillilere Kenan diyarını veriyordu. Musa, İsrailli-

lere vahşi doğa içinde Kenan diyarına doğru önderlik yaparken, bir yandan da ona karşı Mısır'a geri dönmek istediklerini mırıldanmaya başladılar.

Bunun üzerine Rab, Musa'ya karşı isyan eden tüm neslin Sina'nın vahşi ortamında hepsi yok olana kadar dönüp dolaşacaklarını ve sadece yeni neslin vaat edilmiş topraklara girmesine izin verileceğini bildirdi. Musa'nın kendisin de Kenan diyarına girmesi yasaklandı ve öldüğünde yüz yirmi yaşındaydı ve Ölüdeniz'in doğusunda Moab mevkiine gömüldü.

2

ÇIKIŞ HİKÂYESİNİ KİM YAZDI?

Tevrat ve İncil'de yazdığı gibi, İsraillilerin Mısır'dan çıkışı iki bin yıldan fazla bir süre, tarihsel olarak gerçekleri temsil eden bir değerlendirme olarak kabul edildi. Geleneksel olarak Musa tarafından yazıldığına inanılan Çıkış anlatısının Allah'ın, Peygamber'ine verdiği sözler olduğuna inanıldı. Buna rağmen bu Tevrat hikâyesinin Musa zamanından günümüze nasıl geldiği sorusu, devam etmekte olan bir tartışma konusuydu. Halk, anlatılanın birkaç kaynaktan gelen bilgilerle birleştirildiğini hissediyordu. Aynı zamanda bazı noktaların farklı zamanlara ait farklı yazarlardan geldiği anlaşıldı. Tora'nın, yani Tevrat'ın, bu ilk beş kitabının aslıyla ilgili gündeme gelen konuları anlamak için halk, Roma Kilisesi'nin yorumlarının kılavuzluğuna başvurdu.

16. yüzyılda Protestan Reform Hareketi'nin, kutsal kitapların tek resmi yorumcusu olarak kabul edilen Roma otoritesine meydan okumasından sonra durum değişti. Bilim ve entelektüel görüş alışverişini özendiren Aydınlanma Bilginleri, kısa bir süre sonra kendilerini kutsal kitaplar sahnesinde de buldular. Tevrat'taki ilk beş kitapta bulunan ve uzun bir liste oluşturan tutarsızlıkları, karşıtlıkları ve kronolojik hataları gösterdiler. Sonuç olarak; Batılı felsefeciler, vahiyler

yerine nedenlerini savunup mucizeleri reddederek Kitab-ı Mukaddes'in doğruluğuna meydan okumaya başladılar. 1588-1670 yılları arasında yaşayan ve liberal Avrupa düşüncesinin temellerini ortaya koyan İngiliz filozof Thomas Hobbes, kutsal metinlerde bazı tutarsızlıklar fark etti ve Tora'yı Musa'nın tek başına yazamayacağını ileri sürdü. Yirmi yıl sonra Hollandalı panteist-rasyonalist Baruch Spinoza daha da ileri giderek, Tora'nın mozaik otoritesini bütünüyle reddedip ilahi bir vahiy olasılığını tümüyle inkâr etti. Bu yeni liberal hareket, Kitab-ı Mukaddes'in Allah'ın vahyi olduğu fikrini reddediyor ve onu ilahi bir metinden ziyade sıradan bir edebiyat çalışması olarak değerlendiriyordu. Kitab-ı Mukaddes'i sıradan bir edebiyat metni olarak ele alan kutsal kitap bilginleri, Tevrat'ın ilk beş kitabının farklı kaynaklardan düzenlenmiş birleşik bir çalışma-çaba olduğunu ortaya koydular.

18. yüzyılda, kutsal kitapların kaynakları üzerine eleştiri, Tekvin'in (Yaradılış) kaynakları üzerine incelemesinde klasik metinleri soruşturmak için hâlihazırdaki yöntemleri benimseyen Jean Astruc ile anılır. Astruc ailesi ortaçağdan Yahudi bir kökene sahip olmakla birlikte, babası Katolikliğe dönen Protestan bir rahipti. Jean, Modern Avrupa'nın ilk büyük tıp fakültelerinden biri olan Montpellier'de eğitim gördü ve Paris Üniversitesi'ne gitmeden önce aynı okulda öğretmenlik de yaptı. 1753'te Jean Astruc, Tekvin (Yaradılış)kitabının, farklı bölümlerinde Tanrı için kullanılan adlara dayanarak ayrıştırılabileceğini öneren, kendi adını koymadığı (anonim), *Conjectures* (Faraziyeler) adında bir kitap yayımladı. Kutsal kitabın bazı bölümlerinde "Tanrı" yerine "Elohim" sözcüğü, bazılarında da "Tanrı" yerine "Yahova" kullanılıyordu. Buradan "Tanrı" yerine "Elohim" sözcüğünün kullanıldığı bölümün bir kaynak, "Yahova" adının kullanıldığı yerin de başka bir kaynaktan alındığını gösterdi. Buna göre Astruc, Musa'nın,

Tevrat'ın ilk beş kitabını birkaç yüzyıl içinden gelen sözlü ya da yazılı iki kaynaktan derlemiş olabileceğine dikkat çekti. Belgesel hipotez denilen bu yaklaşım, anlatıyı devamlı beslemek ve zenginleştirmek için eski bellekleri bir araya getiriyordu. Astruc, Yaradılış'ta bulduğu dört belgeyi dört sütuna koyup bunları Musa'nın orijinal olarak nasıl yazdığını ve daha sonra başka bir yazarın bunların hepsini nasıl tek bir sütuna dönüştürdüğünü belirtti. İşte Hobbes, Spinoza ve diğerlerinin fark ettiği tutarsızlıklar ve tekrarlar, bu şekilde yazılmanın sonucu ortaya çıkmıştı.

Yaklaşık dört nesil sonra, Britanya kökenli Amerikalı devrimci yazar, hem Amerika Bağımsızlık savaşı hem de Fransız devrimine katılan Thomas Paine göründü. Thomas Paine, Birleşik Devletleri'n George Washington ve Benjamin Franklin ile birlikte Bağımsızlık Bildirgesini imzalayan en üst düzeyde kurucu babalarından biri oldu. 1794, 1795 ve 1807'de *"Akıl Çağı"* başlıklı bir broşür bastırdı. Burada Paine, Kitab-ı Mukaddes'i, Tanrı'nın ilahi esintilerinin toplandığı bir metni değil de, normal bir şekilde kaleme alınmış edebi çalışma olarak ele aldı. Mucizeleri reddedip aklı savundu. Britanya hükümeti, broşürü Britanya'da basan, yayan ve satan kitapçılar hakkında soruşturmalar açtıysa da bu kitap ABD'de çok yayıldı ve Paine'in düşünceleri 19. ve 20. yüzyıl Britanya'sında da özgür düşünürlerinin çoğuna esin kaynağı oldu. Newton'un evrenle ilgili görüşlerini kucaklayan aydınlanma düşünürleri, Tanrı da dahil olmak üzere, tüm şeylerin doğa kanununa göre yeniden gözden geçirilmesini talep ettiler. Geçerliliği kabul edilene kadar tüm mucizeler sınamaya tabi tutulurken, Kitab-ı Mukaddes'teki Tanrı'nın mucizelerini tartışarak, Tanrı'nın varlığını kanıtlamak için mucizelerin gerekli olmadığı sonucuna ulaştılar.

Bu entelektüel yeni özgür düşünce ve bilimsel yaklaşım ortamında Tora'nın, yani Tevrat'ın ilk beş kitabının, muhtelif kökeni üzerine Jean Astruc'un fikirleri, esas itibariyle 19. yüzyılın ilk yarısında Almanya'da geliştirildi. Burada ilahiyat bilginleri, Tora'da belirtilenlerin arkasında iki değil, dört farklı kaynak olduğunu belirleyebildiler. Bu bilginlerden biri olan K. H. Graf, 1865'Te Elohim adını takip ederek, kaynakların en evvelinin MÖ 5. yüzyıldan sonra Babil'den Kudüs'e dönen Yahudi bilginlerinden Rahip Ezra tarafından sonraki başka bir kaynaktan alındığını saptadı. Graf'ın farklı belgelere tarihler vermek için yaptığı çalışma, tarihsel eleştiri olarak bilinen bir araştırma kolunun gelişmesine vesile oldu. Bunun sonucu olarak; Kitab-ı Mukaddes bilginleri metnin yazıldığı yolu, stildeki değişiklikler, sözcükler ve yinelemeleri ve buna benzer şeyleri, kutsal kitap yazarınca kullanılan farklı kaynakları ve yazıldığı tarihi belirlemek için kullanmaya başladılar. Çıkış'ın Kitab-ı Mukaddes'teki anlatımının tarihsel güvenilirliği yargılanmadan önce, kullanılan çeşitli kaynakları kimlerin yazdığını, niçin yazıldığını ve yazarların kullandıkları kaynakları mümkün olduğunca bilmek ihtiyacı duydular. Metnin kendisinin de iç tahlillere tabi tutulduğu "tarihsel-eleştiri yöntemi", bu değerlendirmelerin güvenilebilirliğini denetlemenin yollarından biri haline geldi. Ek olarak, Kitab-ı Mukaddes'e ilişkin metinleri dönemin diğer eski metinleriyle de karşılaştırmaya başladılar.

Alman okulunun çalışmalarının son gelişmesi, Tevrat eleştirisi alanında derin ruhani bakış açısıyla önemli bir konuma gelen kutsal kitap uzmanı ve oryantalist, Julius Wellhausen'e (1844-1918) kaldı. En çok bilinen yapıtı, 1883 yılında basılan *Prolegomena to the History of Israel*'de (İsrail Tarihine Öndeyiş) belgeli hipotezlerinin net bir şekilde formüle edilmesiyle, Tora'nın ilk beş kitabının geleneksel yazarı Musa zamanın-

dan sonraki birkaç yüzyıl içinde kökleri birbirinden farklı dört metnin redakte edilerek birleştirildiğini ortaya koyuyordu. Wellhausen'in katkısı, bu kitapların gelişimini tarih vererek belirlemesiydi. Wellhausen de, Darwin gibi, Hegelci evrim kuramını benimsedi ve Graf'ın teorisini doğal sonuçlarına ulaşana kadar geliştirdi.

Wellhausen, Tora'nın ilk beş kitabının şu dört ana kaynaktan geldiğini belirledi:

1. MÖ 9. yüzyıldan bir Yahovasal kaynak ve MÖ 8. yüzyıldan kalma bir Elohistik belge.
2. Tesniye kitabı ayrı bir kaynak olarak dikkate alınıyor, bu da MÖ 7. yüzyıldan kalma.
3. *Yak.* MÖ 5. yüzyıldan bir dinsel kaynak.
4. Tüm toparlananları MÖ 2. yüzyıl civarında gözden geçiren ve düzenleyen bir editörün çalışması.

Wellhausen'in görüşü sonunda genel kabul gördü ve 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra, hemen hemen tüm İncil ve Tevrat bilginleri, Tevrat'ın ilk beş kitabının Musa tarafından yazılmadığı sonucunda hemfikir oldu. Bunun yerine Tora'nın MÖ 10. yüzyıl ve 6. ya da 5. yüzyıllar arasında, Babil sürgünü zamanında farklı aşamalarda kaleme alınan birbirinden ayrı dört belge ya da kaynakların iç içe geçmesiyle oluşturulduğu kuramını desteklemekte bir fikir birliğine vardılar. Ancak 20. yüzyıldan beri bazı bilginler, Tora'ya çok daha fazla elin karışmış olabileceğini, yani bu girişimin Wellhausen'in önerdiğinden daha geç bir tarihe kadar uzanabileceğini gördüler.

İncil eleştirilerinin gelişmesiyle ilgili bu kısa özet, ilk beş kitaptan bize gelen Çıkış hikâyesine dikkatle ve sağduyuyla yaklaşmamız gerektiğini net bir şekilde ortaya koyuyor. Kişi, burada anlatılanların, yüzyıllar öncesinden ağızdan ağza ge-

çerken belli çarpıtmalar, eklemeler, çevirirken yazıldığı dönemdeki dilsel kavramlarla şimdikiler arasındaki farklardan dolayı anlam kaymaları olabileceğini, yeniden uydurmalarla karşılaşabileceğini ve ahlak anlayışlarındaki değişikliklerden dolayı iç değerlendirmelere maruz kalabileceğini dikkate almalıdır.

Bugün Kitab-ı Mukaddes uzmanları arasındaki uzlaşma, Kitab-ı Mukaddes'te tanımlandığı oranda bir Çıkış'ın asla olmadığı, anlatının en iyi ihtimalle bir teoloji olarak görüldüğü; İsrail Tanrısının, tarih olarak değil, seçilmiş halkını kurtarmak ve güçlendirmek için nasıl davrandığını tanımlamaya yönelik bir hikâye olduğu şeklindedir. Çağdaş Kitab-ı Mukaddes bilginlerinin görüşü de, Çıkış anlatısının imkânsızlığıdır. Çünkü bu bir tarih olarak yazılmamış olup, Tanrı'nın İsrail'in seçilmiş halkına görev ve amaçlarını göstermesi amacıyla ele alınmıştır.

3

MISIR HATIRLIYOR

İsraillilerin soyu ve Çıkış'ın kutsal kitaplardaki anlatımında Mısır'da olan bazı önemli olaylardan söz edilirken, Mısır kaynaklarında da bu önemli olayların kayıtlarının olacağını beklemeliyiz. Yusuf tarafından öngörülen yedi yıl kıtlık, İbrani ailesiyle Yusuf'un babası Yakup'un Kenan diyarından gelmesi, Musa'nın büyük felaketleri, Firavun'un –ilk oğlu da dahil– doğan ilk Mısırlı çocukların ölümü ve Firavun'un kendisinin Kızıldeniz'de boğulması; tüm bu olaylar ekseriya günlük hayatın ayrıntılarını kaydeden yazıcılar tarafından söz edilmeye değer şeyler. Öte yandan, III. Tuthmosis (MÖ 1490-1468) zamanından beri Mısır'da devlet işlerinde çalışan bazı İbranilerin yaşadığı bilinmekle birlikte, Yusuf'u bakan olarak atayan ve Musa'yı kraliyet sarayına kadar getiren firavunlarla bağlantıdan dolayı İsrailliler, Mısır'da özel bir konuma sahip oldular. Bununla birlikte, tüm bunlara rağmen, dönemin kayıtlarının hiçbirinde bunların izine rastlayamadık. Bu sessizliğe rağmen firavunlardan birinin yaptırdığı bir dikilitaşta İsrail adına rastlandı. Gerçi burada da ne Musa ne de Çıkış'la ilgili bir bağlantı vardı.

1896 yılında Britanyalı arkeolog W. M. Flinders Petrie, Teb'in batısında III. Amenhotep'in (MÖ 1405-1367) tabutu-

nun bulunduğu tapınakta "İsrail" adının geçtiği granit bir dikilitaş buldu. Dikilitaş, orijinal olarak, Amenhotep'e aitti ve onun metnini taşıyordu, daha sonra Merneptah (MÖ 1224-1214) tarafından el koyuldu ve Merneptah dikilitaşın diğer tarafına, işgalci Libya koalisyonunu nasıl yendiğini yazdırmıştı. Şimdi Kahire Müzesi'nde bulunan bu dikilitaş, bir Mısır metninde İsrail'den söz eden ilk ve tek eser olarak "İsrail dikilitaşı" adıyla kayıtlara geçmiştir.

19. Hanedan'dan üçüncü kral, II. Ramses'in oğlu ve halefi Merenptah'ın beşinci yılında Mısır, Batı'dan bir kabile konfederasyonunun işgaline maruz kaldı. Bu konfederasyon, Libyalıların yanı sıra Yunan adalarından gelen beş ayrı grubu da kapsıyordu. Bunlar Batı Deltası'na kadınları, çocukları sığır sürüleriyle, temelli kalma niyetiyle gelmişler ve Aşağı Mısır'da Memfis ve Heliopolis kentlerine saldırmışlardı. Bu tehdidin öğrenilmesi üzerine Merenptah, işgalcilerin üzerine ordusunu gönderdi. İki taraf Batı Deltası'nda karşı karşıya geldi. Merenptah onları birkaç saat içerisinde yenilgiye uğrattı. Bu çatışmanın ayrıntılı bilgisini verdikten sonra, dikilitaş on iki satırlık bir yazıyla sonuçlanıyor. Burada "tohumun değil İsrail'in yakıp yıkıldığını" içeren Kenan diyarında bazı toplulukların Mısır'a boyun eğişi tanımlanıyor. Merenptah dikilitaşı, İsraillilerin MÖ 1219 civarında Kenan diyarında olduğunu belirtmekle birlikte, onların daha önce Mısır'da yaşadığından ve Musa yönetiminde Mısır'dan Çıkış'larından tek bir satır bile söz etmiyor.

Bu resmi Mısır kayıtlarının tam sessizliği, Musa ve Mısır'dan Çıkış üzerine ayrıntılı bilgilere sahip olduğu anlaşılan daha sonraki Mısırlı tarihçilerce bozuldu. Musa ve takipçilerinden dönemin firavun otoritelerinin kasten söz etmemesiyle birlikte, halk arasında sözlü gelenek içinde on yüzyıldan fazla bir zaman yaşatıldıktan sonra, Mısırlı din

adamlarının kayda geçirdiği Mısırlıların ilahi bir varlık olarak kabul ettikleri adamın (Musa) hikâyesini korudular. MÖ 323'te Büyük İskender'in ölümünden sonra Mısır'ı yöneten Makedonyalı Ptolemaik (Batlamyus) Hanedanı döneminde Mısırlı tarihçiler, Musa ve Çıkış'ı tarih kayıtlarına geçirmeyi ihmal etmiyorlar. II. Batlamyus, Philadelphus'un İskenderiye Kütüphanesi'ne koyulması için bir Yunanca Mısır tarihi yazmasını istediği, MÖ 3. yüzyılda yaşamış Mısırlı rahip ve tarihçi Manetho'nun *Egyptiaca* adı verilen çalışmasında, Musa'nın hikâyesinden de söz ediliyor. Manetho, ülkesi hakkında Yunanca yazan ilk Mısırlılardan biri. Manetho, yazıya dökülmeden önce sözlü olarak aktarılan öykülerden meydana gelen, tapınak kütüphanesinde bulduğu masalları içeren eski Mısır kayıtlarında hâlihazırda var olan bilgileri bir araya topladı. Manetho'nun asıl metni kaybolmakla birlikte MS 3. yüzyıldaki Hıristiyan vakanüvislerden Sextus Julius Africanus ve 4. yüzyıldan Eusebius, Plutark da birbirinden ayrı ayrı parçalar halinde ve diğer klasik yazarların yanı sıra MS 1. yüzyılın Yahudi tarihçisi Flavius Josephus tarafından bazı metinleri aktarılarak yazılanlar korundu. Manetho, MÖ 3100 civarında Menes'ten, MÖ 332'de Büyük İskender'e kadar Mısır'ı yöneten otuz bir kraliyet ailesinin tam tarihini verdi. Bu tarihe ayrıca hâlihazırdaki krallar ve önemli olaylarla ilgili eklemeler de yapılmıştı. Manetho'dan aktarımda bu kaynaklar arasında bazı farklar olmakla birlikte bunların hepsi şu ana noktalar üzerinde birleşiyor:

- Musa bir İbrani değil, Mısırlı.
- Musa, III. Amenhotep ve onun oğlu Akhenaton zamanında yaşadı (MÖ 1405-1367)
- İsraillilerin Çıkış'ı, bunların ardından kral olan Ramses zamanında gerçekleşmiştir.

Josephus'un, kitabı *Against Apion*'da anlattığına göre, İskenderiye'nin Batlamyus kralları zamanında Yahudilerin ana merkezi olduğu yazılıdır. Yahudiler hem İskenderiye vatandaşlığından hem de kentin deniz kıyısında en güzel yerinde yaşamaktan memnun kalmışlardır. Bu İskenderiyeli Yahudiler doğal olarak Manetho'nun Mısır ve Yahudi bilginler arasında bir tartışmaya konu olan Mısır'la eski bağlantılarına ilişkin değerlendirmesine ilgi duydular. Bununla birlikte Josephus, Manetho ve bazı Mısırlı tarihçilerden yakınır.

O adamı (Musa) kaydadeğer ve hatta ilahi kabul eden ve onun kendilerinden biri (Mısırlı) olduğunu iddia eden kişi, akıl almaz ve iftiracı savında bulunuyor ki, bu adam cüzamdan dolayı Aşağı Mısır Krallığı'nın başkenti Heliopolis'ten kovulan rahiplerden biridir.[1]

Josephus, Manetho'nun Musa üzerine değerlendirmesinden şunları aktarır:

> Yahudiler hakkında var olan raporlar ve masallar kaydediyor gerekçesiyle Manetho, bazı akla havsalaya sığmayacak öyküleri gündeme getirme keyfiyetinde, ülkeden onları sürmek için biz Yahudileri Mısırlı cüzamlılarla ve başka belalardan dolayı mahkûm edilmiş kimselerle karışmış olarak göstermeye niyetli. Bir de Amenophis adında hayali bir kral uyduruyor, o nedenle hangi tarihler arasında kraliyet sürdürdüğü belli değil. Manetho'ya göre, bu kral, kendisine tanrının bir görünümünün verilmiş olmasını arzuluyor ve bu arzularını, adaşı Paapis'in oğlu Habu'ya, yani akıl ve gelecek bilgisiyle tanrısallığın işaretlerinin görüldüğü biri olarak kabul edilen arkadaşına aktarıyor. Bu arkadaşı, eğer ülkenin tümünü cüzamlı ve diğer kirlenmiş kişilerden temizlersen tanrıları görebileceksin, diye varsayımda bulunuyor. Bunu duymaktan sevinçli kral, sayıları seksen bini bulan Mısır'daki tüm kötürümleri (engellileri) toplayıp Mısırlıların geri kalanlarından ayırıyor ve bunları Nil Nehri'nin doğu-

> sundaki taşocaklarına çalışmaya gönderiyor. İçlerinde cüzama yakalanmış bazı saygın rahipler de bulunuyor. Sonra bu bilge kâhin Amenophis, bu insanlara yapılan şiddet tespit edilirse tanrıların gazabını üzerine çekeceği korkusuna kapılıyor ve kirlenmiş kişiler belli ittifaklar yaparak on üç yıl boyunca Mısır'ı yönetecekleri öngörüsünde de bulunuyor. Bunu kendisi krala söyleme cüretini gösteremiyor ama bunu yazıya döken metni hazırladıktan sonra kendi canına kıyıyor. Kral bu duruma çok üzülüyor.[2]

Josephus'un, Manetho'nun, Amenophis adında bir kral adı uydurduğu ve bunun da isteklerini adaşı, Paapis'in oğlu, Amenophis'e aktardığını söylemesi yanlış. Bu kral, 18. Hanedan'ın dokuzuncu kralı III. Amenhotep olup adaşı Amenhotep de Habu'nun oğludur. Kariyerine III. Amenhotep zamanında az kıdemli bir yazman olarak başlamış, daha sonra üst kademelerde bir yazmanlığa terfi ettirilmiş ve sonunda Bayındırlık Bakanı olmuştur. Habu'nun oğlu, en az seksen yıl yaşadı ve daha sonra geleneği Romalılar zamanına kadar gelen bir aziz mertebesine ulaştı. Öte yandan Manetho'nun, asileri, cüzamlı ve kirlenmiş kişiler olarak tanımlaması kelimenin edebi anlamıyla ele alınmamalıdır. Burada Mısır dinsel inancını reddedenlerin ahlaksız ya da kirli oldukları kastedilmektedir. Josephus, Manetho'dan aktarmaya devam ediyor:

> Taşocaklarındaki insanların ıstırapları uzun zaman devam ederken, kral onların terk edilmiş çobanlar kenti (Hiksos), Auaris (Avaris) diye bilinen yerin korunma ve yerleşim için verilmesi isteklerini kabul ediyor. Eski bir ilahi geleneğe göre de bu kent, Typhon'a (Seth) adanmış. Oraya gittiler ve burası isyan için onlara bir üs oldu. Başlarına Heliopolis rahiplerinden Osarseph'i getirdiler ve onun tüm buyruklarına itaat edeceklerine söz verdiler.[3]

Burada Josephus, asi liderin adını Osarseph olarak vermekle birlikte; bu ad, Joseph yani Yusuf'un dönüşüme uğramış hali gibi görünüyor. Ölüler Tanrısı Osiris de, yani "evvelden ölmüş Yusuf" anlamına gelen Osiris'in ilk hecesinin (Os) karşılığı olarak kullanılıyor.

İskenderiye'nin ilk yüzyıl kütüphanecilerinden Chaeramon *History*[4] kitabında iki asi liderin adını veriyor: Musa ve Yusuf (Peteseph-Joseph). Böylece Chaeramon, Musa'yı epey zaman önce ölmüş olan Yusuf'la ilişkilendiriyor. Bu arada Josephus, bir başka Mısırlı tarihçiyi beş kitapta *History of Egypt*'ni yazan Apion'u Yahudiler hakkında yalan söylemekle suçluyor. Kitabının üçüncü cildinde Apion, onların ırk olarak Mısırlı olduğunu ileri sürüyor.

> Mısır'da yaşlılardan duyduğuma göre, Musa aslen Heliopolisliydi ve, ülkenin âdeti olduğu gibi, Musa kentin çeşitli çevrelerinde üstü açık ibadethaneler yaptırdı. Bunların hepsi doğuya bakıyordu; Apion... bize başka yerde de Musa'nın Mısır ile Arabistan arasında uzanan Sina Dağı'na çıktığını ve burada kırk gün saklandığını ve sonra inip Yahudilere onların yasalarını getirdiğini anlatır.[5]

Josephus'a göre asi liderin ilk kanunu: Takipçileri ne Mısır tanrılarına tapınmalı ne de Mısır'da özel saygı gösterilen hayvanların etini perhiz etmeli, tüketmeliydiler; ayrıca kendi birliklerinden (konfederasyonlarından) üyeler dışında başkalarıyla bağlantı kurmamalıydılar. Bunları şart koşup Mısır geleneklerine kesinlikle karşı gelen diğer birçok kanunu duyurduktan sonra, Musa herkese Avaris'in duvarlarını onarmalarını ve Kral Amenhotep ile savaşa hazır olmalarını emretti. Asi lider Musa, çobanlara bir temsilci gönderdi. Onları kendi kentine gelip Kral Amenhotep'e karşı sefere katılmaya çağırdı.

Josephus, Musa'nın davet ettiği bu çobanların, Ahmose tarafından bir buçuk yüzyıl kadar önce Mısır'dan sürülüp atılan Hiksoslar olduğunu belirtirken, Chaeramon da Kuzey Sina'da Pelusium'da, Mısır sınırını geçmelerine izin verilmeyen Kral Amenhotep'in bıraktığı bazı çobanlar bulunduğundan söz eder. Çobanlar, Musa'nın bu davetini memnuniyetle karşılar, Avaris'teki isyancılara katılmak için yola koyulurlar. Yeni ittifak Mısır üzerine yürümeye başlarken Amenhotep, kendine tabi olan Etiyopya Kralı'nın yanına, Nubiya'ya kaçar. Hamile karısını doğum yapması için bir yere gizler. Terk etmeden önce Amenhotep, kutsal hayvanları da saygı ile korundukları tapınaklara gönderir ve rahiplere, tanrılara ait imajları da mümkün olduğu kadar gizlemeleri talimatı verir. Nubiya'da Amenhotep, Habu'nun oğlunun öngörüsünü doğrularcasına, on üç yıl sürgünde yaşadı. Bu yıllarda isyancılar yerlilere çok saygısızca davrandılar ki çobanların (Hiksoslar) rejimi, altın bir dönem gibi göründü. İsyancılar sadece kentleri ve köyleri ateşe vermekle, tapınakları yağmalamakla, tanrıların imajlarını parçalamakla kalmadılar; aynı zamanda, yerleri kutsal hayvanları boğazlayıp pişirdikleri mutfaklara çevirdiler, rahip ve kâhinleri bu kutsal hayvanları kesmeye zorladılar ve hepsini çırılçıplak bıraktılar. Ayrıca Josephus'un Manetho'dan aktardıklarına göre, bu on üç yılda, geride gizlendiği yerde Amenhotep'in karısı, oğlu Ramses'i doğurdu; Ramses, yetişkin biri haline geldiğinde, sayıları iki yüz bini bulan Yahudileri (Mısırlı isyancıları ve çobanları) Suriye'ye (Levant) sürdü ve babası Amenhotep'i Etiyopya'dan ülkesine getirdi.[6]

Görebileceğimiz gibi, her ne kadar çağdaş Mısır resmi kayıtları, Musa ve İsraillilerin Çıkış'ı üzerine sessizliklerini sürdürse de, popüler Mısır belleği bu olayların hikâyesini yaşattı

Yüzyıllar boyunca sözlü olarak aktarıldıktan sonra yazıya döküldü. Bu gelenekler, Musa ve Yusuf'tan ve sınırlarda yaşayan ve Nil Vadisi'ne girmelerine izin verilmeyen çobanlardan da haberdardı.

Manetho bu bilgiyi uydurmuş olamazdı. Çünkü sadece tapınakta, parşömen tomarlarında bulduğu kayıtlara bağlı kalabilirdi. Tevrat hikâyelerinden de etkilenemezdi. Çünkü Tora, İbraniceden Yunancaya onun *Aegyptiaca*'sını tamamlamasından sonra tercüme edilmişti. Kanadalı Mısırbilimci Donald B. Redford'un işaret ettiği gibi:

> Manetho, kendi tarih çalışmasında, tapınak kütüphanesinde bulduğu tasdikli metinden gerekli bir şekilde yararlandı; tam tersine güvenle, kendi tarih çalışması için tapınak kütüphanesinde bulunan yazılı kaynaktan başka bir kaynaktan yararlanmadığını varsayabiliriz.[7]

Öte yandan Manetho'nun III. Amenhotep zamanındaki dinsel isyanı tarihlendirmesi, onun gerçek tarihsel bir değerlendirme verdiğinden emin olmamızı sağlıyor. Amenhotep'in oğlu ve ortak-kral naibi Akhenaton, geleneksel Mısır çoktanrıcılığını terk edip Aton merkezli bir tektanrıcı tapınmayı yürürlüğe koydu. Asi lider gibi, Akhenaton, Heliopolis'in yönelimiyle aynı yolda, yönü doğuya bakan üstü açık yeni bir tapınak dikti. Akhenaton ve isyan lideri arasındaki bu benzerlik, Donald B. Redford'u, Manetho'nun Osarseph hikâyesini tanımasına vesile oldu. Amarna dinsel devrim olaylarındaki gibi, bu da önce sözlü olarak hatırlandı ve sonra yazıya döküldü. Manetho da dahil olmak üzere daha sonraki bağımsız tarihçiler, Musa'yı tarihlendirip Amarna dönemine mi bağlıyor? Tabii Sina Dağı'ndaki tektanrıcı ibadetin nihayetinde Akhenaton'un öğretilerine kadar götürülebileceği aşikârdır.[8]

Redford aynı zamanda: "Osarseph/Musa figürlerinin açık biçimde Akhenaton'un tarihsel belleğine model olduğunu teyit ediyor. Tüm tanrılara tapınmayı yasaklaması ve Apion'da, tam olarak Amarna Aton Tapınağı'ndaki gibi, doğuya bakan açık hava ibadethanelerinde tapınma biçiminin şampiyonluğunu yapması ona atfediliyor."[9]

Mısır'dan Çıkış'ın başlangıç noktasına gelince, kutsal kitaplar kentin adını Ramses olarak belirtmekle birlikte Manetho başka bir yerin adını veriyor: Avaris. Avaris, Nil Deltası ve Sina sınırlarında müstahkem şehirdi. Burası, I. Ahmose sürüp çıkartana kadar, MÖ 1783 ile 1550 tarihleri arasında Mısır'ı yöneten Hiksoslar adıyla bilinen Asyatik krallarca işgal edilen, Kenan diyarına giden yolun başlangıç noktası.

Gerçi Kitab-ı Mukaddes kralın adından söz etmiyor ama Manetho'ya göre Çıkış döneminin Firavun'u Ramses. Her şeye rağmen dönemin firavunu olarak karışık popüler bellek de, III. Amenhotep'in kraliyet dışı oğlu Ramses'i gösteriyor. I. Ramses, 18. Hanedan'ın son kralı Horemheb'in ölümünden sonra başa geçti ve kendi 19. Hanedan'ını oluşturdu. Ramses tahta çıktığında zaten yaşlı bir adamdı ve ülkeyi iki yıldan az yönetti. Bu durumda, altmış yıl önce ölen III. Amenhotep yönetimi sırasında doğmuş olabilirdi.

Şimdi Musa'nın Mısır'da yaşadığı zaman, III. Amenhotep dönemiyle özdeşleştiriliyor. Yani Çıkış'ın başlangıç noktasının Avaris olması ve Çıkış döneminin Firavun'unun I. Ramses diye belirlenmesi. O halde bu değerlendirmeyi onaylamak için, tarihsel ve arkeolojik kanıtların aranmasına başlamaya şimdiden bir yol açılmış gibi görünüyor. Bununla birlikte bilginler bu soruşturma yolunu izlemedi, farklı zamanlar ve farklı yerlerde kanıt aramaya devam ettiler. İbrani kabileyi, o sırada zaten Mısır'da yaşayan çobanlarla değil, ül-

keden ayrılmalarının üzerinden yüzyıldan daha fazla zaman geçmiş Hiksoslarla yanlış bir şekilde özdeşleştiren Flavius Josephus'a teşekkürler; modern bilginler, Manetho'nun değerlendirmesini tarihsel bulmadıkları için saf dışı bıraktılar.

4

HİKSOSLAR YA DA İSRAİLLİLER

Musa ve Çıkış hikâyesi üzerine çağdaş Mısır kayıtlarının sessizliğine karşın, Manetho'nun Oserseph değerlendirmesi şaşırtıcı bir şekilde temel kutsal kitap açıklamalarının tarihsel gerçekliğini tasdik ediyor. (Musa'yı takip eden) Çobanların Sina sınırlarında yaşadığı ve Nil Vadisi'ne girmelerine izin verilmediği bilgisi, Tekvin'in 46:34 kısmıyla tam bir uyum içinde anlatılıyor: "Goşen vilayetinde oturasınız; çünkü Mısırlılar için her çoban mekruhtur". İskenderiyeli Mısırlı tarihçiler adını vererek Musa'dan söz ediyor ve Yusuf ile ilişkilerini aynen kutsal kitapta belirtildiği gibi kabul ediyorlar. Kitab-ı Mukaddes'le bütünüyle aynı anlayışla, kutsal Mısır tanrılarına tapınmayı reddeden, emri (kanun) almak için Sina Dağı'na giden Musa'yı dinsel bir asi olarak sunuyorlar. Mısırlı tarihçilere göre, Ramses adında bir Firavun zamanında Mısırlı ve çoban takipçilerine Mısır'dan Çıkış yolunu gösteren, yine Musa'ydı. Buna rağmen Josephus, kutsal kitap ve Mısırlıların açıklamaları arasındaki benzerlikleri dikkate almaksızın ülkeyi iki yüzyıl önce terk eden Hiksosların, İsrail halkıyla aynı insanlar olduğu konusunda ısrar etti. Josephus bunu Tekvin'de, Yusuf'un Mısır'da görünmesi ve onları sonunda

kutsal kitapta anlatılan Çıkış hikâyesiyle bağdaştırarak Hiksosların ataerkil Yahudiler olduğu bilgisiyle birleştirdi.

Kaldı ki, Hiksosların da İsraillilerin de Sami kökenli olup doğudan geldikleri ve bir süre sonra Mısır'dan ayrıldıkları bilgisi dışında, Hiksoslar üzerine kutsal kitapta başka tek bir satır yok.

> Manetho, Mısır edebiyatından kanıtlarla bizi çok önemli iki nokta üzerine besledi: İlki biz (Yahudiler) Mısır'a başka bir yerden geldik ve ikincisi, geçmişte çok eski bir tarihte de ayrıldık.[1]

Josephus, bu desteksiz sonucu doğrulamak için, "Hiksos" sözcüğünü "İsrailliler gibi çobanlardı" diye göstererek açıklamaya çalıştı.

> Irkları, Hyesos (Hyksos) genel adına dayanıyor, bu da "kral çobanlar" anlamına geliyor. Kutsal dilde *hyk*, "kral " demek ve *sos* ise, yaygın lehçede çoban ya da çobanlar anlamına gelir; birleşik sözcük ise "Hyesos" olur.[2]

Ancak bu açıklamayı Britanyalı Mısırbilimci ve dilbilimci Alan Gardiner kabul etmez.

> Bu etimolojiyi Josephus tercih ediyor. Çünkü Mısır'da İsrailli-lerin bir süre kalmaları ve ardından gelen Çıkış; Hiksos işgali ve daha sonra kovulmaları da bunun kaynağı oluyordu. Kutsal kitaptaki bu hikâyeyle aynı değerlendirmeyi yaptığına inanıyordu... İşin gerçeği; her iki etimolojide de dilbilimsel zemin varmış gibi görünse de, hiçbiri doğru değil. "Hiksos" sözcüğünün Orta Krallık'tan bu yana ve Bedevi şeyhlerini tanımlamak için kullanılan "yabancı tepelik bir ülkenin şefi" anlamına gelen *hik-khase* ifadesinden geldiğine kuşku yok. Çoğul olarak "ülkeler" sözcüğüyle birlikte bu başlığı taşıyan tılsımlarda kuşku duyulmayan birkaç Hiksos Kralı'nın adı var... Josephus'un düşündüğü gibi tüm halk anlamında değil, önemli olan terimin sadece yönetici-

lerle ilgili kullanıldığının fark edilmesidir. Çağdaş bilginler bu konuda çoğunlukla yanıldılar, bazıları daha da ileriye giderek Hiksosların Suriye ve Filistin'i fethettikten sonra zorla Mısır'a giren özel bir işgalci ırk olduğu tespitlerine kadar götürdü. Manetho'nun sözleri bunu destekliyor görünse de, böyle bir görüşü doğrulayacak hiçbir şey yok. Bazı yabancı halkların, Suriye içlerine doğru, yüzyıllar süren ve giderek artan bir baskısı olduğu yeterince gerçek bir durumu yansıtıyor. Bu yabancı halklardan ilki, Hazar bölgesinden Hurrilerdi (Hurrianlar) ve bunlar 16. yüzyılda kuzeybatıdan gelen Hititlere yol açmış oldular. Ancak bu tür hareketler sadece Mısır sınırındaki uzak dalgalanmalar olmaktan öteye gitmez. Yeni özel bir ırkın deltayı işgali akıllarda bir soru bile oluşturmaz. Aksine, Filistinlilerin daha barışçıl ve bereketli bir çevreye bir sığınma ihtiyacı içinde olabileceği üzerine düşünülmelidir.

... Kuşkusuz, bu, özel bir ırk anlamında "Hiksos" sözcüğünün yanlış kullanımını desteklemek mümkün değilse de; ekseriya kabaca Asyalı diye çevireceğimiz, Amu gibi pek hoş karşılanmayan davetsiz terimleri bizzat Mısırlıların istihdam ettiği ve daha önceleri bunu, yani Amu'yu, Mısır'da ücretli hizmetkâr olarak tutulan Filistinlileri tanımlamak için kullandıklarını da akıldan çıkarmamalıyız.[3]

Josephus'un, İsraillileri temsil etmesi için Hiksos açıklaması lehine Osarseph açıklamasını reddetmesinin nedenlerini araştırırken, bunun esas nedeninin Mısırlı tarihçilerin, "Musa'yı takdire şayan ve hatta ilahi biri olmasını dikkate alarak onun kendilerinden biri olmasını arzuladıkları olgusundan kaynaklandığını anlıyoruz."[4]

5

FREUD'UN DÜŞÜ

Josephus'un Mısırlı Musa'yı reddinden yaklaşık 19. yüzyıl sonra, çağdaş bir Yahudi bilgin, Manetho'nun açıklamasına destek çıktı. Aykırı kuramlarıyla modern kültürümüzün şekillenmesine yardımcı olan, 20. yüzyılın en etkili düşünürlerinden biri olan Sigmund Freud, Musa'nın Mısırlı olduğunu ve III. Amenhotep döneminde yaşadığını kabul ederek, Mısırlı tarihçinin tespitlerine katıldı. Psikanalizmin Yahudi babası Freud, 1934 Temmuz'unda, "Mısırlı Musa" adıyla –son kitabı *Musa ve Tektanrıcılık*'ın ilk parçası olacak– ilk olarak 1937 yılında Alman dergisi *Imago*'da yayınlanan, bir makale kaleme aldı. Bu makalede Freud, "Musa'nın bir İbrani dışında başka bir şey olabileceğini düşünmek belki korkunç görünüyor ama nesnel gerçek, ulusal çıkar uğruna bastırılamaz," dedi.[1]

> Söz konusu adamı, oğullarının en büyüğü olarak öven bir halkı inkâr etmek, özellikle o halka bağlı olan birinin hafife alacağı bir iş değildir. Bununla birlikte, hiçbir düşünce beni, farz edilen ulusal çıkar lehine gerçeği kenara itmeye de yöneltemez. Onlara dinlerini ve yasalarını veren, halkının kurtarıcısı, Musa, öyle uzak bir çağa aitti ki onun tarihsel bir kişi mi yoksa efsanevi bir karakter mi olduğu üzerine ilk soru ortaya çıkıyor. Yaşadıysa,

zamanı MÖ 13. ya da 14. yüzyıldı; oysa kutsal kitaplar ve yazılı Yahudi gelenekleri dışında adına rastlamıyoruz.[2]

Sigmund Freud, 6 Mayıs 1856'da, o zaman Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun bir parçası olan Moravya'da, küçük bir kent olan Freiburg'da doğdu. Orta sınıf bir Yahudi ailedendi. Babasının ikinci karısının en büyük çocuğuydu. Babası giderek büyük mali sıkıntı içine düşmüş bir yün taciriydi. Bu nedenle, Freud daha üç yaşındayken, küçük kasabadan ayrılıp büyük imparatorluğun başkenti Viyana'ya göçmek zorunda kaldı. Freud, ilk yıllarından itibaren, araştırmacı ve açık fikirli bir çocuktu. Freud, ilk eğitimini on yedi yaşında tamamladıktan sonra, Viyana Üniversitesi'nde tıp okumaya karar verdi. "Gençliğimde, içinde yaşadığımız dünyanın gizemlerini anlamaya karşı büyük bir açlıkla öğrenme ve belki de çözümlerine bir şeyler katma ihtiyacı duydum."[3] Çeşitli dersleri öğrendiği üniversitedeki ilk yılın ardından, altı yıl sürecek fizyoloji laboratuvarına katılmadan önce biyoloji ve fizyolojiye yoğunlaştı. 1881'de sekiz yıllık eğitimi tamamlayıp tıp doktoru diplomasını aldı ve Viyana Genel Hastanesi'nde çalışmaya başladı. Yirmi beş yaşında, Hamburg'dan Alman Yahudi kızı Martha Bernays ile nişanlandı.

Başlangıçta hastanenin çeşitli bölümlerinde çalışmakla birlikte bir süre sonra Freud, nöroanatomi, yani sinir sistemi anatomisi üzerine yoğunlaştı. Onun tıpla ilgisinde dönüm noktası, 1885 yılında Jean-Martin Charcot'un yol göstericiliği altında, Paris'te sinir hastalıkları üzerine çalışması oldu. Charcot, Fransız bir nörologdu ve çalışmaları psikolojinin gelişmesini büyük ölçüde etkileyen bir patoloji profesörüydü. Freud, çalışmasını takip eden yıl Viyana'ya döndüğünde, sinir hastalıkları üzerine bir uzman olarak kendi özel muayenehanesini açtı ve aynı sıralarda evlendi. Yaşadığı evin bir

kısmını da muayenehane olarak kullandı. Burada 1891'den itibaren, yani Viyana'dan Londra'ya gideceği yıla kadar, tam kırk yedi yıl çalıştı ve yaşadı.

Sigmund Freud'un, Manetho'nun Mısırlı Musa iddiasına ya da Josephus'un bu açıklamayı reddettiğine ilişkin herhangi bir bilgisi olup olmadığını gösteren bir bilgiye rastlanmaz; ayrıca onun ulaştığı sonuç, tarihsel kanıta değil psikolojik bir soruşturmaya dayanmaktadır. Her neyse, onun bu sonuca ulaşmasının nedenleri gözden geçirilmeksizin, Freud'un görüşleri bir kenara atılamaz.

Freud'un, Musa'nın bir Mısırlı olduğu sonucuna varmasının ardındaki nedeni bilmek için onun yaptığı araştırmaya göz atmamız lazım. Freud, insan aklının nasıl çalıştığını öğrenmekle ilgilendi ve insan aklının bilimsel incelenmesi için ilk aracı keşfedebildi. Bilinçdışı us ve baskı mekanizması hakkında kuramlar geliştirdi; hasta ve psikanalist arasında diyalog yoluyla psikopatolojiyi iyileştirmek için yarattığı klinik bir yöntem olan psikanaliz yöntemini kullanarak, bu vakaları tedavi etmek amacıyla sözsel psikoterapi alanını oluşturdu.

> Bilinçdışı us'un –arzular ve istekler gibi– iş yapma enerjilerini doğrudan birincil fiziksel içgüdülerden alan etkinlikleri içerdiğini buldu. Bunlar hemen tatmin olmayı sağlama dışında başka şeyleri hesaba katmaksızın işlev görürler ve böylece dış tehlikelerden sakınmak ve gerçekliğe uyumdan endişe eden aklın daha bilinçli etmenleriyle farklı adım atmaya eğilimli olurlar.[4]

Freud, hayal âlemine çekildiği daha ilk gençlik yıllarından beri, düşlerin anlamlarıyla da ilgiliydi. Daha sonra 1900'de *Rüyaların Yorumu* adlı temel çalışmasını yayımladı.

> Kendini tahlili, onu, düşlerin doğasını incelemeye götürdü. Bunlar, ikincil bilinçdışı olanlarla birincil bilinçdışı itkiler arasında

> bir çatışma ve bir uzlaşmanın kuruntusal (nevrotik) belirtilerinin ürünleri gibi ortaya çıktı. Kendilerini oluşturan etmenleri tahlil ederek bunların gizli bilinçsiz dünyasından anlam çıkarmak bu nedenle mümkün oldu. Ve düşler evrensel oluşumun hemen hemen ortak olguları olduğundan, onların yorumları, sinir hastalarının direnişini kırabilmek için kullanılan çok yararlı teknik düzeneklerden birini sağladı.[5]

Daha sonra 1907'de ortaya çıkan *Obsessive Actions and Religious Practices* adlı çalışmasında Freud, dinsel inançların ruhbilimsel kökenlerini açıklamaya çalıştı. O dini, halkın bastırmaya karşı büyük ölçüde bilinçdışı nevrotik tepkisi, yani gerçekte olmasını istedikleri bir inanç olarak gördü. Freud, Tanrı'yı güçlü, doğaüstü bir baba figürüne karşı çocukluk ihtiyacına dayanan bir yanılsama olarak kabul etti. Dinin, şimdi akıl ve bilim lehine kenara bırakılabilen halkın şiddetli itkilerini bastırmak için, sadece ilk uygarlıkların gelişmesinde gerekli olduğuna inandı.

Freud, altı yıl sonra, ruh çözümlemeyi kazıbilim, antropoloji ve yeni kitabı *Totem ve Tabu*'da din çalışmaları alanında kullandı. Totem, klanın ortak atasıydı; aynı zamanda onun koruyucu ruhu ve yardımcısıydı. *Tabu*, modern toplumda hâlâ önemli bir rol oynayan, birbirine iki zıt anlama sahipti: "kutsal" ya da "adanmış" ve "tehlikeli" ya da "yasaklanmış". Freud, "şiddet uygulayan ilk babanın perişan etmesi ve öldürülmesini bir 'totem yemeği'... yani 'birçok şeyin başlangıcı olan toplumsal örgütlenme, ahlaki kısıtlamalar ve dinsel konular gibi, insanlığın ilk şenliği olarak yürürlüğe konulduğuna ve hatırlandığına' inanır."[6]

1938'de Avusturya'nın Almanlarca işgali, o sırada Viyana'da yaşayan birçok Yahudi'nin olduğu gibi, Freud'un yaşamının da son aşamasını başlattı. Yaklaşık üç yüz bini bulan Avusturyalı Yahudiler, 19. yüzyıl ortalarından beri özgür

ve varlıklı bir dönem içinde yaşadılar. Freud gibi, Avusturya Yahudilerinin üçte ikisinin yaşadığı Viyana, aynı zamanda ruh çözümlemenin babasından birkaç kapı uzakta, siyonizmin babası Theodor Herzl'in de yaşadığı, siyonist düşüncenin merkeziydi. 13 Mart 1938'de Hitler Avusturya'yı da Alman topraklarına kattığında birçok Yahudi ülke dışına göçmeye başladı. Viyana, kısa bir süre sonra, büyük bir Yahudi nüfusuyla Yahudilere yönelik yoğunlaştırılmış baskılardan çok çekti. Sigmund Freud'un kitapları caddelerde açık açık yakıldı. Freud, şiddetli antisemitik tehdit altında yaşamasına rağmen, Viyana'da kalmaya devam etti. Uluslararası Ruh Çözümleyiciler Birliği'nin Britanya şubesi başkanı Ernest Jones, 1938 yazının başlarında kızı Anna'nın Gestapo tarafından –sorgulanmak için– tutuklanmasından sonra, Freud'u Londra'ya göçmeye ikna etti. İşte Kuzey Londra'da Hampstead'deki evinde Freud, 23 Eylül 1939'da ölümünden üç beş ay önce Mart 1939'da basılan *Musa ve Tektanrıcılık* adlı çalışmasının tamamlanma zamanının geldiğini düşündü.

Freud'un *Musa ve Tektanrıcılık* kitabını Londra'da basma kararını verdiği zaman, Yahudiler Almanya ve Avusturya'da ve bir süre sonra tüm işgal edilmiş Avrupa'da Nazi baskısı ve zulmüyle karşılaşmaya başlamışlardı. Bu tehlikeli siyasi havada birkaç Yahudi lideri, Freud'un bu kitabı basmaktaki ısrarına katılmadı: Bazı görüşlerinin, özellikle Musa'nın tektanrıcı inançlarının sertliğine karşı, protesto amacıyla kendi takipçilerince öldürüldüğü savının, Naziler tarafından zaten sert uygulamalara maruz kalan Yahudiler üzerindeki baskının artmasına yol açacağını hissettiler. Amerikalı ilahiyatçı ve filolog Abraham S. Yahuda, Freud'u Londra'daki yeni evinde ziyaret edip kitabı basmaması için yalvardı ama o, ısrarından vazgeçmedi ve bunun müstesna yaşamına uygun bir zirve

olacağını hissetti. *Musa ve Tektanrıcılık* Mart 1939'da ilk kez ortaya çıktı.

Freud, Yahudilere zarar verme niyetinde değildi; tam tersine, gerçek Musa'yı ve bu konudaki gerçekleri ortaya koymanın halkın çektiği acıları azaltacağını düşünüyordu. Yaşa öyküsünü yazan Ernest Jones'a göre, her ne kadar laik bir Yahudi olsa da, Freud Yahudilik çalışmalarına önemli katkıda bulundu. Freud, Yahudi olmasının kendisini dogmatik inançlardan özgürleştirdiğini ve daha nesnel yaptığına inanırdı.

> Benim, yaşamımın zor süreci içinde vazgeçilmez yanımı oluşturan iki karakteristik özelliğimi Yahudi olarak doğmama borçluyum. Çünkü Yahudiyim, kendimi bu nedenle aklımı kullanırken başkalarını kısıtlayan birçok önyargıdan serbest hissettim ve bir Yahudi olarak muhalefete katılmaya hazırdım ve 'yoğun çoğunlukla' anlaşmaksızın böyle yaparım.[7]

Kendi dininin ayin ve kurallarını gerçekte asla izlemediyse de, kendisini Yahudi olarak hissetti ve bir Yahudi olduğu için neden farklı davranıldığını da hep merak etti. 1925'te basılan *An Autobiographical Study*'de Freud, "Annem babam Yahudiydi ve kendim de Yahudi kalmaya devam ettim," diye anlatır.[8] 1873'te Viyana Üniversitesi'ne girdikten sonra, antisemitizmle ilk kez karşı karşıya gelir; "Bir Yahudi olduğum için kendimi aşağılık ve yabancı hissetmem beklendiğini gördüm".[9] Bununla birlikte bu hissiyat, kendisini zamanına ait evrensel bir kişi olarak telakki etmesini engellemedi.

Elbette kutsal kitapla ilgili hikâyelerden ve diğer dinlerden daha ilk yaşlarından itibaren, hatta okuyup yazmayı öğrenmeden önce haberdardı[10] Ama o, kendini kutsal emirlerin dilinden habersiz, ataların dininden bütünüyle uzaklaşmış, "esas doğallıkta Yahudi olarak kalmış, bu doğayı değiştirmeye de bir arzusu olmayan bir yazar olarak tanımlıyor."[11] 19.

yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında, Yahudi sorunuyla ilgili üç farklı görüş vardı: "Birbirleriyle ters düşen, Almanca konuşan üç Yahudi kökenli kişi modern tarihin seyrini değiştirdi." Bunlardan ilki olan Karl Marx (*Kapital* ve *Komünist Manifesto*'yu yazan felsefeci ve ekonomist) 1883'te öldü. Sigmund Freud ve Theodor Herzl ise yirmilerinde yükselen yıldızlardı; daha sonra aralarında birkaç kapı uzaklıkta komşular olarak aynı Viyana sokağında yaşadılar. Herzl, Yahudi sorununun çözümü için, egemenlik ve devlet olmanın belirleyiciliğine inandı. Marx ve Freud, sadece siyasi örgütlerle düzeltmeye çalışmaktan çok, daha hırslı çözümler teklif eden hasta evrensel adamın ne yapabileceğiyle ilgiliydiler. Marx için ekonomik gerçeklik belirleyiciydi ama Freud, hâlihazırda var olan egemen siyasi sistemi hesaba katmaksızın, insanın kendi kendini tahribi ve saldırganlığının içgüdüsünü anlıyordu.

Freud'un fikrinin nasıl uyum göstereceği Tel Aviv merkezli psikanalist ve tarihçi Eran Rolnik'in *Freud in Zion* (Freud Zion'da) adlı yeni kitabının konusu oldu. *Psychoanalysis and the Making of Modern Jewish Identity* (Psikanaliz ve Modern Yahudi Kimliğinin Oluşumu) adlı alt başlığı biraz alaya alındı.

19. yüzyıl siyasi siyonizm diasporayı, sağlıklı bir Yahudi yaşamı için aklen, fiziksel, siyasi ve kültürel olarak yaralayıcı olarak anladı. İyileşme sadece onun inkârıyla gelebilirdi. Tam tersine gelişen psikanalizde Freud'un amacı evrenseldi: dürtülerini kendi kendilerine anlamaları için halka yardım etmek ve böyle yaparak duygusal acılarını iyileştirmek. Bu arada Freud'un endişesi, antisemitik tutumların psikanalizin tüm kucaklayıcı mesajlarını lekeleyeceği şeklindeydi. Rolnik, Freud'un kuramlarının Yahudiliğin durumu üzerine bir yorum olarak görülmesini istemediğini yazdı. Buna karşın, Freud tamamen asimile oldu; aile Hamursuz'u değil laik bir Noel ve Paskalya'yı kutladı. Bunlara rağmen dönmeyi aklına bile getirmedi; belki bu, tüm dinlerin

> onun gözünde nevroz olarak görülmesi anlayışından kaynaklandı....
>
> Ama Freud, Yahudi şovenizminin en küçük bir imasından da uzak durdu. Bunun sonucu olarak onun garip kitabı *Musa ve Tektanrıcılık*, Eran Rolnik'e göre Freud'un Yahudi etnisite ve ulusalcılığının insanlığa esas hediyesinin bir tamamlayıcı parçası olmadığını gösterme girişimiydi.[12]

Freud, siyasi siyonizmin kurucusu Theodor Herzl ile birkaç yıl aynı sokakta oturmakla birlikte, Herzl'in siyasi eylem yoluyla kurtarma anlayışı Freud'un düşlerin bilimsel tahlili ve bilinçaltının yorumuna akılcı taahhütlüyle uyuşmuyordu.

Londra'ya geldiği zaman Freud, bu kitabın kendisini nasıl uzun zamandır meşgul ettiğini açıklamaya çalıştı: "Bu kitabı yazmaya başlamamın alışılmamış izlerini gizleyemedim. Gerçekte iki kez yazıldı. İlkin birkaç yıl önce, onu basma olasılığına inanmadığım Viyana'da yazdım. Bir kenara bırakmaya karar verdim ama beni çözümlenmemiş bir ruh gibi meşgul etti. Ve bunun üzerine kitabın iki bölümünü, birbirinden ayrı iki yazı olarak, *Imago* adlı dergide basma yolunu seçtim. Bunlar tüm kitabın psikoanalitik başlangıç noktasıydı: *Moses an Egyptian* (Musa Bir Mısırlı) ve onun üzerine kurulan tarihsel yazı "If Moses was an Egyptian" (Musa Bir Mısırlı olsa) idi.

> Gerisi –yani benim din yorumuna başvurum– gücendirebilir ve tehlikeliydi. Bunu geride tuttum ama düşüncemden de hiç çıkmadı. Sonra 1938 Mart'ında beklenmedik Alman işgali oldu. Bundan dolayı evi terk etmek zorunda kaldım ama bir yanıyla da bu kitabı basmanın, o anda uygulamama izin verilebilen psikanalizin yasaklanmasına yol açabileceği korkusundan da beni kurtarmış oldu. İngiltere'ye vardıktan çok kısa bir süre sonra kendimi, ayırdığım bilgimi tüm dünyaya sunma arzusu içinde buldum ve böylece yazımın daha önce basılmış olanlarını takip ederek üçüncü kısmını yeniden yazmaya başladım.[13]

Bu kitapta, yani son kitabında, Freud Yahudi karakterinin kendisinde, Yahudi karşıtı duygunun ardındaki nedeni nasıl bulmaya çalıştığını açıkladı.

> Birkaç yıl önce kendi kendime "Yahudiler özel karakterlerini nasıl elde ettiler" diye sormaya başladım ve alışılmış âdetimi takip ederek en erken başlangıçlara uzandım. Pek yol kat edemedim. Ama daha ırkın embriyonik haldeki ilk bilgilerine ulaşmak beni şoke etti. Bugüne kadar, Musa adındaki adamın ve Mısır'dan Çıkış'ın etkisi daha sonraki tüm gelişmeleri şartlandırdı – yani nevrotik, bir bireyin vaka tarihinde çocukluğunun başlarındaki düzenli travma gibi. Başlangıç olarak, büyülü düşüncenin geçici fethi; gizemciliğin reddi, her ikisi de Musa'nın kendisinde izlenebilirdi... Musa bir Mısırlı –belki de bir aristokrattı– efsanesi bir Yahudi'ye dönüşmesi üzerine tasarlanmıştı... Musa'nın efsanesinin benzerlerinin tümünden sapması, onun tarihinin özel bir vasfına kadar izlenebilir. Halbuki normalde, bir kahraman, yaşamının seyri içinde mütevazı başlangıçların üzerinde yükselir, kahramanca hayatı olan adam Musa ise, yüksek konumundan geri adım atıp İsrail çocukları seviyesine inmeye başladı.[14]

Freud, Musa'nın asıl doğum hikâyesinin nasıl olabileceğini şöyle açıklıyor:

> Hemen hemen tüm önemli uygar halklar, etraflarında daha başlarda iç içe geçmiş gizemlere sahip olur ve kahramanlarını, gizemli krallarını ve prenslerini, dinlerinin kurucularını, hanedanlarını, imparatorluklarını ve kentlerini; kısacası, ulusal kahramanlarını şiirle göklere çıkarırlar. Özellikle doğum tarihleri ve onların ilk yılları fantastik kişisel özelliklerle zenginleştirilir; farklı, bütünüyle bağımsız halklara ait bile olsa, bazen coğrafi olarak birbirlerinden çok uzak düşseler bile, şaşırtıcı benzerlik ve hem de masalların edebi benzerlikleri iyi tanınır ve bir soruşturmacı olarak çoğunu hayretler içinde bırakır.... Kahraman yüksek düzeyde bir yerde olan anne ve babanın, çoğu zaman bir kralın oğlu olur. Kavrayışı perhiz ya da geçici kısırlık gibi zor-

luklarla engellenir; ya da onun anne ve babası, yasaklardan ya da başka dış engellerden dolayı, gizlice cinsek ilişkiye girerler. Annesinin gebeliği esnasında ya da daha önce bir kâhin ya da bir düş çocuğun doğumu konusunda, oğlunun emniyeti için ciddi tehlike içerdiğinden dolayı babayı uyarır.

Sonuç olarak babaya ... yeni doğan çocuğun öldürülmesi ya da son derece tehlikeli bir durumda bırakılması talimatı verir; çoğu vakalarda bebek bir küçük kutu içine yerleştirilip dalgalara teslim edilir. Çocuk, hayvanlar ya da çobanlar gibi yoksul insanlarca kurtarılır ya dişi bir hayvanın ya da sıradan bir kadının sütünü emerek büyütülür. Büyüdüğü zaman birçok garip serüvenden sonra soylu anne babası olduğunu öğrenir ve babasından öcünü alır. Duruma halkı el atar, yeniden şan ve büyüklüğe ulaşır.

Bu dizinin en ünlü adları Agadeli Sargon ile başlar, Musa, Kurus ve Romulus diye devam eder. Aynı gençlik geçmişi yüklü bütün hayatı benzer şeylerle anlatılabilen benzer karakterler çoğaltılabilir: Oedipus, Karna, Paris, Telephos, Perseus, Heracles, Gılgamış, Amphion, Zethos ve diğerleri.[15]

Bununla birlikte Musa'nın, doğumu ve maruz kaldığı öykünün diğerlerinden farklı olduğunu ve bir gerekli noktada ayrıldığını belirtti. Diğer tüm vakalarda çocuk, kraliyet ailesinde doğup yoksul bir ailede büyütülürken, Musa vakasındaki efsanede durum tam tersi: sıradan, mütevazı bir İbrani ailede doğup bir firavun kraliyet ailesi içinde yetiştiriliyor.

Musa vakasında durum oldukça farklı. Burada ilk aile –genellikle çok saygın olur–, yeterince gösterişli olmayan bir aile. İbrani Levi'lerden bir çocuk. Ama ikinci aile, bir kural olarak mütevazı bir aile, yetiştirilen kahraman – Mısır'ın kraliyet evine yerleştiriliyor. Bu alışılmış olandan ayrılış birçok araştırmacıyı şaşırtacak bir acayiplik olarak görüldü.

Halbuki diğer tüm vakalarda, kahraman, hayatı boyunca mütevazı bir yaşamın üzerinde yükseliyor. Bu kahraman adamın yaşamı, yani Musa'nın yaşamı, en üst düzeyden sıradan İs-

> rail çocukları seviyesine inerek başladı. Bu küçük soruşturma, Musa'nın bir Mısırlı olduğu önerisi için ikinci ve taze bir iddianın tartışmasının kazanılması umuduyla yerine getirildi.[16]

Freud, İsrailli lider Musa'nın adının, daha önce düşünüldüğü gibi İbraniceden gelmediğini, Mısırlı bir ad olduğunu gösterdi. [*M O S*] , "Mose"; "çocuk" ya da "oğul" anlamına geliyor. Bu birçok Mısır sözcüğünde bulunabilir: Ptahmose, Ramose (Ramses), Tuthmosis. Daha önce 1937 yılında *Imago* dergisi Freud'un "Musa bir Mısırlıysa" adlı yazısını bastı. Gerçekte Mısırlıysa, niye İsrailli bir lider takipçilerine bir sürü klasik eski Mısır krallar ve imajlarını aktarmak yerine tektanrıcı bir inancı aktarsın? Freud, bu soruyu yanıtlamak için, Mısır'ın tektanrıcılığı savunan tek lideri olarak Akhenaton'u buldu. Bu da III. Amenhotep'in oğluydu. Manetho'nun değerlendirmesinden habersiz olan Freud, Musa'nın III. Amenhotep zamanında yaşadığı sonucuna ulaştı. III. Amenhotep'in oğlu Akhenaton tarafından tanıtılan Aton dini ve Musa'ya atfedilen dinsel öğretiler arasında büyük benzerlikler buldu.

> Yahudi amentüsü şöyledir: Schema Yisrael Adonai Elohenu Adonai Echod (Dinle Ey İsrail, Tanrımız Adonay tek ve biricik Tanrı'dır). Aton'daki (Aton) Mısır "t" harfi, İbrani "d" harfinin eşitidir ve sesli "e" harfi İbranide "o" olur.

Yahudi inancındaki bu cümlenin şu şekilde tercüme edilebileceğini yazarak açıklamasını sürdürdü: "Dinle ey İsrail, Tanrımız Aton tek ve biricik Tanrı'dır."

Daha sonra Freud *Musa ve Tektanrıcılık* kitabını 1939'da Londra'da yayımladığında, kutsal kitaptaki Musa'nın, Akhenaton'un ölümünden sonra Goşen'de ikamet eden İbrani kabileyi seçilmiş halk olarak görüp, onların Çıkış'ına yol gösteren üst düzeyde görevlilerinden biri olduğunu ileri sürdü.

Freud'un kitabına tepkiler II. Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden dolayı gecikmekle birlikte, yayından bir iki ay sonra, çok az bilgin onun tarihsel açıklamasını kabul ederken, çoğunluk Yahudi varlığının temellerine kötü emelli saldırı olarak değerlendirdi. Amerikalı Yahudi tarihi profesörü Yerushalmi, Yahudilerin kitabı reddetmesinin ardındaki nedenleri şöyle açıkladı:

> Kanımca şimdi kötü görülen Freud'un *Musa*'sının yalın hikâyesi şöyle: Tektanrıcılık, Yahudi kökenli değil bir Mısır keşfidir. Özellikle güneş gücüne tapınma biçiminde ya da Aton denilen, bundan böyle kendisini de Akhenaton diye adlandıran Firavun IV. Amenhotep'in yerleştirdiği bir devlet dini. Freud'a göre Aton dini, tektanrıya özel bir inançla karakterize edildi. Aynı zamanda insanbiçimciliği (antromorfizm), büyü ve büyücülüğün reddi ve ölümden sonra yaşamın mutlak inkârı. Akhenaton'un ölümünden sonra onun büyük aykırı düşüncesi hızla çözüldü ve Mısırlılar eski tanrılarına geri döndüler. Musa, Yahudi değildi, bir Mısırlı rahip ya da soylu ve ateşli bir tektanrıcıydı. Aton dinini kaybolmaktan kurtarmak için, kendisini o sırada Mısır'da yaşayan, ezilen Sami bir kabilenin başına yerleştirdi. Onları kölelikten kurtardı ve yeni bir ulus yarattı. Hatta onlara daha ruhani, imajı olmayan bir tektanrıcılık biçimi verdi ve diğerlerinden ayırt etmek için bir Mısır geleneği olan sünneti benimsetti. Ama saf eski köleler yeni inancın sert taleplerine dayanamayıp isyan ettiler. Bir isyanda Musa rasgele öldürüldü ve bu cinayetin belleklerde kalması da bastırıldı. Bununla birlikte yüzyıllar geçtikten sonra ortada görünmeyen gerçek inanç geleneği ve kurucusu yeterince güç toplayınca yeniden ortaya çıkıp zaferini ilan etti. Her ne kadar Musa'nın bir cinayet sonucu öldürülmesi meselesi Yahudi toplumunda bastırılmış olsa da, bu ancak Hıristiyanlıkla birlikte üstü örtülü bir şekilde yeniden ortaya çıktı ama Yahova bundan böyle Musa'nın tanrısının ruhani ve evrensel nitelikleriyle taçlandırıldı.[17]

Josephus, Musa'yı Mısırlı yapıyor diye Manetho'nun Osarseph açıklamasını reddederken, Freud'un tartışmasında Musa, Akhenaton'un takipçisi ve İsrailli takipçilerince öldürülmüş gösteriliyordu. Daha sonra göreceğimiz gibi, kendi araştırmam, Musa'nın Mısır ve İsrail kanı karışık Akhenaton'un kendisi olduğu ve İsrailliler tarafından öldürülmediği şeklindedir.

6

İBRANİLER, İSRAİLLİLER VE YAHUDİLER

Modern zamanlarda uzmanlaşmış bilginler de dahil birçok yazar "İbrani", "İsrailli" ve "Yahudi" sözcüklerini –aynı halkla ilgili olarak– eşanlamlı kullanır. Ancak bu doğru değildir.

İbraniler; MÖ 15. ve 14. yüzyılda Kenan diyarında görülen, bir kısmı Mısır ve Mezopotamya'ya göçmüş yarı göçebe gruplardır. Tekvin'de İbrahim'in bir İbrani olduğu tanımı yapılır ve bu ifade aynı zamanda İsraillilerle, Mısırlı ve Filistinlileri birbirlerinden ayırt etmek için, kutsal kitabın ilk beş bölümünde de kullanılır. "İbrani" terimi özel bir toplumsal sınıfa ait olan ve ağır, zor işçilikle meşgul halk grubunu belirlemek için kullanıldı.

İsrailliler; daha sonra İsrail diye anılmaya başlayan Yakup'un İbrani kabilesini temsil eder. Yakup ve ailesi, Mısır Firavun Sarayı'nda yüksek düzeyde bir görevli olarak çalıştığı zaman, Yusuf'a katılmak için Mısır'a göçtü. Yani İsrailliler İbrani olmakla birlikte, tüm İbraniler İsrailli değiller. Dahası Yakup'un soyunun Musa tarafından özgürleştirilmesinden itibaren onlara İbraniler değil, İsrail'in çocukları ya da İsrailliler denilmektedir.

Yahudiler; Tevrat asla Musa ya da İsraillilerden herhangi birine Jews, "Yahudi", olarak göndermede yapmaz. Jews kelimesinin İbranice karşılığı Yahudi'dir. Bunun da asıl anlamı, Yakub'un dördüncü oğlu Yahuda'nın, "Judah kabilesinden olan" demektir. Ancak bu sözcük daha sonra Yahuda'nın Judah halkı olduğu kadar, onların dinlerini de göstermek için, Yunan ve Latin yazarlar ve Hıristiyan Kilisesince kullanıldı. Diasporayı takiben, halkın kendisi, hem kendileri hem de dinleri için kullanmaya başladı. Demek ki; İbrahim (Abraham) bir İbrani, Musa bir İsrailli ve Freud da bir Yahudiydi.

7

VELİKOVSKY'NİN GİZEMİ

Musa ve Tektanrıcılık'ın Mart 1939'da basılmasından yaklaşık altı ay sonra, Adolf Hitler 1 Eylül'de Polonya'yı işgal ederek II. Dünya Savaşı'nı başlattı. Sigmund Freud da bundan yirmi iki gün sonra Londra'da öldü. Yaklaşık altı yıl kadar süren savaşın patlak vermesi, Freud'un geride bıraktığı büyük sürprize tepkiyi geciktirdi. Bununla birlikte savaşın bitmesinden birkaç yıl sonra Immanuel Velikovsky, Freud'un "Musa bir Mısırlıdır ve Akhenaton'un takipçisidir" savına meydan okudu. Freud, bilinçaltıyla eski düşleri yorumlamak amacıyla insan aklına girme girişiminde bulunduğu zaman, Velikovsky mucizevi olaylarla kutsal kitaplar kronolojisinin tarihselliğini göstermek amacıyla eski gizemlere dayandı.

Immanuel Velikovsky, şimdiki Beyaz Rusya'da (Belarus) bulunan, bir zamanlar Rusya'ya bağlı Vitebsk'te, varlıklı bir Yahudi ailenin çocuğu olarak 1895'te doğdu. Güney Fransa'da Montpellier ve İskoçya'da Edinburgh'de tıp okumak için Avrupa'ya çıkmadan önce, Moskova'da Medvednikov Gymnasiumunda Rusça ve matematik okudu. Daha sonra Moskova'ya dönüp yirmi altı yaşında tıp öğrenimini tamamladı. Tıp öğreniminden sonra Berlin'e gidip Kudüs İbrani Üniversitesi'nin oluşumunda köşe taşı olan İbranicede iki ciltlik bilimsel çalışmalar projesiyle meşgul oldu.

Resim 7.1. Immanuel Velikovsky.

1923'te genç Yahudi kemancı Elisheva Kramer ile evlenip birlikte Filistin'e gittiler ve Velikovsky burada, Freud'un ilk öğrencilerinden Wilhelm Stekel'den psikoanaliz öğrenirken bir yandan da doktor olarak çalışmaya başladı. Bu yıllarda Necev Çölü'nde, babası Simon Velikovsky'nin önderliğinde, Rus Yahudilerince 1911'de kurulan (Ruhama adıyla bilinen Kibbutz) bir kooperatif örgütlenmesinde görev aldı.

On beş yıl sonra Freud *Musa ve Tektanrıcılık* kitabını bastığı zaman Velikovsky, New York'a gitmek üzere Filistin'den ayrıldı. Bunun tek nedeni, Freud'un savunduklarını çürütmekti. Başta Freud'un düş yorumları ve kahramanları *Oedipus and Akhenaten* (Oedipus ve Akhenaton) üzerine bir kitap yayımlamayı planladıysa da bu projeyi geciktirdi. Bu konudaki çalışması ancak 1960'ta basıldı; Musa ve İsraillilerin Çıkış'ının

Akhenaton zamanından beş yüz yıl önce olduğunu kanıtlamak amacıyla katastrofik bir evrenbilim geliştirmeye başladı. Bu çalışmasının sonuçları, 1950'de Amerika'da çok popüler olan *Worlds in Collision* (Çarpışan Dünyalar) adıyla kitap olarak basıldı.

Velikovsky, bu kitabı yazmasının ardındaki güdülerden anılarında şöyle söz eder:

> 1940 Nisan başlarında, daha önce yazmaya başladığım *Freud and His Hereos*'un basılmamış bir kopyası yanımdaydı. O sırada yapacağım bir görev de yoktu, serbesttim. Bir ara bu çalışmayı bitirip Birleşik Devletler'de basayım diye niyetlendim. Bu yeni yazmalara Freud'un son kitabı *Musa ve Tektanrıcılık* esin kaynağı oldu. Freud'un görüşlerine katılmıyordum; seksenlik ihtiyarda Yahudi kökeni ve kendi babasına saygıda hâlâ çözülmemiş bir sorun olduğunu gördüm. Onu, kitaplarının anlatabileceğinden daha fazla bilmek için rüyalarına yöneldim. *Rüyaların Yorumu* adlı klasik kitabında, hastalarının sayısız rüyaları arasına serpiştirilmiş kendi on altı rüyasının çok açık bir ifadesi olduğunu ama Freud'un bunu ya kavramadığı ya da okuyucularına açıklamadığını gördüm. Tüm rüyaları, en azından kendi çocuklarını, Hıristiyan ve antisemitik Viyana'da temel olanaklardan yoksun bir şekilde yaşayan Yahudilerin yazgısından uzak tutmak amacıyla ya da engelsiz bir şekilde ilerlemeleri için baskı ve zulüm görenlerin saflarından nasıl kopabileceği, Yahudi kökenin yarattığı sorunlar ve halkının geleceğine değinmekteydi. Kendisiyle de mücadele ettiği bu çelişkiden, eski yüzyılın son yıllarında bilinmeyen ve karanlık bir dönemde, rüyalar üzerine kitabını yazarak zaferle çıktı.
>
> Modern rüya yorumculuğunun kurucusunun rüyalarını yeniden yorumlamak, kesinlikle cesaret isteyen bir girişimdi. Ama ben belli bir nesnelliği garanti edecek bir yöntem kullandım. Üstelik on altı rüyanın tümünde de aynı fikri bulduktan sonra, Freud'un önceki söylediklerini takip ederek "rüyadaki o fikirlerin –ki çok önemlidir– muhtemelen aynı zamanda çok sıklıkla görülenler" olduğuna inandım. Freud'un rüyalarının bu

> yorumu, hazırladığım kitapta psikanalistin (Freud'un) kendisine değinen bir kısmı oluşturacak, diğer bölümler de kahramanları Oedipus, Akhenaton ve Musa'ya değinecekti. Akhenaton'un yaşamını öğrenirken birden aklıma alışılmamış bir fikir geldi: Bu da bana Oedipus efsanesinin tarihsel prototipini bulmuşum gibi göründü..."[1]

Viyana'da Freud ile birkaç kez buluşan, Yahudilerin haklarını desteklemenin en iyi yolunun "vaat edilmiş topraklar"da, yani Filistin'de İsrail Devleti'nin kurulmasından geçtiğine inanan ve tutkulu bir siyonist olan Velikovsky, Tevrat'ın edebi anlamda tarihsel gerçekliğini onaylamaktaydı. Velikovsky, kutsal metinler ve Mısır tarihi arasında yazılı-arkeolojik kaynakların karşılıklı bağıntılarının yetersiz olduğunu anladı. Kutsal metinler zamandizinini onaylamak için Velikovsky, MÖ 4. yüzyılda yaşamış Büyük İskender zamanına kadar eski Yakındoğu tarihinin bozulmuş olduğunu ileri sürdü. Kutsal kitaplardaki felaket olayları kadar diğer doğal felaketleri de kapsayan bazı eski gizemli efsanelere dayanan Velikovsky, eski Mısır'ın yeniden gözden geçirilmiş bir kronolojisinin, İsrail'in kutsal tarihiyle denklik içinde çıkarılmasını önerdi. Velikovsky, *Worlds in Collision* kitabında, yeryüzünün geçmişte Venüs ve Mars gibi gezegenlerle katastrofik yakın temasları olduğu şeklindeki tezini sonuçlandırmak için dünyanın farklı parçalarından bazı eski mitolojileri kullandı. MÖ 15. yüzyıl sıralarında, Venüs olarak belirlenen bir kuyruklu yıldızın Jüpiter'den ayrıldığını ve Dünya yakınlarından geçtiğini, yörünge ve eksen değiştirerek bunun sayısız felaketlere neden olduğunu belirtti. Velikovsky'e göre bu doğa olayları, belalar yaşayan yeryüzünde oturanların ruhunda büyük değişikliklere neden oldu.

Ancak Velikovsky'nin kuramının akla yatkınlığı, onun önerdiği kozmik olaylar zincirinin fizikin temel kanunlarıy-

la çeliştiğini düşünen fizikbilimcilerce reddedildi. Gökbilimcilerin bu kitaba temel eleştirisi, gökbilimsel mekaniğinin Newton'un gök mekanizmasıyla bağdaşmadığı şeklindeydi. Bilim dergisi *Skeptic*'in dinsel konular editörü Tim Callahan, Venüs atmosferinin bizzat bileşiminin Velikovsky'nin teorisini tümden çürütecek bir kanıt oluşturacağını tartıştı.

> Velikovsky'nin varsayımı, esas olarak, hidrokarbondan küçülen bir atmosfere sahip olan Venüs'e dayanır. Aslında Venüs'ün atmosferi sülfürik asitli bulutlarla, okside olmuş biçimde karbondioksit-karbon bileşiminden oluşur. Bu nedenle böyle bir atmosferi Jüpiter kendi dışına taşımış olamaz ve bizim atmosferimizin de karbonhidrat üretmek için oksijenle temas sonucu üreyecek bir hidrokarbon kaynağı olamazdı. Velikovsky'nin varsayımının yanlışlığı (hipotezi) Venüs'ün karbondioksit atmosferiyle gösterilmiş oluyor.[2]

Başka bir gökbilimci Philip Plait de Ay'ın varlığına dayanarak Velikovsky'nin hipotezini reddediyor.

> Eğer Venüs, yeryüzüne o denli yakın olsaydı Velikovsky'nin ileri sürdüğü gibi gerçekte atmosferin içeriğini değiştirebilirdi... Ay tam anlamıyla gezegenlerarası bir boşluğa girmiş olacaktı. En azından yörüngesi önemli ölçüde değişmiş, çok büyük ölçüde ovalleşmiş olurdu. Venüs, Velikovsky'nin iddia ettiği şeylerden herhangi birini yapmış olsaydı, Ay'ın yörüngesi değişmiş olurdu.[3]

Nihayet 1974'te Amerika Bilim Geliştirme Birliği, Velikovsky'yi bilim dünyasının tezlerini bütünüyle reddettiği bir toplantıya davet etti. Buz merkezli çalışmaların olmaması, yaşayan en eski ağaç halkası verileri, İsveç kil çökeltileri ve dünyanın dört bir tarafındaki göllerden toplanan çökeltiler, okyanuslardan yüzlerce öze dayanılarak Buzul çağının so-

nundan beri yeryüzü tarihinin son on bin yılını temsil eden Holocene Çağı[4] içinde, Velikovsky'nin önerdiği bir küresel felakete temel oluşturacak herhangi bir durumun söz konusu olmadığı sonucuna vardı.

İkinci kitabı *Ages in Chaos* 1952'de basıldı. Bu kitap, Mısır ve İsrail tarihlerinin beş yüzyıl çizgidışı bir dönemden geçtiğini ileri sürüyor ve eski Yakındoğu zamandizinin yeniden düzenlenmesini öneriyordu.

> Kutsal yazılar, İsraillilerin Mısır'da kaldıklarını ve Çıkış'larını anlatır ama bunlara ait hiçbir belge bulunmamıştır... Mısır ve Filistin tarihinin birkaç yüzyıllık dönemleri arasında gerçek bir bağlantının olmaması gariptir. En azından İsraillilerin Mısır'dan Çıkış'ı her iki tarafın tarihçilerine ait bir olaydır ve buna ilişkin bağlantı sağlamaları beklenir. Bu nedenle Çıkış'ın Mısır'ın hangi döneminde meydana geldiğini belirlemeye çalışıyoruz... En eski kuram, Çıkış'ı en erken tarihe koyuyor: İsraillilerin Hiksoslarla (Josephus) ve Çıkış'ın onların (Hiksosların) kovulmasıyla özdeşleştirilmesi. İlk yüzyılın Yahudi tarihçisi Josephus Flavius, gramerci Apion ve kaynakları, İsraillilerin Hiksoslar olduğu görüşünü destekleyen ve kabul eden Manetho ile polemiğe girer...
>
> İsraillilerin Hiksoslarla özdeşleştirilmesi, birçok kabul görürken sık sık da reddedilir. Bugün bile (1952) bir grup tarihçi, Çıkış'ın 18. Hanedan'ın başlarında olduğunu, Çıkış'la ilgili hikâyenin Hiksosların kovulmasının yansımasından başka bir şey olmadığını belirtir. Ancak İsraillilerin Mısır'daki esareti görüşü, Hiksoslar altında Mısır'ın esareti, şehit düşmüş kölelerin ve zalim despotların kimliği çok sıkıntılı hipotezler olarak dikkate alınmalıdır... İsraillileri Hiksoslarla yani ezilenlerle tiranları özdeşleştirmenin uygunsuzluğu bir yana, Ahmose'nin halefleri zamanında Filistin'in Mısır'dan İsrailli sığınmacılarca işgali gibi muhtemel bir duruma inanmanın zorluğu da bir başka gerçek. Ahmose'den sonra gelenler güçlü firavunlardı ve Filistin'in onların egemenlikleri altında olduğu kabul edilir.
>
> Aynı gerekçe, Çıkış'ın Hiksosların kovulması zamanında, 1580'de olduğu kuramını savunmak için de kullanıldı: Güçlü 18.

Hanedan'ın olduğu dönemde Hiksosların Çıkış'ı çok erkense, Akhenaton'un hükümdarlığına kadar Çıkış döneminde olduğu gibi Mısır'da zayıf ve iç sorunların yaşandığı bir olayı nerede bulabiliriz?

1880'li yıllarda Nil Vadisi'nde, kazıbilimcilerin Tell el-Amarna dediği yerde kil tabletler üzerinde III. Amenhotep ve oğlu Akhenaton zamanındaki bir tarihten kalma bir yazışma bulundu. Kudüs'ten yazılmış olan metinde, birileri Firavun'u eski Ürdün'den yaklaşan Habiruların (Khabiru) işgali endişesi hakkında uyarıyor. Habiruların İbranilerle özdeşleştirildiğini onaylayarak, Çıkış bir iki kuşak önce meydana gelmiş olmalı sonucuna varıldı... Akhenaton hükümdarlığının sonu Tutankamon ve Aye günlerinde 18. Hanedan'ın kapanışı, isyan ve kölelerin Mısır'dan çıkışı için uygun bir zamandı. Ancak Çıkışı'n 18. ve 19. Hanedan arasında bir yerde olduğuna ilişkin hiçbir ipucu yok ve söz eden herhangi bir kayda da rastlanmıyor. Ve o sırada bu varsayımın lehine tek bir olgu var, o da sadece o andaki durumun Çıkış'a uygun olma olasılığı. (Aslında Mısır'dan Kenan diyarına daha sonra göreceğimiz gibi tek tarihsel kanıt 19. Hanedan'ın başlarında geliyor.) Bu fikir, Musa'nın Mısırlı bir prens ve Akhenaton'un öğrencisi olduğunu, Akhenaton'un tektanrıcı idealizmin kurucusu olduğunu, hükümdarlığının bitmesiyle kliğinin de gözden düştüğünü, Musa'nın Mısır'ı birlikte terk ettiği kölelere öğreterek onun öğretisini koruduğunu tartışan ve bazı tarihçilerin (Strabo) ayak izlerini takip eden bir ruhbilimcinin çalışmalarında yolunu buldu.[5]

Çıkış için önerilen tarihlerin hepsini reddeden Velikovsky, Mısır tarihini Kitab-ı Mukaddes'teki olaylara göre açıklamaya çalışarak kendi anlayışını sunar. Velikovsky, Kitab-ı Mukaddes'in, Çıkış sırasında Sina Yarımadası'nda bazı volkanik hareketlerden söz ettiğine dikkat çeker. Firavun'un onlara Mısır'ı terk etme izni vermesinden sonra "İsrailliler Succoth'tan yola çıkarlar... Ve Rab, onlardan önce gidip yol göstersin diye gündüzleri bir buluttan sütun, geceleri ışıktan

bir sütun yaparak yollarını aydınlattı. Böyle geceler gündüzler geçti" (Çıkış 13:20-21). Velikovsky şöyle açıkladı:

> Kitab-ı Mukaddes hikâyesi Mısır'dan Çıkış'ı normal, günlük yapılan bir şey gibi vermez; daha ziyade doğanın şiddetli altüst oluş hareketleriyle iç içe aktarır. Çıkış'tan önce ciddi uğursuzluk işaretleri görüldü: toz bulutları, gökyüzünü karartan duman ve suyun kan rengine bürünmesi, hayvan ve insan derisinde tozun yaralar açması, yakıcı parlaklık veren haşaratlar, üreyip hava ve toprağı dolduran sürüngenler, vahşi hayvanlar, kum ve küllerle yaratılan belalar uçurumlardan insanların bedenlerine girdiler.[6]

Velikovsky'nin, kadim Kitab-ı Mukaddes hikâyesini tarihlendirmesinde Antik Mısır ve Eski İsrail'in zamandizinin birbirlerinden beş yüz yıl kadar farklı olduğu görüldü. Ona göre Çıkış, II. Ramses değil, Mısır Orta Krallığı'nın çöküşü zamanında olmalıydı. Velikovsky MÖ 17. yüzyılda Mısır'a saldıran Hiksosları, kutsal kitaplardaki Amalekitelerle bir tutuyordu. Amalekiteler özellikle Mısır'dan doğuya doğru kaçan İsraillilere devamlı saldırıyor, geniş topluluğun gerisinden gelen çocuk ve kadınları öldürüyorlardı.

Velikovsky, Çıkış'ı, Josephus'un İsraillileri Hiksoslarla özdeşleştirmesi ya da "ezenlerle tiranları özdeşleştirmesini" kabul etmekten ziyade, Hiksosların istila döneminde olmuş göstermedi. *Ages in Chaos* adlı kitabında, Çıkış'ı Ortodoks anlayışta olduğu gibi değil de, Mısır Yeni Krallığı esnasında ama Orta Krallık'ın hemen düşüşünde bir noktaya yerleştirmeyi başlangıç noktası aldı. İşte burada, İsraillilerin çıkış tarihinin belirlenmesi için kutsal metinlerde belirtilen Sina'da olan bazı volkanik patlamalar değerlendirmesini kullanmak istedi ve hem de Mısır tarihinin beş yüz yıl çizgidışı olduğunu ileri sürdü. Bu durumda Velikovsky'nin zamandizini, Hiksosların Mısır'ı yönetmelerini İsraillilerin Çıkış'ının he-

men sonrasında gösteriyor ve onları Mısır'dan Çıkış sırasında İsraillilerle dövüşen kutsal metinlerdeki Amakitelerle özdeşleştiriyordu. Dolayısıyla Velikovsky, Manetho'nun da söz ettiği Thutmosis'i Çıkış zamanındaki Firavun olarak kabul etti.

Velikovsky'nin ikinci adımı, kutsal kitaplarda söz edilen volkanik patlamaya ilişkin bir Mısır kaynağı bularak, bunun İsrail Çıkış'ıyla bağlantısını kurmak oluyor. Bunun için de şimdi Hollanda'da Leyden Üniversitesi Müzesi'nde muhafaza edilen "Ipuwer Papirüsü" olarak bilinen –bazı Mısırbilimcilere göre önemli öngörüler içeriyor– ve Mısır'ın başına gelen birkaç afetten de söz eden bir papirüsü kaynak gösteriyor. "Nil Nehri'nin kan aktığına inanan bir bilgeyle ilgili bir kaynağa rastladım, Ipuwer... Bu metni inceledim ve metnin burada sadece doğal bir felaketi değil aynı zamanda Mısır'ın başına gelen afetleri tam olarak tanımladığı sonucuna vardım."[7] Kutsal kitaplarda belirtildiği gibi Firavun, İsraillilerin Mısır'ı terk etmesine izin vermeyince, tanrı onların başına on farklı felaket getiriyor. Çıkış'ın tarihini netleştirmek için bu felaketlere ilişkin kanıtlar bulmaya çalıştı. Velikovsky, Ipuwer değerlendirmesinin Tevrat tarafından belirtilen on felaketin, Mısır kutsal metninden geldiğinin kanıtı olarak gördü. Her ne kadar kutsal kitap bu felaketlerin herhangi bir volkanik hareketlilikle ilişkisini göstermese de, İsraillilerin Çıkış'larında sınır kenti Succoth'tan ayrılmalarından sonra dumandan ve ateşten sütundan söz etmesini, Velikovsky, on felaketin Sina'daki volkanik patlamanın sonucu olarak ele aldı.

Ipuwer Papirüsü 19. yüzyılın başlarında Mısır'da bulundu ve Leyden Müzesi'ne götürüldü. 1909 yılında Sir Alan Gardiner tarafından tercüme edildi. Papirüs, "Ipuwer'in Uyarıları" ya da "Ipuwer Diyalogları ve Her Şeyin Rabbi" adında Kadim Mısır şiirini de içeriyor. 1828 yılında İsveç'in Mısır elçisi Giovanni Anastasi'den Hollanda Müzesi'nce satın alındı.

Papirüsün, Mısır'ın 19. Hanedanı'nın hüküm sürdüğü MÖ 13. yüzyılın sonlarına ait olduğu düşünülmektedir. Bununla birlikte o da metni 6. Hanedan'ın sonlarına, yani MÖ 1850 ya da ikinci orta dönemden (MÖ 1600) olduğuna inanılan daha önceki bir orijinal belgeden kopya edildiği düşünülüyor ve Hiksosların Mısır'ı nasıl ele geçirdiklerini tanımlar görünüyor.

Ipuwer Papirüsü Mısır'da şiddetli ayaklanmalardan söz eder: açlık, kıtlık, hizmetkârların kaçışı, hapishanelerin açılması ve ülke boyunca ölümler. Bir kargaşa durumunun sonucu olarak doğal hastalıklardan sarsılmış; yoksulun zengin ve zenginin yoksul olduğu ve savaş, açlık ve ölüm her yerde... Bu düzenin çöküşünün bir belirtisi, hizmetkârların kulluğu bırakması ve isyankâr davranmasına matem tutmaktı. Ancak bu değerlendirmeyi Mısır'ın başına gelen on belanın Mısırlı bir gözlemcinin izlenimi olarak gören Velikovsky, bu felaketi Mısır'ın İkinci Orta Dönemi'nden geldiğini ileri süren geleneksel zamandizinini gözden geçirmeyi kararlaştırdı.

> Bu araştırmanın başlangıç noktası: Mısır'dan Çıkış'ın büyük bir doğal felaket zamanında gerçekleşmiş olmasıydı. Mısır tarihinde Çıkış'ın zamanını belirlemek için, fiziksel dünyada bazı felaket kayıtlarını araştırmamız gerekiyordu. İşte bu kayıt ve istenilen bilgi, *Ipuwer Papirüsü*'nde bulunuyordu. Bu papirüsün birçok parçası kayıp...
>
> ... Ama var olan, muhafaza edilmiş kısmı bile, içindeki olgularla bizi etkilemeye yetiyor: Önümüzde sadece bir felaket hikâyesi değil, aynı zamanda felaketlerin olduğunu gösteren bir Mısır versiyonu bulunuyor.[8]

Ipuwer Papirüsü'nün gerçekten Musa'nın on belasıyla ilgisini anlayabilmek için papirüs metnini kutsal kitap hikâyesiyle karşılaştırmamız gerekir. Gelin, İncil'in Kral Ja-

mes versiyonundaki Çıkış bölümünde yazılan Musa'nın on belasına bakalım:

1. Suda Kan: Ve Rab, Musa'ya dedi ki: "Harun'a söyle: değneğini al, elini Mısır'ın suları üzerine, çayları üzerine, nehirleri üzerine ve gölleri, havuzları ve bütün su birikintileri üzerine uzat da kan olsunlar ve bütün Mısır diyarında, gerek ağaç kaplar gerekse taş kaplarda kan olacak. (7:19)
2. Kurbağalar: Ve eğer sen salıvermek istemezsen, ben de senin sınırlarını kurbağalarla cezalandıracağım ve ırmak kurbağalarla kaynayacak ve çıkacaklar ve senin evine, yatak odana ve yatağının üzerine ve kullarının evlerine ve kavmine ve fırınlarına ve de hamur teknelerine girecekler.(8:2-3)
3. Rab, Musa'ya dedi: Harun'a de: asanı uzat ve yerin tozuna vur, ki bütün Mısır diyarında tatarcık olsun. (8:16)*
4. Atsinekleri: Yoksa kavmimi salıvermezsen, işte ben senin üzerine ve kullarının üzerine, kavminin üzerine, evlerine at sinekleri göndereceğim ve Mısırlıların evleri ve üzerinde bulundukları toprak at sinekleriyle dolacak. (8:21)
5. Çiftlik hayvanları hastalığı: İşte, Rabbin eli senin sığırlarının, atların üzerinde, eşeklerin üzerinde, develerin üzerinde, öküzlerin üzerinde, koyunların üzerinde olacak; çok ağır hastalık olacak.(9:3)

---

* "Tatarcık", İngilizce aslında "Lice" diye geçiyor ki bu, "bit" olarak çevrilir. Ama Kitab-ı Mukaddes'in Türkçe çevirisinde "tatarcık" diye çevrilmiş. Bazı İngilizce versiyonlarda "gnat" deniliyor ve bunun da karşılığı "tatarcık" oluyor. Biz de Türkçe versiyonunu doğru kabul ettik. (çev.)

6. Çıbanlar: Rab, Musa ile Harun'a dedi: yanınıza avuç dolusu ocak külü alın ve Firavun'un gözü önünde külü göğe doğru saçın ve bütün Mısır diyarı üzerinde ince bir toz olacak ve bütün Mısır diyarında insan ve hayvan üzerinde irin çıkaran çıban olacak. (9:8-9)
7. Dolu fırtınası: İşte yarın bu vakte doğru, kurulduğu günden şimdiye kadar onun gibisi görülmemiş çok ağır dolu yağdıracağım.(9:18)
8. Çekirgeler: Yoksa kavmimi salıvermek istemezsen, senin hududuna yarın ben çekirgeler getireceğim ve yeryüzünü örtecekler ve yeri görmek mümkün olmayacak ve doludan size kalan artıkları yiyecekler arazide sizin için yetişmiş her ağacı yiyecekler. (10:4-5)
9. Karanlık: Ve Rab, Musa'ya dedi: Mısır diyarı üzerinde bir karanlık, el ile dokunulabilir bir karanlık olsun diye elini göğe doğru uzat ve Musa elini göğe doğru uzattı ve bütün Mısır diyarında üç gün koyu karanlık oldu. (10:20-21)
10. İlk doğanların ölümü: Ve Musa dedi: Rab şöyle söylüyor, gece yarısı ben Mısır'ın ortasına çıkacağım ve taht üzerinde oturan Firavun'un ilkinden değirmenin ardında oturan cariyenin ilkine kadar, bütün Mısır diyarında ilk doğanlar ve hayvanların ilk doğanları ölecek. (11:4-5)

İlk doğanın ölümü dışında tüm diğer belalar, Mısır'da bugüne kadar bile her yıl hâlâ olan yaygın doğal olaylardır. 1970'te yüksek barajın yapımına kadar, Nil Nehri'nin suları Haziran ve Eylül ayları arasında Etiyopya tarafındaki zengin alüvyonlu volkanik topraklarda yıllık sel sonucu kırmızı renkli akar. Sinekler, tatarcıklar, bitler ve çekirgelere gelince; bunlar da eski Mısır'da yaygındılar.

> Birçok böcek eski Mısırlılara azap çektirirdi: Sinekler, bitler, pireler, tahtakuruları ve en kötüleri, sivrisinekler ve çekirgeler... Başka belâlara yol açan diğer ufak şeyler de vardı: bereket tanrısı Min, ürünlerin koruyucusu ya da yaşamın koruyucusu Isis. Onların rızkı da, buğday biti ve ambardaki tahılı tahrip eden böcekler.[9]

Çekirgeler, 18 Kasım 2004 tarihli BBC haberinde gösterildiği gibi, Mısır'ı bugün bile istila eder.

> Çekirge sürüleri Akdeniz'de Kahire'ye doğru savruluyor.
>
> ... Çarşamba günü boyunca milyonlarca çekirge Kahire'yi kaplayıp Nil Deltası bölgesini kuşatıyor. Kızıl çöl çekirgesi 1950'den bu yana Mısır'daki en büyük doğal istila kaynağı. Birleşmiş Milletler görevlileri, sıcak havada ürünleri büyük ölçüde tahrip edebilecek olan çekirgelerin Akdeniz'e doğru ilerlediklerini düşünüyorlar.[10]

Musa zamanında Mısır'ı saran üç günlük karanlığa gelince: Bu Hamsin ya da "toz fırtınası" adıyla bilinen rüzgârın bugüne kadar neden olduğu bir doğa olayı. Batı çöllerinden Mart ve Nisan aylarında gelen, gökyüzünü sarartan ve elli gün süren bir fırtına.

Bunu Ipuwer Papirüsü metniyle karşılaştırdığımızda, sadece birkaç noktada anlaşma olduğunu görüyoruz. Suyun kana dönüşmesi: "Nehir kan ve ondan içiliyor" (2:10); Çiftlik hayvanları sorunu: "Dikkat et, sığırlar dağılmış, onları toplayacak hiç kimse de yok" (9:23). Çiftlik hayvanları arasında atlardan söz edilmesi, Hiksos yönetimi sonrası bir tarihe işaret ediyor. Çünkü Hiksoslardan önce Mısır'da at bulunmuyor. Aynı zamanda Ipuwer Papirüsü karanlıktan bahsediyor: "Ülke ışıksızdı" (9:11).

Öte yandan Mısır yazısı; kurbağa, bit, pire, çıban, gök gürültüsü, dolu ve hepsinden öte, kutsal kitapta yazılan en

önemli beladan, salgından, söz etmiyor. Yani Firavun'un kendi oğlu da dahil, ilk doğanların ölümü. Kadim Mısır tarihi boyunca Nil Vadisi'ndeki toprakları sular altında bırakır, insanların beslenmesi de buna dayanır. Eski Krallık piramit yapıcılarının çöküşü düşük sel baskını seviyesinden dolayıdır. Düşük Nil, su baskınlarının yıllarca sürmesinden dolayı baş gösteren kıtlıklara neden olmuştur. Bu durum ülkede kargaşa ve düzensizliğe yol açar, bu da merkezi yönetimin düşmesine neden olur. Bunun sonucunda da ülkede vurup kırmalar baş gösteriyordu. Ipuwer Papirüsü bu durumu şöyle tanımlıyor: "Aşağı Mısır gözyaşı döküyor. Sarayın hiçbir geliri kalmadı. Ona ait buğday ve arpa, kazlar ve balık"(10:3-6); "tahıl her yanda kayboldu"(6:3); "prensin çocukları duvarlara fırlatıldı" (4:3) ve "sokağa terk edildi" (6:12); "hapishane harap oldu" (6:3); "herkes kardeşlerini her yere gömüyor" (2:13) ve "altın ve lacivert taşı, gümüş ve bakır taşı, akik taşı ve tunç... dişi kölelerin boyunlarında takılı" (3:2).

Velikovsky birtakım kitaplar yazdı ve hepsi de, mucize ve mitlerin, tarihsel ve arkeolojik kanıtlara karşı tarihsel gerçekliğini göstermek için Tevrat'ın zamandizinini doğrulamaya yönelikti.

Musa ve İsraillilerin Çıkış'ı üzerine araştırmama başladığım sırada 1979 yılında Velikovsky öldü. Ben de tam karşı yolu takip etmeye karar verdim. Tarihsel olayları kanıtlanmamış kutsal kitaplar zamandizinine oturtmaktan ziyade, kutsal kitaplardaki olayları Mısır zamandiziniyle denkleştirmeye çabaladım.

8

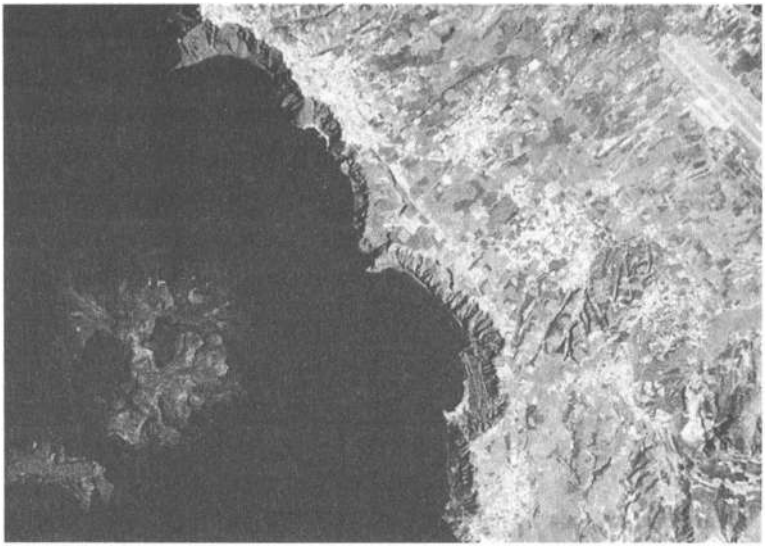
SANTORİNİ MUCİZESİ

Mucizevi olaylarıyla Çıkış hikâyesi, iki bin yıldan fazla bir süre tüm farklı inançlardan insanları büyüledi. Musa, sihirli değneğini kullanarak, Mısır ve Firavun'u on belayla cezalandırdı, Kızıldeniz'in suyunu ikiye ayırarak İsraillilerin Sina'ya geçmesine ve Firavun ile askerlerinin çalkantılı dalgalarda boğulmasına yol açtı. Bununla birlikte, insanlar modern zamanlarda bu mucizevi olayların bilimsel olarak açıklanmasına ihtiyaç duydular. Kuyrukluyıldız kuramları bilimsel dünyayı tatmin etmeye yetmeyen Velikovsky'nin 1979'daki ölümünden bir süre sonra başka bir felaket kuramı ortalıkta dolaşmaya başladı. Buna göre Çıkış olayları dünyanın yörüngesindeki bir değişiklikten dolayı değil, milattan önce iki binli yılların ortasında bir volkanik patlamanın sonucu olarak meydan gelmişti. Hikâye, 28 Aralık 1985 tarihinde *New York Times*'ta yayımlandı:

> Nil Deltası'na yirmi feetlik bir sondayla giren ABD'li bilim insanları, bir volkana ait minik cam parçacıkları buldular. Bunun da, İsraillilerin Mısır'dan Çıkış'ına yol açan mucizevi olayın, bir volkanik patlama sonucu olabileceği kuramını desteklediğini söylediler. Bilginler bu mahvedici patlamanın, üç bin beş yüz yıl kadar önce Yunanistan'a bağlı Girit adasındaki Minos uygarlığı-

nın çöküşünde esas etmen olarak görülen Atlantis'in kayıp kıtası söylencesinde, Thera adıyla da bilinen Santorini'de gerçekleştiğini düşündüler.

Daha yakın bir zamandaki patlama, kutsal kitapta tanımlanan Çıkış ile ilgili olayı açıklamayı başlattı. Bu tartışmalı kurama göre, patlamadaki kül bulutu "tüm Mısır toprakları üzerindeki derin karanlık, hatta hissedilebilir bir karanlık" ve bunu takip eden gelgit olayı, dalgaların ayrılmasına yol açabileceği ve bunun da İsraillilerin kaçmasına izin verirken, onları takip eden Mısırlıların sularca yutulmasına yol açabileceği şeklinde açıklandı.

Resim 8.1. Santorini Volkanı.

Klasik adıyla Santorini ve resmi adıyla Thera, Güney Ege Denizi'nde, Yunanistan anakarasının güneydoğusunda iki yüz kilometre uzaklıkta bir ada. Etrafındaki küçük takımadalarının büyüğü, aynı adı taşıyan volkanik çöküntünün de bir kalıntısı. Yaklaşık olarak yetmiş üç kilometrekare yüzölçümü ve 2001 sayımına göre 13.670 kişilik nüfusuyla, Cyclad ada

grubunun en güney ucunu oluşturur. Santorini'nin Minos patlaması, aynı zamanda Thera patlaması olarak da kayıtlara geçmiştir. Volkanik patlayıcı indeksi (VEI-volcanic explosivity index) altı ya da yedi ve altmış kilometrelik yoğun kaya eşdeğer (DRE-dense rock equivalent) ölçüleriyle çok büyük volkanik patlama felaketi olarak kaydedilmiş. Patlama, kayda geçmiş tarih bilgileri içerisinde, yeryüzündeki en büyük volkanik olaylardan biri olarak görülüyor. Bu patlama, Santorini ve Akrotiri'deki Minos yerleşimini büyük ölçüde tahrip ederken yakındaki adalarda ve Girit kıyılarında, toplulukların yanı sıra, tarım alanlarına da büyük zarar verdi. Bu büyük patlama sonucu havaya yükselen kül tabakasının otuz, otuz beş kilometre yüksekliğe çıktığı ve stratosfer tabakasına ulaştığı varsayılıyor. Ek olarak; volkanın temelini oluşturan magmanın, volkanik bir buhar patlamasıyla sonuçlanan dar bir deniz körfeziyle temasa gelmesi. Patlama sonucu otuz beş ile yüz elli metre yüksekliğinde bir tsunamiye de yol açan yüz on kilometre güneydeki Girit adasının kuzey kıyılarını da perişan etti. Sondayla merkezdeki deniz yatağı ve Türkiye'deki göllerden çıkarılsa da küllerin yoğun bir şekilde Santorini'nin doğu ve kuzeydoğusuna toplandığı görülüyor.

Santorini patlaması Ege yerleşiminde zamandizini için bir sabit nokta sağlamakla birlikte, tüm bölgede böyle bir patlamanın olduğuna ilişkin kanıtlara rastlanıyor. Ancak patlamanın kendi tarihi üzerine bazı farklı düşünceler var. Arkeolojik buluntular, patlamanın tarihini Mısır'da MÖ 1500 yıllarında Yeni Krallık'ın kuruluş tarihine getiriyor. Oysa radyokarbon ve ağaç halkası yoluyla yapılan tespit ise, patlama tarihini yüzyıldan önceye, yani MÖ 1635 ve 1616 arasına koyuyor. Ayrıca Santorini patlamasıyla yaratılan tsunaminin, Girit'teki Minos uygarlığının çökmesine yol açtığına da inanılıyor.

Tarihteki ilk Yunan uygarlığı olan Minos uygarlığı Bronz Çağı'nda Girit'te göründü. Yaklaşık olarak MÖ 27 yüzyıl ile 15. yüzyıla kadar bir deniz gücü olarak gelişti. Ve Ege Denizi, adaları ve kıyılarını egemenliği altına alabildi. Tüm bunlara rağmen, Minos uygarlığı, gücünün zirvesindeyken birdenbire geride büyülü izler bırakarak gizemli bir biçimde tahrip oldu. Modern zamanlarda bilinmeyen Minos uygarlığı 1900'lü yıllarda, yani 20. yüzyılın başlarında, Kandiye (Heraklion) yerleşiminde Knossos Harabelerinde kazı ve restorasyon çalışmalarını yapan Britanyalı arkeolog Arthur Evans tarafından yeniden keşfedildi. Güzel, narin boğa ve yunus freskoları oldukça yüksek düzeyde bir artistik uygarlığı ve gözle görülür bir şekilde doğayla uyum içinde yaşayan bir halkı ortaya çıkardı. Knossos'ta kazılan Minos Sarayı'nda, Avrupa'nın ilk kaldırımlı yolları, çeşme suyu hizmetleriyle ayrıntılı ve geniş bir yapı bulundu. Girit'ten yaklaşık altmış sekiz mil uzaklıkta Santorini Adası'ndaki volkanik patlamanın, Santorini'nin üzerindeki Akrotiri'yi ponzataşı tabakası içine gömerek Minos'u mahvetti. Santorini patlamasından elli yıl sonra, Minos uygarlığı ortadan bütünüyle kayboldu. Eski patlama kaydı hiçbir yerde bulunamazken patlamanın bazı Yunan mitlerine esin kaynağı olduğu anlaşılıyor. Eski Yunanlar, Minos ihtişamını söylencelerinde işlediler ve Kral Minos'un evi, saray labirentinde kükreyen Minotaur, yani insan yiyen boğanın yuvası oldu.

Modern zamanların ilk varsayımcıları, Minos dönemi Girit'ini, Yunan filozof Platon'un çalışmalarında da geçen Atlantis'in kayıp kıtasıyla ilişkilendirdi. MÖ 360 civarında yazılan *Timaeus ve Critias*'taki diyaloglarında Platon, eski çağlardan beri Akdeniz ve Atlas Okyanusu arasındaki Cebelıtarık Boğazı diye bilinen "Herkül Sütunları önünde" uzanan bir deniz gücü olan, efsanevi Atlantis adasından söz etti.

Atlantis, Batı Avrupa'nın birçok parçasını, Afrika'yı MÖ 6. yüzyılda yaşamış Atinalı yasa yapıcı Solon zamanından dokuz bin yıl önce fethetmişti diye yazdı. Atina'ya başarısız bir saldırı girişiminden sonra, hikâyeye göre "bir gün bir gecelik kazayla, şansızlıkla" Atlantis, okyanusa gömüldü. Bazı bilginler Platon'un Santorini patlaması ya da Truva Savaşı gibi geçmişe ait olayların anılarını kullandığını tartışıyor; her şeye rağmen gerçek bir Atlantis'in varlığı genel olarak reddediliyor. Alan Cameron, "insanlar Atlantis hikâyesini sadece modern zamanlarda ciddiye aldılar, antikçağlarda hiç kimse böyle değerlendirmedi," diye belirtir.[1]

Ancak akademik çevrelerde Velikovsky'nin kuramının genel reddinin ardından, birtakım insanlar Santorini'deki patlamayı Kızıldeniz'in ikiye ayrılması gibi Musa'nın on belasıyla bağlamaya çalıştılar. Örneğin; ABD Maryland John Hopkins Üniversitesi'nden Yakındoğu Çalışmaları'ndan Profesör Emeritus Hans Goedicke ve Britanyalı popüler yazarlardan Ian Wilson, Kızıldeniz'i geçmenin olasılıkla Santorini patlamasının yol açtığı dev bir gelgitle meydana gelebileceğini ileri sürdüler. Tsunami uzmanı olan Profesör Costas Synolakis, Santorini adasındaki büyük bir volkanik patlamanın MÖ 1600 yıllarında olduğunu, bunun da Nil Deltası'nı çarpan dev bir gelgite neden olabileceğine inanıyor. Bu inanılmaz güçlü dalganın, yüzyıllar önce yazılan Kızıldeniz'in sularının atılmasına yol açabileceği hikâyesiyle bağlantılı olabileceğini düşünüyor. Bu yeni tartışmalar, Velikovsky'nin hikâyesi gibi, özellikle televizyonda gösterilince kısa bir süre içinde popülerleşti. 16 Nisan 2006'da Paskalya günü Kanada Discovery kanalında doksan dakikalık bir belgesel program yayınlandı. Bu film aynı yılın 20 Ağustos'unda tarih kanalında da Amerika'da gösterildi. Film, İsrail-Kanadalı film yapımcısı Simcha Jacobovici tarafından yapıldı ve James Cameron

prodüktörlüğünü yaptı. Bu belgesel, Çıkış'ın I. Ahmose döneminde MÖ 1500 yıllarında olduğunu ve filme göre bu da Minos patlamasıyla aynı zamana denk geliyordu. Program Mısır'ı perişan eden Musa'nın on belasının bu patlama sonucu olduğunu açıklıyordu. Josephus'u takip eden Jacobovici, Hiksosların Tevrat'ın İbranileri olduğunu öneriyor ve I. Ahmose dikilitaşında "büyük bir fırtına"dan söz edilmesinin Musa'nın belalarıyla ilgili olduğunu, Ahomese'nin on iki yaşındaki oğlu Ahmose Sapair'in ölümünün ise, kutsal kitaplarda sözü edilen Firavun'un ilk doğan çocuğunun ölümünü temsil ettiğini ileri sürüyordu.

Bu kanıt, Mısırlı kazıbilimcilerin Sina'nın kuzey kıyılarında MÖ 1500 yıllarına ait Santorini lavlarının pekiştirilmiş izlerini bulduklarını duyurdukları zaman bu tartışma ateşlendi. 2 Nisan 2007'de Mısır Eski Eserler Yüksek Kurulu Genel Sekreteri olan Zahi Hawass, National Geoghraphic News'a, bir Doğu Akdeniz volkanı olan Atlantis efsanesiyle bağlantının Santorini'den geldiğini açıkladı.[2] Hawass bu bulguyu Mısırbilimde "yeni bir alan"ın açılması ve jeologların Santorini tsunamisi gibi doğal afetlerin Firavun dönemini nasıl etkilediği çalışmalarında bize yardımcı olacaklarını umut ederek selamlıyorum dedi.[3]

Mısırlı arkeologlar, Santorini volkanının yarattığı tsunaminin, lavları Mısır'a kadar sürüklemesini de kuramlaştırdılar. Beyaz ponzataşlarını Akdeniz boyunca, Kuzey Sina'ya tsunaminin getirdiğine inandılar. Bu bulgu, Santorini'nin çok güçlü bir patlama yarattığının ve bunun sonucunda oluşan kül bulutlarının, Mısır da dahil, geniş bir alanı kapladığını gösteriyor. Bu aynı zamanda, kutsal kitaplara göre, tüm Mısır'ın üzerinde üç gün süren derin bir karanlık olduğu Çıkış'ın tarihi üzerine, arkeologlar ve tarihçiler arasında uzun zamandır

devam eden tartışmayı yeni etmenlerle alevlendirdi (Çıkış 10:21). Bununla birlikte bazı uzmanlar, volkandan çıkan lavların Sina'ya bu şekilde ulaşabileceğinden kuşku duydular ve Mısır'da bulunan birikintilerin daha sonra düzenli dalgalarla da gelebileceğini ileri sürdüler. Yunanistan Jeoloji ve Mineral Araştırma Kurumundan volkanbilimci Georges Vougiouklakis ponzataşının o kadar uzağa gidebileceği konusuna kuşkuyla yaklaşıyor. "Santorini'den rüzgârla taşınan ince kül tabakası, Nil Deltası'nda zaten daha önce bulundu, tsunami ponzataşını kıyıdan daha yüksek bir yerlere taşımış olabilirdi. Ama oraya akıntıyla da taşınmış olabilir."[4]

Santorini patlamasına göre, Çıkış'a bir tarih bulmaya çalışırken bilim insanları bu patlamanın tam tarihi üzerinde bölündüler. Ağaç halkasıyla tarih belirleme, MÖ 1628'de büyük bir patlama olduğunu gösterirken, bazı kazıbilimciler Santorini patlamasında tahrip olan çömleklerin stiline dayanarak, bu patlamanın MÖ 1500'de olabileceği sonucuna vardılar. Bu arada Britanyalı fizikçi ve Cambridge Üniversitesi Araştırma Müdürü Colin Humphreys, volkan kuramını reddeden başka bir neden önerdi:

> Kızıldeniz'de sualtında baş gösteren volkanik bir patlamanın yarattığı bir tsunaminin, Akabe ve Süveyş körfezlerine büyük dalgalar göndererek Kızıl Deniz geçişini mümkün kıldığı önerisi, Çıkış açıklamasının kendisine de uygun düşmez. Tsunami hızlı bir su baskınına yol açarken ardından da suyun hızlı bir şekilde geri çekilmesine neden olur. Çıkış değerlendirmesinin toplandığı tüm noktalar, bu olayın diğer türlü meydana geldiği şeklindedir: Yani önce sular çekildi, böylece İsraillilerin geçişi sağlanabildi ve sonra su geri dönerek Mısır ordusunun boğulmasına neden oldu. Dolayısıyla Kızıldeniz'i karşıdan karşıya geçmenin belirtilen mekanizması dolayısıyla, Santorini ya da başka kaynaklı bir volkanik olasılığı bir kenara atıyoruz.[5]

Şimdi insanlar modern bilimsel çağda yaşarken Musa'nın hikâyesine ve Çıkış'a inanabilmek için fiziksel kanıtlar görmek istiyorlar. Dolayısıyla, kutsal kitaplardaki mucizevi anlatıları tasdik etmeye çalışarak tarihsel gerçekler olduğunu gösterme teşebbüsüyle bilimsel olarak doğru bir yol izlenmiş olmuyor. Modern insanların gerçekte istediği, Musa'nın kendisinin ve Çıkış'ının tarihsel olarak tasdik edilmesidir. Mucizeler inanç ve ilahiyatla ilgili şeyler olup tarih ve bilimle hiç alakası yoktur. Bilimde olaylar genellikle doğanın yasalarına başvurularak açıklanır, halbuki mucizeler bilimsel olarak açıklanamazlar. Bunlar doğa yasalarının ilahi müdahaleyle durdurulması ya da kesilmesine ait olaylardır. Musa'nın denizin sularını bölebilecek ve bunları birbirinden duvarla ayrılmış gibi gösterecek bir bilimsel kanıt bulunamaz. Bu durumda, meyvesiz kutsal mucize olaylarını onaylama girişimlerini terk etmek, bizzat Musa ve İsraillilerin hikâyesi üzerine yoğunlaşmak daha iyi olacaktır.

9

YUSUF'UN KAHİRE MÜZESİ'NDEKİ MUMYASI

İsrail Çıkış'ını araştırmamda kendi ilgimin farklı nedenleri ve farklı bir rotası var. Bir Mısırlı olarak günde beş kez namaz kılan ve her gün sabahları Kuran okuyan dini bütün bir müslümandım. 1947'de Filistin'de Mısır ve Yahudiler arasında ilk düşmanlığın patladığı yıl daha on üç yaşımdaydım. İlkokulda din dersi hocam, 1928 yılında Müslüman Kardeşler'i kuran Hasan el-Banna'ydı. Bu, modern zamanların ilk siyasi İslam hareketiydi; esas amacı 1924 yılında Mustafa Kemal Atatürk tarafından Türkiye'de lağvedilen halifeliği yeniden kurmaktı. Yeryüzünde Allah'ın düzenini kuracağına inandığım Müslüman Kardeşler'e katılmaya sonunda ikna edildim. Filistin'deki Britanya egemenliği sona yaklaşırken, Kardeşler, Filistin'deki Yahudi askeri örgütleri Haganah ve Irgun ile çatışmak için Fedayin askeri örgütü oluşturmaya karar verdi. Bu kutsal savaş uğruna çatışacağım için memnundum ve gerekirse Allah'ın zaferi uğruna ölmeye hazırdım. O güvenle askeri birime katılmaya karar verdim. Kaybedecek bir şeyim yoktu; Yahudileri yenmeyi başarırsam Allah'ın düşmanlarını yenilgiye uğratmış olacaktım ve ölseydim şehit olacak, doğrudan sorgusuz sualsiz cennete gidecektim. Ama arzum tam

olarak yerine gelmedi, yaşım küçük olduğu için çatışmaya katılmama izin verilmedi.

Bu arada başka bir düşmanlık tehdidi ortaya çıktı. 1960'lı yılların başlarında görüşlerim dikkate değer bir şekilde değişti. Aradan geçen yıllarda hukuk okumuştum ve kendime bir gazeteci olarak bir iş buldum. Ayrıca açıkçası Mısır ve İsrail arasında var olan akılcı olmayan bir düşmanlığın içine çekildim. Niçin barışçıl bir şekilde yaşamak için anlaşamıyorlardı? Niçin aralarındaki farklılıkları savaşmak yerine görüşüp konuşma yoluyla çözümlemiyorlardı? İki halk arasındaki düşmanlık, iki aile arasında uzun süredir var olan, kökleri unutulmuş ortak tarihimizin derin geçmişinde gömülü uzanan acı bir kan davası gibi aklımı meşgul etti. Savaşa katılmak yerine, bu kez İsrail-Mısır çatışmasının köklerini ortaya çıkarmak istedim. Hepsinden öte, İsraillilerin küçük bir İbrani kabilesi olarak gelip, önemli bir ulus olarak terk etmesi Mısır'da oldu. Yahudilerin büyük yasa yapıcısı Musa, Mısır'da doğdu, kraliyet sarayında büyüdü ve Tora'yı Sina Dağı'nda aldı. Ülkemde kadim İsrailliler hakkında tarihsel bilgileri bulamayınca 1964 Aralık'ında Kahire'den ayrılıp Londra'ya gittim. Maalesef kısa bir sürede, Britanya başkentinde de Mısır kaynaklarından tek bir kutsal kitap karakterini ilişkilendirmeyeceğimi anladım ve Çıkış'ın zamanı üzerine bilginler arasında bir anlaşmaya varılamadığını da gördüm. İşte o zaman bu meselenin aydınlanması için daha önümde çok uzun bir yol olduğunu anladım.

Eski Mısır tarihini öğrenebilmek için Mısır'ı Araştırma Birliği ve Londra Üniversitesi'nin ortaklığıyla sürdürülen akşam kursuna üç yıl devam ettim. Ve üç yıl da hiyeroglif öğrenmek için uğraştım. Kendi kendime Arapça gibi Sami bir dil olan İbranice öğrendim. Araştırmama başlamak için o sırada Britanya Müzesi içinde bulunan Britanya Kütüphanesi'ne kay-

doldum. Şimdi modern arkeolojinin raporlarını takip ve eski kaynaklara derinlemesine dalabilecek durumdayken bile, kutsal kitap metinlerine aşina olmam, bir ara vermeme de neden oldu. 1985 kışında, gece yarısından biraz sonra uyanıverdim ve o gece gözümü uyku tutmadı. Çay yaptım ve ateşin yanına oturup –sık sık yaptığım gibi– Yusuf'un Tevrat'taki hikâyesini okumaya devam ettim. Ama bu kez Tekvin'deki bir paragraf beni hayrete düşürdü. Halbuki burayı daha evvel birkaç kez okumuş ama dikkate değer herhangi bir şey fark etmemiştim. Bu, kıtlık zamanında oluyordu. Yusuf, üvey kardeşleri tahıl almak için Mısır'a ikinci kez geldiğinde, onları hemen tanıdı. Ama onlar, Mısır kıyafetleri içinde, tercüman yardımıyla ve sert bir üslupla konuştuğu için Yusuf'u tanıyamadılar.

Yusuf onları evine yemeğe davet etti ve duygusal bir anda kardeşlerine kim olduğunu açıkladı. Tabii onu bir köle olarak satmış olduklarından utanç duydular ama Yusuf onlara suçluluk duygusu içinde olmamalarını söyledi: "Tanrı yaşamı korumak için sizden önce beni buraya gönderdi ve *beni firavuna baba yaptı*," dedi.

Firavuna baba! İşte o zaman gecenin ortasında bunun bir Mısır unvanı olduğunu anladım. Mısırlı görevlilere ekseriya "firavunun oğlu" sanı verilirdi ama "firavunun babası" çok ender kullanılan bir unvandı ve bu unvanı Yeni Krallık'ta bir tek kişinin aldığı bilinir. Aklıma hemen Yuya adı geldi. Yuya 18. Hanedan'ın III. Amenhotep'in (yaklaşık MÖ 1405-1367) askeri at araba birliği komutanı ve bir bakanı olarak hizmet etti. Onun birçok unvanı arasında bir tanesi tekti, *it ntr n nb tawi*, yani "iki ülkenin hükümdarının kutsal babası": Bu, firavunun resmi unvanıydı. Mezarına *ushabit* üzerine de yazılmıştı ve bu yazı, cenazesiyle ilgili papirüste de yirmiden fazla tekrarlanmıştı. Yuya'nın bu ender ve biricik unvanı alması-

Resim 9.1. III. Amenhotep ve Kraliçe Tiye, Kahire Müzesi'nde.
Ahmed Osman'ın izniyle.

nın nedeni, Kral III. Amenhotep'in krallığının ikinci yılında Yuya'nın kızı Tiye ile evlenmesi ve Mısır geleneklerine karşı Tiye'yi kraliçe yapmasıydı. Mısır gelenekleri, tahtın resmi varisi olarak, sadece kralın kız kardeşine kraliçe olma hakkı tanıyordu. III. Amenhotep bu evliliği duyurmak için özel bir mühür çıkarttı. "Yaşa... yaşamı verilen Kral III. Amenhotep ve sınırları güneyde Sudan'dan, Karoy illerinden Kuzey Suriye, Naharin'e kadar uzanan yerlerin büyük kralının karısı Tiye. Babasının adı Yuya, annesinin adı Tuya'dır."[1]

YUSUF PEYGAMBER VE YUYA AYNI KİŞİ OLABİLİR Mİ?

O gece uyuyamayınca Yuya'nın yaşamının ayrıntılarını gözden geçirmek üzere, sabahın onunda kütüphaneye gidip açılışını beklemek bana bir ilham, umulmayan bir ifşa anı gibi göründü. O anda, kutsal kitaptaki kişinin büyük bir Mısırlıyla aynı kişi olduğunu özdeşleştirerek, yüzyıldan fazla bir süredir herhangi bir başarıya ulaşmaksızın kendini bu işe adamış birçok bilginin çözemediğini çözmek üzere olduğumu hissettim. Mısır'da arkeolojik kazıların başladığı yaklaşık yüz elli yıldır bilginler bu soruyu yanıtlamaya çalışmaktadır: Yusuf hangi dönemde yaşadı ve onu bakan olarak atayan kimdi? Şimdi Yuya ve Yusuf aynı kişi olarak özdeşleştirilebilirse, o zaman İsraillilerin Mısır'a geldiği zaman kolayca belirlenebilecektir.

YUSUF

Yusuf'un kutsal kitaptaki hikâyesi Tekvin, yani Yaradılış'ın otuz yedinci bölümünde, on yedi yaşındayken başlıyor ve gerçekte kitabın geri kalan kısmını da neredeyse bütünüyle meşgul ediyor. Bize Yakup'un Yusuf'u diğer oğullarından

daha çok sevdiği ve ona çok renkli, süslü bir giysi yaptırdığı (alaca entari) anlatılıyor. Üvey kardeşler bu kayırmacılıktan dolayı ona imreniyor ve ondan nefret ediyorlar; gördüğü rüyayı onlarla ilişkilendirdiğinde bu nefret daha da artıyor: "İşte biz tarlanın ortasında mısır koçanlarını demetliyorken benim demetim kalktı ve dikildi. İşte sizin demetleriniz benimkinin etrafında toplandı ve ona eğildiler," deyince kızgın kardeşlerden biri, "Bir gün bizim başımıza kral olacağını mı düşünüyorsun," diye sordu. Bunun üzerine Yusuf ikinci rüyasını gördü. Bu, kardeşleri kadar babasıyla da ilgiliydi. "Güneş, ay ve on bir yıldız bana eğildiler". Bu, kardeşlerin kıskançlıklarını ateşledi ve Yakup, Yusuf'u azarladı. "Bu gördüğün rüya nedir? Gerçekten ben ve anan ve kardeşlerin yere kadar sana eğilmek için mi geleceğiz?"

Bir gün Yusuf, babasıyla birlikte evde, kardeşleri de sözde eski Kenan kentlerinden Batı yakasında Nablus yakınlarında bir yer olan Shechem yakınlarında koyunlarını otlatıyorken, Yakup ona, "Git bak bakalım kardeşlerin ve koyunlar ne âlemde, haber al da bana söyle," dedi. Yusuf yola çıktı, Hebron'un yüz kilometre kadar kuzeyinde olan Dotham'a gittikleri için Shechem'e varınca kardeşlerine de koyunlara da rastlayamadı. Bunun üzerine Yusuf onların ardına düştü. Onun kendilerine yaklaştığını gören kardeşler birbirlerine, "İşte rüyacı geliyor. Gelin şunu öldürüp şu kuyulardan birine atalım, biz de vahşi bir hayvan yiyip bitirmiş deriz, bakalım rüyalarından ne çıkar," dediler. Sonunda Mısır'a gitmekte olan İsmaili tacirler kervanına yirmi gümüş şekele köle olarak satmayı kararlaştırdılar.

Mısır'da İsmaililer (Türkçe Kitab-ı Mukaddes'e göre Medyenliler olarak da geçiyor) Yusuf'u, Firavun'un adamlarından muhafız yüzbaşı Potifar'a sattılar. Potifar, genç adamın sadık bir hizmetkâr olduğunu anlayınca hane halkının bakımı ve

koruyuculuğunu Yusuf'a bıraktı. Ama Yusuf sadece işte becerikli değil, aynı zamanda yakışıklı bir gençti ve kısa bir sonra Potifar'ın karısının dikkatini üzerine çekti. Ve Yusuf'tan kendisiyle yatmasını istedi. Yusuf onun bu davetini kabul etmeyince Potifar'ın karısı, onu kendisine tecavüz etme girişiminde bulunmakla suçladı. Sonuç olarak Yusuf hapishaneye gönderildi. Orada iki kişinin rüyasını yorumladı; üç gün sonra Firavun'un doğum gününde Firavun'un fırıncısı idam edildi ve sakisi onun yerini alsın diye serbest bırakılınca yorumlarının doğru olduğu anlaşıldı. Sakinin serbest bırakılmasından önce Yusuf, ondan, Firavun'a kendisinden söz etmesini istedi ama saki iki yıl sözünü yerine getirmeyi unuttu. Ta ki Firavun'un kendisi iki garip rüya görene kadar... İşte o sırada saki, Firavun'a Yusuf'un rüyaları yorumlama gücünden söz etti. Firavun da Yusuf'un derhal hapishaneden çıkarılıp kendisine getirilmesini buyurdu.

Firavun, Yusuf'a, "Rüyamda Nil kıyısında otururken nehirden semiz, besili yedi sığırın çıktığını ve bunların kamışlar arasında otluyordu" diye açıkladı. "Bu yedi sığırdan sonra bu kez de yedi tane zayıf, bir deri bir kemik sığırın göründüğünü anlattı. Bu zayıf, incecik sığırlar diğer besili yedi sığırı yedi. Ama onları yedikten sonra hiç kimse bunların ne anlama geldiğini anlatamadı; bunlar diğerlerini yedikten sonra bile önceki gibi zayıf ve incecik görünüyorlardı.

"Rüyalarımda yedi mısır koçanı gördüm, hepsi de dişli ve iyiydiler ve tek bir sapta yetişmişlerdi. Onlardan sonra yedi başka koçan saçıldı, sönmüş ve inceciktiler ve doğu rüzgârıyla yanmışlar. Zayıf olanlar, diğer iyi yedi koçanı yuttu. Bunu büyücülere anlattım ama hiçbiri bunu bana açıklayamadı."

Yusuf yorumunda Firavun'a, "Mısır'da yedi yıl bolluk dönemini yedi yıllık bir kıtlık dönemi takip edecek. Sonra Mısır'ın bütün bolluğu unutulacak ve kıtlık toprağı tahrip

edecek," dedi. Bu nedenle bunun üstesinden gelecek akıllı ve uyanık bir adamı göreve getirmesi tavsiyesinde bulundu. Öyle ki, bu yedi yıllık bolluk döneminde gelirin beşte biri Firavun'a verilecek, bu fazla ürünler de depolanacaktı. Bu yorumdan etkilenen Firavun, "Dediklerini yapacak senden başka akıllı ve gözü açık adam yok," diyerek Yusuf'u evinin idaresinin sorumluluğuna getirdi. Bundan sonra herkes onun talimatlarını yerine getirecekti.

Firavun, Yusuf'un yeni işine atanmasını kutlama töreninde mühür yüzüğünü kendi parmağından çıkarıp Yusuf'un parmağına taktı. Ona bir atlı araba tahsis edip güzel keten bir elbise giydirdi, boynuna altın bir kolye taktı ve şimdi kumanda kademesinde ikinci sırada olduğu için Yusuf'un atlı arabasına binişini düzenledi. Ek olarak; kral, On (Heliopolis) rahibinin kızı Asenath'ı ona eş olarak sunmasının yanı sıra, ona "Zaph" ya da "Seph" ile başlayan bir Mısır adı verdi.

O sırada otuz yaşında olan Yusuf, yedi iyi yıl içinde Manasseh ve Efraim adlarında iki oğlan babası oldu. Ve ardından öngördüğü gibi, Mısır'ı olduğu kadar Kenan diyarını da etkileyen kıtlık yılları geldi. Bu arada Yakup, oğullarına, "Mısır'da tahıl olduğunu duydum. Oraya gidip biraz tahıl satın alın ki aç kalmayalım," dedi. Erkek kardeşler yola çıktı. Geride Yusuf'un tek öz kardeşi olan Bünyamin'i bıraktılar. Yusuf Mısır'da kardeşlerini casuslukla suçladı ve onların masum olduklarına inanmıyor gibi davrandı. En küçük kardeşleri Bünyamin'i getirene kadar içlerinden birini rehin bırakmalarını söyledi. Yakup, Bünyamin'in götürülmesine itiraz etmekle birlikte Kenan'da açlık oldukça etkiliydi ve nihayetinde kardeşlerin Bünyamin'i götürmelerine izin verdi. Böylece Mısır'dan tahıl satın alarak döneceklerdi. Bu kez Yusuf onları evine yemeğe davet etti. Bu arada Bünyamin'in Mısır'da temelli kalmasını sağlamak için kafasında uydurdu-

ğu suça göre, Bünyamin, Yusuf'un gümüş kupasını çalmakla suçlandı. Çok duygusal bir anda Yusuf, kardeşlere gerçek kimliğini açıklamaya karar verdi. "Yaklaşın bana," dedi ve yaklaştıkları zaman,

> Ben sizin Mısır'a sattığınız kardeşiniz Yusuf'um. Ve şimdi, sakın kendinize sıkıntı yapmayın ve beni sattığınız için de kendi kendinize kızmayın, çünkü sizden önce beni buraya Tanrı gönderdi, hayatları kurtarmak için. Yani beni buraya gönderen siz değilsiniz, sadece Tanrı. Beni firavuna baba ve tüm ev halkının efendisi ve tüm Mısır'ın yöneticisi yaptı. Şimdi çabucak gidin bunu babama söyleyin,
> dedi.

Firavun, Yusuf'un kardeşlerinin Mısır'da olduğunu öğrenince ona şunu söyledi: "Kardeşlerine söyle, hayvanlarını yükleyip Kenan diyarına geri gitsinler ve babanı ve aileni bana getirsinler. Sana Mısır'da en iyi toprağı vereceğim" (Tekvin 45:17). Ailesi gelince, onları karşılamak için arabasını onlara doğru sürdü ve duygusal bir yeniden kavuşmadan sonra Yakup ona, "Seni sağ olarak gördükten sonra şimdi ölmeye hazırım," dedi. Yusuf tüm aileyi Sina sınırındaki Goşen'e yerleştirdi ve babası ile beş erkek kardeşini Firavun'a tanıştırdı.

On yedi yıl sonra, ölüm vaktinin yaklaştığını hisseden Yakup, Yusuf'a, "Beni Mısır'a gömme, Mısır'da ölürsem beni buradan götür ve atalarımın yattığı yere göm," dedi. Yakup ölünce Yusuf onun mumyalanması için talimat verdi, yetmiş gün yas tutulduktan sonra babasının gömülmesi için cenazeyi Kenan diyarına götürdü. Firavun onun isteğini kabul etti. Büyük ve etkileyici bir merasim kervanı düzenlendi. Yusuf tarafının tüm büyükleri ve erkek kardeşlerinin aileleri, Mısır'ın tüm ileri gelenlerinin yanı sıra Mısır atlı arabaları ve atlılar, Kenan diyarına gitmek üzere yola çıktılar. Babasının

ölümünden kısa bir süre sonra da Yusuf'un kendi ölümünün geldiğini biliyoruz. Ancak Yakup'un ölümüyle Yusuf'un ölümü arasında ne kadar zaman geçtiğini bilmiyoruz. Bildiğimiz, Yusuf, Efraim'in çocuklarının üçüncü neslini gördüğüne göre, bu da onun çok yaşlıyken öldüğünü gösteriyor. Tekvin, Yusuf'un ölümü ve Mısır geleneğine göre gömülmesiyle sona eriyor. "İşte Yusuf yüz on yaşında öldü. Ve onu da mumyaladıktan sonra Mısır'da bir tabuta koydular."

YUYA

Yuya ve karısı Tuya'nın mezarı, Krallar Vadisi'nde kazı yapma izni almasından üç yıl sonra 1905 yılında Amerikalı Theodore M. Davis tarafından bulundu. Aslında esas kazıyı Britanyalı arkeologlar yaparken Davis bu iş için para sağladı. Yuya ve Tiye'nin mezarları Tutankamon'un mezarının bulunmasına kadar, Mısır'da bulunan ilk hiç el değmemiş mezardı. Bundan on yedi yıl sonra da Tutankamon'un mezarı ortaya çıkartıldı. Olay biraz şaşkınlık yarattı. Krallar Vadisi'nde, yaklaşık yarım mil uzunluğunda dağlara ulaşan dar bir yan vadi daha var. 1904 Noel'inden sekiz gün önce James Quibell bu yan vadiyi incelemeye başladı. Bir ay sonra, çalışanları bu yan vadinin ağzına götürmeyi kararlaştırdı ve şubatta merdiven boşluğunu kapatan mühürlü bir kapının üstünü gün yüzüne çıkardılar. Birkaç gün içinde Davis, grubuyla beraber mezara girebildi. Burada, mumyaları da dahil olmak üzere, Yuya ve karısı Tuya'nın lahdini buldular. Yuya ve karısı diğer tarihsel kaynaklardan bilinmekle birlikte, o zamana kadar Krallar Vadisi'ne gömülecek kadar önemli kişilikler olarak tanınmıyordu. Lahitteki nesnelerden, Firavun yönetiminde önemli bir görevli olduğu, birçok önemli görevleriyle krala çok yakın biri olduğu anlaşılıyordu. Yuya'nın mumyası lahitten çıkarıldığında lacivert taşı ve altından yapılmış tespih-

lerden bir ipe dizilmiş gerdanlık, mumyanın boynunun arkasında bulundu. Mumyayı bulan ekipteki kazıbilimcilerden Arthur Weigall, mumyanın nasıl özenle korunmuş olduğunu şöyle anlatıyor: "O denli canlıydı ki sanki gözünü açıp konuşacak gibiydiler." Ona ait bulduğumuz unvanlar şunlardı:

Atların Efendisi
Atlı Savaş Arabalarında Majestelerinin Vekili
Aşağı Mısır Kralı'nın Yüzüğünün Taşıyıcısı
Aşağı Mısır Kralı'nın Mühür Yüzüğü Taşıyıcısı
Kalıtsal Soylu Ve Kont
Sığır Üretiminin Efendisi Akhmim'in Temsilcisi
Kral'ın Sırdaşı
Arkadaşların İlki Ve İrfan Sahibi

Yuya'nın karısı Tuya Kraliyet Sarayında önemli bir konumdaydı. "Kral'ın tezyinatçısı"ydı, bu da bir kâhya ile kraliçenin nedimesinin birlikte yapacağı işlerin ortak sorumluluğuna denk düşüyordu. Bu nedenle kraliyet sarayında yaşaması gerekirdi. Bu durumlarda genç III. Amenhotep'in Tuya'nın kızı Tiye ile nasıl yetiştiğini ve ona âşık olup sonunda onunla evlendiğini açıklıyor. Klasik Mısırlı bir görünüşü olan karısı Tuya'dan farklı olarak Yuya'nın da yabancıya benzer bir görünümü olduğu dikkat çekiyor. 20. yüzyıl başlarına Mısırbilimci Arthur Weigall 1910 yılında yazdığı *The Life and Times of Akhenaten* (Akhenaton'un Yaşamı ve Zamanı) adlı kitabında bu noktanın altını çizer: "O (Yuya) komuta eden bir kişi görüntüsündeydi. Güçlü karakteri, yüzünden okunuyordu. Onu uzun boylu ve bir tutam hoş, beyaz saçlı biri olarak resmetmeli. Bir Suriyelide olduğu gibi çengelli burnu; dolgun güçlü dudaklar ve göze çarpan belirgin çene. Bir din adamınınki gibi yüz ve merhum papa III. Leo'yu anımsatan bir ağız."

Resim 9.2. Kraliçe Tiye'nin başı.
Musa ve Akhenaton adlı kitabımdan alınmıştır.

İsviçreli arkeolog Henry Naville, Yuya'nın kartal, gaga gibi yüzü Samilere özgü olabilir değerlendirmesini yaparken 1905'te Yuya'nın mumyasını inceleyen Britanyalı anatomist Grafton Elliot Smith, onun Mısırlı bir görünümü olmadığını işaret etti. Yuya'nın görünüşü ve aslı üzerine yorumda, "gaga gibi yüksek köprülü burnunun göze çarptığını," belirtti. Sonra, "mumyası ayırt edici bir şekilde yabancı görünüşteydi," diye not düştü.

Yuya'nın yabancı asıllı olduğuna ilişkin başka göstergeler de var. Ondan önce Mısır'da bilinmeyen bu ad hiyeroglif yazıya çevrilirken zorluk çekiliyordu. Mezarında Yuya'nın adının on bir farklı versiyonuna rastlandı. Lahit üzerinde üç tabutta ve diğer cenazeye ilişkin eşyalarda: *Ya, Yaa, Yiya, Yuya, Yayai, Yu, Yuyu, Yaya, Yiay, Yia* ve *Yuy* sözcüklerine rastlanması, yazan ustanın adının nasıl yazılacağı konusundaki kararsızlığının bir yansımasıydı. Mısır adları ekseriya kişinin hangi tanrının koruması altında olduğunu da içerir: Ra-mose, Ptah-mose, Amen-hotep ve benzeri.

Mısır'da uzun yıllar geçirmesi ve burada yüksek düzeyde makamlarda görev yapmasına rağmen, kanıtlar, Yusuf'un Mısır dinsel tapınma geleneğine uzak durduğunu gösteriyor. Bu nedenle makul bir varsayımla Yusuf öldüğü zaman Mısırlılar kendi tanrısı Yhwh ya da Yhwe (Yahova) dışında başka bir tanrının korumasını kabul etmeyeceğini anlamış olmalılar. Geleneklerini izleyerek yazmaya çalıştıkları Yusuf'un Tanrısının adıydı. Yuya adının iki parçasının, yani Yu ve Ya, her ikisi de Yhwe'nin kısaltılmış haliydi. İbranice "y" harfi İngilizcede "j" karşılığı ve adının her iki kısmında da mevcut. Örneğin *Yu* İbranice Yuhana'nın ilk kısmıydı (John), *Ya* ise İbranicede Yashu'nun (Joshua) ilk kısmıydı.

Yusuf'un adı da iki unsurun birleştirilmişi gibi görünüyor; İbrani "Yu" ve Mısır dilinde "Seph". Bu da, İncil'deki

Firavun'un ona "Zaph" ya da "Seph" ile başlayan Mısırca bir ad verdiği bilgisiyle uyum içinde. Aynı zamanda Manetho, Musa'dan söz ederken Osar-Seph'in adı da geçiyor. Bu da, yani Osar-Seph, III. Amenhotep ve Yuya zamanındaki dinsel isyan lideri olarak bilinen kişidir.

Hizmetine atadığı zaman Firavun'un Yusuf'a verdiği üç nesneden ikisinin –altın zincir ve savaş arabası– Yuya'nın mezarında bulunduğu görüldü. Mezarda yüzük bulunmadı ama yazılı belgelere göre Yuya, kral yüzüğünün taşıyıcısıdır. Bu da zaten Yuya'nın iki unvanından da anlaşılıyor: "Aşağı Mısır Kralı'nın mührünün ve Aşağı Mısır Kralı'nın yüzüğünün taşıyıcısı." Zamanlarında ortalama yaşam süresi otuz beş olmakla birlikte, Yuya ve Yusuf çok ileri yaşlara kadar yaşıyor. Grafton Elliot Smith'in tahminine göre, Yuya öldüğünde altmış yaşından aşağı değildi. Ölüler Kitabı'nın çevirmeni Henri Neville, Yuya'nın yaşlılığını göstermek için sanatçıların onu beyaz saçtan bir perukla gösterdiklerini belirtiyor. Yusuf'un ise İncil tarafından verilen yüz on yaşını ciddiye alamayız ama ölmeden önce torunun torununu gördüğü de kayıtlarda geçen bir gerçek.

Ne var ki, Yuya ve Yusuf'un aynı kişiler olduğunu gösteren bir önemli şeyin hala kayıp olduğu görülüyor. Her iki karakterin de ikişer oğulları olduğu bilinmekle birlikte, Yuya'nınkiler Anen ve Aye, Yusuf'unkiler Manasseh ve Efraim – İncil'de Yusuf'un bir kızı olduğundan söz edilmezken Yuya'nın Kraliçe Tiye adında bir kızı olduğu aşikâr. Bununla birlikte kutsal kitap kaynağını dikkatli bir şekilde incelediğimizde, Yusuf'un aynı zamanda bir kızı olduğuna ilişkin güçlü göstergeler olduğunu görüyoruz. Bir ara İncil, Yakup'un tüm ailesi Mısır'a gittiğinde, Yusuf'un çocukları da buna dahil olmak üzere, yetmiş kişiden söz ediyor. Ama toplam ver-

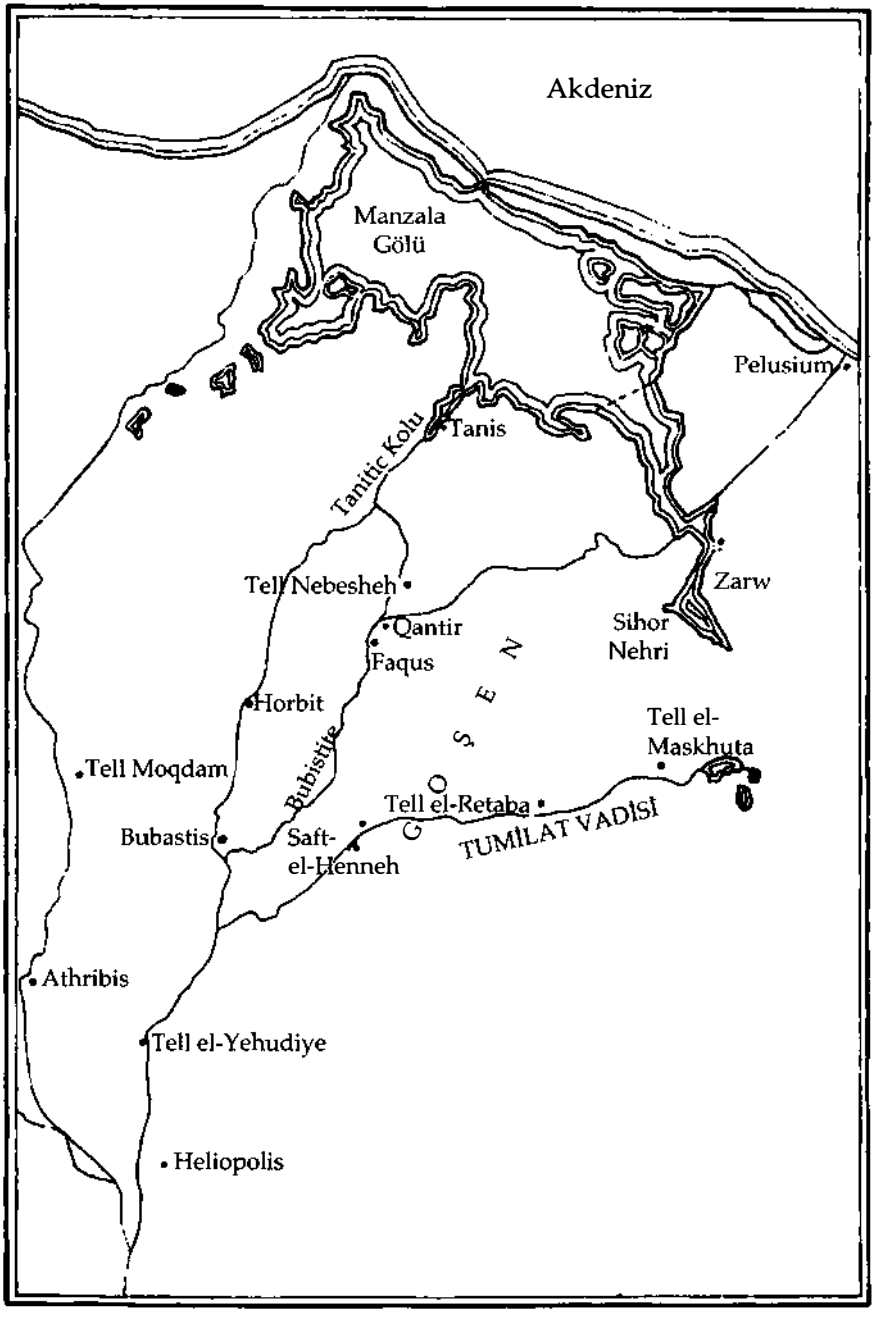
diği ad altmış dokuz ediyor ve yetmişinci ad belirtilmiyor ki, bu da büyük olasılıkla Yusuf'un kızıdır. Bu önermeyi güçlendiren nokta; Yakup öldüğünde Yusuf onu Kenan'a gömmek istiyor ve bu yüzden izin almak için Firavun'a gitmiyor ama Firavun'un *hane* halkına söylediği dikkat çekici. "Gözlerinizde bir lütuf gördüm, konuşun, size dua edeceğim, Firavun'a söyleyin" (Tekvin 50:4). Mısır'da bugüne kadar "bir adamın evi" denildiğinde (the house of a man) onun ailesi, karısının kastedildiği anlamı çıkar. Eğer o kadın kraldan daha çok ona yakın değilse, Yusuf niçin krala gitmek yerine o kadına doğru gitsin?

YUSUF ZAMANI

Modern zamanların bilim insanları Josephus'un İsraillileri Hiksoslarla özdeşleştirmesini artık kabul etmemekle birlikte, Yusuf'un Mısır'a gelişinin Hiksos yönetiminin ilk zamanlarına denk düştüğünü kabul ettiler. 20. yüzyıl başlarında Britanyalı Mısırbilimci Eric Peet, *Egypt and the Old Testament* (Mısır ve Tevrat) adlı çalışmasında bunu şöyle açıkladı:

> İşte İbranilerin Mısır'a böyle bir dönemde girmeleri doğal düşecektir. Doğu Delta Bölgesi'ndeki Goşen'de yaşayanlara göre, yeni gelenlerin ilk başta Mısır kralının elinde iyi muamele görmesi bu durumu basitçe açıklıyor. O zaman Mısır kralı, Avaris'te krallığı sürdüren Hiksoslara aitti ve ırk olarak kuşkusuz İbranilerle akrabalıkları vardı. O sırada Mısırlı kral yönetimde değil. O, Yukarı Mısır'da Teb'de yarı bağımlı durumda yaşıyordu.[2]

Ne var ki, bu bakış bizzat Kitab-ı Mukaddes'te yazılanlarla çelişiyor. Kitapta anlatıcı, İbrani çobanları iki yerde Mısırlı-

Resim 9.3. Doğu Deltası.

ların mekruh gördüğünden söz eder. İlki Yusuf'un kardeşlerini eve yemeğe davet ettiği zaman: "Ve onlar için, kendisi ve Mısırlılar için ayrı ayrı yemek koydular. Çünkü Mısırlılar İbranilerle ekmek yemezlerdi, çünkü o Mısırlılara mekruhtu" (Tekvin 43:32). İkincisi, Yakup ve İsrailli ailesi yerleşmek için Mısır'a geldiği zaman oluyor. Yusuf'un kardeşleri Firavun ile görüşmeye başlamadan önce Yusuf onları uyarıyor: "Ve olur ki firavun sizi yanına çağırır ve 'İşiniz nedir?' der; siz de çocukluktan şimdiye kadar hem biz hem de babalarımız, kulların davar adamlarıdır, deyin ki, Goşen vilayetinde oturasınız. Çünkü Mısırlılar için her çoban mekruhtur" (Tekvin 46:33-34). Eğer Yusuf'un İbrani ailesi Mısır'a Hiksoslar döneminde gelmiş olsaydı, zaten kendisi çobanlıktan gelen bir Hiksos olan kralın, Yusuf'un ailesini mekruh addetmesini düşünmek bile çok zor. Mısır kanıtları geliş zamanlarının 18. Hanedan, yani özellikle güvensizlik duyulan Asyalı Hiksosların Mısır'dan kovulmasından sonraki bir zamana denk düştüğünü göstermektedir. Sadece yakın yıllarda Hiksosların kovulmasından sonraki dönemin başlarında yani Yeni Mısır Krallığı sırasında Mısırlılar Kenan diyarından *deltaya* göçmen akışını sıkı tutmaya çalıştılar. Deltanın doğu sınırları boyunca kaleler inşa ederek sınır güvenliğini sağlamlaştırmaya çabaladılar. Ayrıca yeni garnizonlar ve atadıkları yöneticilerle buraya sağlamlaştırdılar. Geç 13. yüzyıl papirüsleri kale komutanlarının yabancıların hareketlerinin ne denli yakından takip ettiklerini kaydetmiştir.

> Edomite Shasu (yani Bedevi) kabilelerinin Menepta Kalesi yoluyla girişini tamamladık. Sürülerin yemleri ve suyu için *Tjkw de Pr-Itm* havuzunu ayarladık... Kenan ve Mısır arasındaki sınır böylece yakından denetleniyor.[3]

ATLI ARABALAR

Mısırbilimcilerin 20. yüzyılın son on yılına kadar Mısır'da Yusuf'un gelişinin Hiksoslar zamanında olduğuna inanmayı tercih etmelerinin başka nedeni vardı. Yusuf'un hikâyesinde "atlı arabalar"dan üç kez söz edildiğini fark ettiler.

1. Firavun, Yusuf'u bakanı olarak atadığında ona bir atlı araba verdi.
2. Yakup Mısır'a vardığı zaman Yusuf, babasını karşılamak ve hoş geldin demek için atlı araba kullandı.
3. Babasını Kenan diyarına gömmek için gittiğinde yanına "atlı araba ve atlılar" aldı.

Bu başvurular iki şeyi gösteriyor: Atlı arabalar Yusuf zamanında yaygın bir biçimde kullanılıyor ve atlı arabalardan sorumluluğu onun konumunu gösteriyor. İşte bu yüzden Firavun, atamasında ona bir araba tahsis ediyor. On beş yirmi yıl öncesine kadar ileri savaş aygıtı olarak atlı arabaların Mısır'ı fethedebilmek için Hiksoslar tarafından getirildiği sanılıyordu. O zamandan sonra Hiksosların Mısır'ı büyük bir saldırı yoluyla almadıkları netleşti. Hiksosların Mısır'da güç kazanması yüzyılı aşkın süre içinde oldu ve Doğu Deltası'na yaptıkları göç sayesinde tedrici bir süreç izledi. Aynı zamanda şimdi Doğu Deltası'ndaki tüm Hiksos yerleşim birimlerinde kazılar tamamlandı ve buralarda atlı arabaların fiziksel bir izne, bir çizim ya da yazılı bir kanıtına rastlanmadı. Şimdi bu arabaların ilk kez Mısırlı 18. Hanedan krallarınca kullanıldığı daha net bir şekilde anlaşıldı.

Öte yandan Yusuf hikâyesinde tanımlanan durum, Hiksos yönetimi ya da III. Amenhotep'ten önceki bir dönemde de bulunamadı. Amerikalı filolojist Alan Richard Schulman'ın netleştirdiği gibi:

> 18. Hanedan metinleri, atlı arabacılığın varlığı onların ayrı bir askeri kuvvet olduğunu, sadece birkaç kişinin protokollerde kullandığını gösteriyor. Bildiğim döneme ait diğer tüm belgeler de piyade ve atlı araba kuvvetleri arasında bir ayrım olmadığını doğruluyor. Her ne kadar "atlar" ve "yayalar" arasında bir ayrım yapılmakla birlikte bu askerlerin çoğu, yaya çarpışırken geri kalanları da atlı arabalarda görev almış diye okunabilir. Hepsi eşit ölçüde ordunun birer parçası... Bununla birlikte 18. Hanedan'ın daha sonraki döneminde iki paye gündeme geliyor, bu da böyle teknik bir nüansın olduğunu gösteriyor. Atlı arabaların ilk bilinen komutanı Amarna döneminde majestelerinin atlı birliği komutanı olarak atanan Yuya. Yuya aynı zamanda atların da sorumlusu ve arabalı savaşçıların standart bayraktarı oluyor.. Bu nedenle III. Amenhotep döneminde atlı araba birliği ayrı bir birim olarak düşünüldü ve buradan ordunun her birinin kendi iç yönetimi ve işleyişi çerçevesinde piyade ve atlı araba kuvvetleri şeklinde yeniden örgütlendiğini varsayabiliriz.[4]

Dolayısıyla bu göreve ilk atanan kişi, Kitab-ı Mukaddes'te Yusuf atfedilen, III. Amenhotep'in bakanı Yuya'ydı.

İSRAİLLİLER MISIR'DA NE KADAR YAŞADILAR?

Erken Mısırbilimcileri ikna eden bir başka gerekçe de, Hiksos döneminin Yusuf'un Mısır'a geldiği tarihle aynı olduğunu yazan kutsal kitap zamandizininin kabul edilmesiydi. İsraillilerin Mısır'da kalış zamanı, Yusuf'un ülkeye gelişiyle Musa'nın yönetimi altında çıkışları arasında dört yüz otuz yıllık bir sürenin geçtiğini kabul etmeleriydi (Çıkış 12:40). Mısırlıların İsraillilerden halk olarak söz eden tek kaynağı, II. Ramses'in halefi Firavun Merneptah'ın beşinci yılında onların MÖ 1219 yılları civarında Kenan diyarında belirleniyor olması. Bilginler dört yüz otuz yıl geriye giderek Yusuf'un gelişini sabitleştirdiler. Bu da Hiksos yönetiminin ilk yıllarına denk

düşüyor. Ancak Kitab-ı Mukaddes'in kendisi, bu dönemin uzunluğu konusunda farklı bilgiler veriyor. "Rab, Abram'a, senden doğanlar bir süre için yabancı bir ülkeye gidecek ve bunların dördüncü nesil Kenan diyarına geri dönecek" (Tekvin 15:16). Kitab-ı Mukaddes, aynı zamanda İsraillilerin gidişi ve Mısır'dan Çıkış'ı arasında dört nesilden söz ediyor: Levi, Kohath, Amram ve Musa. Birbirleriyle çelişiyormuş gibi görünen değerlendirmelerin arkasındaki nedenleri anlamaya çalışırsak, aralarında hiç de çelişki olmadığı anlaşılır. Kitab-ı Mukaddes'in editörü, şu iki adımı takip ederek bu dört yüz otuz yıl rakamına ulaşıyor: Önce bu dört neslin yaşlarını topluyor: Levi 137, Kohath 133, Amram 137 ve Musa 120; toplam 537 yıl yapıyor. Bundan önce Levi'nin Mısır'a gelmeden Kenan diyarında geçirdiği elli yedi yılı, sonra da Musa'nın Sina'da geçirdiği kırk yıllık yabanıl hayatı çıkarıyor ve böylece dört yüz otuz rakamına ulaşıyor.

Görebileceğimiz gibi bu dört yüz otuz rakamı, dört neslin Mısır'da yaşadığı toplam yıl, yani bu ülkedeki İsrailli-lerin ikamet ettiği sürenin uzunluğu değil. Kudüs İbrani Üniversitesi'nde eski kutsal kitap çalışmaları profesörü Umberto Cassuto, bu hesabın ardındaki nedeni şöyle açıkladı:

> Her nesil, sürgün dönemi boyunca sürgünün yüküne katlandı ve bu süre içinde sıkıntıları diğer bir kuşakla paylaşmaları başlarından geçen sorunları azaltmıyor; sürgünde çekilen zaman toplamı hesaplanırken bütünüyle her neslin başından geçen şeylerin kabul edilmesi bir ölçüde doğrulanmış oluyor. Dolayısıyla bu rakam o zaman İsraillilerin Mısır'a varışı ve geri dönüşleri arasındaki geçen sürenin zaman dilimini temsil ettiği düşünülemez.[5]

Kutsal kitaptaki zamandizinini kabul ederek Mısırbilimciler, Mısır'daki İsraillileri yanlış zaman ve yanlış yerde arı-

yorlar, o zaman da hiç kanıt bulamıyorlar. Ben tersi bir yol izledim, yani kutsal kitaptaki olayları Mısır zamandizini çerçevesine yerleştirmeye çalıştım. Yuya ve Yusuf'un tek ve aynı kişi olduğunu göstermek, Mısır ve İsrail arasında ilk fiziksel bağlantı oldu ve Çıkış'ın karakterleri ve zamanın özdeşleştirilmesi için bir yol açtı.

10

MUSA VE AKHENATON

Tarihsel Musa ve Çıkış arayışında yolumun açılmasında, Yuya'yı Yusuf Peygamber olarak ilişkilendirmek, Mısır tarihi ile Kitab-ı Mukaddes arasında bağlantı kurmanın ilk adımını oluşturdu. Tekvin'in en sonlarında, Yusuf'un ölümünü takiben hiç zaman boşluğu olmaksızın, Çıkış bölümünün başında Musa'nın doğuşu anlatılır. Yusuf için, ölmeden önce torunun torununu görecek kadar yaşadığı söylenirken, ölümünden önce Musa'yı da görmüş olabileceğinin varsayılması makul gibi görünüyor. Şimdi Kraliçe Tiye'yi Yusuf'un kızı olarak belirlemiş bulunuyorum. Freud'un "Mısırlı Musa" önerisi daha olası görünüyor. *Musa ve Tektanrıcılık* kitabında Musa ve Akhenaton'un dinsel inançları arasında benzerlikler olduğunu gösterdiğinden bu yana, ilk tektanrıcının kim olduğu konusunda sonsuz tartışmalar olmaktadır. Diğer yandan Kitab-ı Mukaddes ve Kuran, Musa'yı ilk tektanrıcı olarak gösterirken, tarihsel kaynaklar tüm insanlar için tek tanrıya tapınmayı tanıtan ilk kişi olarak Akhenaton'u işaret ediyor. Her şeye rağmen bunlar her iki karakterin tek ve aynı kişi olduğunu göstermek için yeterli olamaz; bunun için her ikisinin de aynı tarihsel süre içinde yaşadığını ve aynı coğrafi mekânda olduklarını göstermek gerekmektedir.

MUSA'NIN HİKÂYESİ

Çıkış kitabına göre Musa, Mısır'da Levi'nin torunu Amram ile Levi'nin kızı olan Amram'ın halası Yokevet'in oğulları olarak doğdu. Doğduğu sıralarda İsrailoğulları, Firavun'un onları zorla Ramses ve Pithom gibi ambar-kentler yapımında çalışmaya zorlamasından dolayı kötü zamanlar geçiriyorlardı. Firavun tüm yeni doğan İbrani erkek çocuklarının öldürülmesini buyururken annesi onu üç ay gizledi. Daha fazla saklayamaz duruma gelince, dışı katranlanmış kamıştan yapılma bir sepetin içine koyarak onu suya saldı. Kız kardeşi Meryem (Miriam), Firavun'un sarayına yaklaşana kadar bu küçük kayığı izledi ve onu Firavun'un kızının aldığını gördü. Meryem, Firavun'un kızına yaklaşarak bebeğe bakması için Yahudi bir kadına ihtiyacı olup olmadığını sordu. Firavun'un kızı Yokevet'e bebeğin bakıcısı olarak iş verdi ve böylece Musa, Firavun'un evinde yetişti.

Kitab-ı Mukaddes'teki değerlendirmeye göre, bebek, Musa Mısır kraliyet ailesince evlatlık olarak kabul edildi. Artık büyüyüp genç bir adam olduktan sonra bir gün Musa dolaşmaya çıktı ve bir ustanın bir İbraniye kötü davrandığını gördü; bunun üzerine Musa bu ustayı öldürdü. Haber duyulunca Musa, Güney Sina'ya kaçtı. Burada tanıştığı Medyenli bir rahibin kızı Zipporah ile evlendi. Musa, rahip için kırk yıl çobanlık yaptı. Bir gün çölde tek başınayken İsrail'in Tanrısı Yahova'yla karşılaştı. Tanrı, Horeb Dağı'nda "yanan çalı" görüntüsüyle onun karşısına çıktı. Tanrı ona, "Seni arayan firavun öldü ve geri dön ve yeni Firavun'la da yüzleş ve İsraillilerin esaretten azat edilmelerini talep et," dedi. Mısır'a giderken yolda Musa, ağabeyi Harun ile buluştu ve kraliyet sarayına birlikte gittiler. Başta Kral, İsraillilerin terk etmesini kabul etmedi, bunun üzerine Tanrı'nın mucizevi gücüyle

çubuğu kullanan Yusuf, Mısır üzerine Tanrı'nın on felaketini saldı. En nihayet Firavun, İsraillilerin gitmesine izin verdi.

Mısır ilk doğanların ölümünün yasını tutarken Musa da Hamursuz esnasında İsrailli çocukların Çıkış'ına yol gösterdi. Bu arada Firavun, fikrini değiştirip savaş arabalarıyla Musa'nın peşine düştü ve onlara Kızıldeniz'de ulaşabildi. İşte burada yeniden Tanrı'nın gücüyle Musa kendi asasını kullanarak mucizevi bir şekilde Kızıldeniz'in sularını ortadan ikiye ayırdı. İsrailliler sudan geçtikten sonra sular eski haline döndü. Arkalarından onları yakalamaya çalışan Firavun ve tüm Mısır ordusu boğuldu. Musa, İsraillilere yol göstererek onları Sina Dağı'na ulaştırdı. Burada kendisine On Emir verildi. O da bu kanunu takipçilerine sundu: İşte bu nedenle yasa koyucu olarak tanındı. Bundan sonra kırk yıl çölde yaşadı. Tanrı, Musa'ya İsraillilerin kendi liderliğinde Kenan diyarına gitmesine izin vermeyeceğini açıkladı. İncil'e göre, Musa, Ürdün Nehri'nin doğu kıyısındaki Nebo Dağı'nda öldü ve Tanrı onu Doğu Ürdün'de Moab topraklarında bilinmeyen bir mezara gömdü.*

Şimdi gelin, Akhenaton'un hikâyesini gözden geçirelim ve Musa ile herhangi bir benzerlik olup olmadığını görelim.

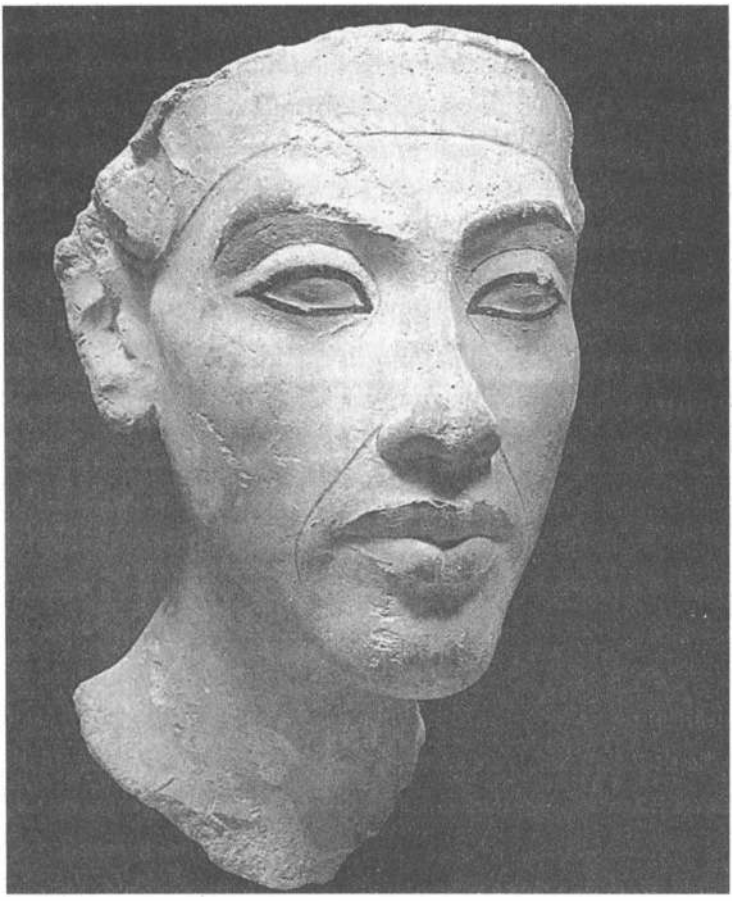
Yuya, kraliyet atlarının sorumlusu ve kraliyet atlı araba birliği komutan vekilliklerini de içeren resmi görevine atandığı zaman, ona aynı zamanda Karnak'ta Amon Tapınağı'ndaki haremin kâhyası, Mısırlı Tuya bir eş olarak verildi. Tuya ayrıca III. Amenhotep'in hemşiresiydi. Tuya, işi gereği kraliyet sarayında kalmak zorundaydı. Bu nedenle kızları Tiye, genç Amenhotep ile birlikte büyüdü. Amenhotep ve Tiye arasın-

---

* Daha fazla ayrıntı için; 1990'da Grafton tarafından yayımlanan *Moses Pharaoh of Egypt* (Musa: Mısırlı Firavun) adlı kitabıma ya da Say Yayınları tarafından yayımlanan *Musa ve Akhenaton* kitabıma bakınız.

daki çocukluk aşkı, iki genç birlikte büyürken devam etti. Bununla birlikte tahta çıkarken Amenhotep, bebek yaştaki kız kardeşi Sitamun ile evlendi. Mısır geleneklerine göre, tahtın resmi varisi olarak kraliçelik kız çocuğuna geçtiği için, tahta çıkma hakkını almak amacıyla erkek kardeş ile kız kardeş evlendiriliyordu.

Kraliyetin ikinci yılında Amenhotep her şeye rağmen Yuya'nın kızı Tiye ile evlenmeye karar verdi. Onu seviyordu ve büyük bir kraliçe yapacağına söz vermişti. Tiye ile bu evliliği kutlamak için, böcek biçiminde geniş bir mühür çıkarttı ve bunu çoğaltarak yabancı krallıklara ve prenslere gönderdi. Kral, Tiye'yi ne denli sevdiğini göstermek için daha önceki kraliçelerin hepsinden farklı olarak adını bir kraliyet kabartmasına koydurdu. Bu ayrım geçmişte sadece yönetici monark ve aynı zamanda unvan sahiplerine özgüydü. Dahası Tiye, sanat yapıtlarında krala eşit bir konumda temsil edildi. O zaman kraliyet sarayı, modern Kahire yakınlarındaki Memphis'te bulunmakla birlikte III. Amenhotep, Kraliçe Tiye'ye sınır kenti Zarw'ı bağışlamayı kararlaştırdı. Bu oldukça anlamlı bir hareketti. (Kuzey Sina'da modern Kantara'nın doğusunda bir alan) ve burada yazlık bir saray yaptırdı. Kitab-ı Mukaddes'te adı geçen Goşen gibi aynı bölgede bulunan Zarw, Kuzey Sina'nın başkentiydi. Kraliçenin babasının ailesine, İsraillilere, yakın bir yerde yaşama fırsatı olmasaydı kral niçin bu kenti Tiye'ye bağışlasın? Her ne kadar İsrailliler güya kraliyet sarayından uzak yaşıyor olsalar da, işte bu nedenle onları Musa'nın doğumuna yakın, fiziksel olarak onları yakın bir yerde yaşıyor buluyoruz. Öyle ki Firavun'un kızı –aynı kişi Kuran'da Firavun'un karısı olarak geçiyor– bebeği sudan dışarı çıkarabiliyor.

Resim 10.1. Akhenaton'un başı. *Musa ve Akhenaton* adlı kitabımdan.

Evlenmelerinden kısa bir süre sonra, Tiye bir oğlan çocuğu doğurdu: Tuthmosis. Ancak anlaşılmaz nedenlerden dolayı daha küçük bir çocukken babasının veliaht tayin etmesinden hemen sonra Tuthmosis öldü. Genç Tuthmosis, Memphis'te eğitim gördü ve orada yetiştirildi, ona Ptah'ın Yüksek Rahibi unvanı verildi. 18. Hanedan törenlerinin çoğunda veliaht olarak sunuldu ama ölümüyle ansızın sahneden çekilmiş oldu. Daha büyük olasılıkla kaybolması doğal

nedenler sonucu değildi. Mısır geleneklerine göre kral, arzu ettiği ölçüde kadınla evlenebilirdi ama kraliçe yani çocukları kralı tahtta takip edecek olan kişi mutlaka kız kardeşi olmalıydı. Kralın Tiye'yi varis kraliçe yapma kararına itiraz eden Amon rahipleri, Tiye'nin oğlunu babasının yerini almasına, yani onun ardından kral olmasına izin vermeyeceklerdi. Zaten Tiye, Tanrı Amon tarafından da kralın, kraliçe olarak, eşi kabul edilemezdi. Eğer onun oğlu kraliyet tacına yükselirse, bu yeni bir hanedanın başlangıcı olarak telakki edilecekti. Bu mesele üzerindeki anlaşmazlık, III. Amenhotep ile rahipler arasında uzun bir tartışma başlattı.

III. Amenhotep, on birinci yılında, oğlunun ölümünden bir süre sonra, Zarw kentinde sevgili eşi Tiye şerefine bir eğlence gölü yaptırdı. Bu olayı kutlamak için kral o günün ayrıntılarının yazıldığı bir tılsım yazdırdı.

> Yıl on bir, ilk mevsimin üçüncü ayı, birinci gün, Majesteleri Horus'un emrinde... Yiğitliğin kudreti, Asyalıların cezasını veren Yukarı ve Aşağı Mısır'ın Kralı, Neb-Maat-Ra, Ra'nın oğlu Amenhotep, Teb Hükümdarı, ona hayat veren ve Büyük Kraliyet Eşi Tiye. Majesteleri büyük kralın karısı için Zarw kenti içinde göl yapılmasına karar verdi.

Bu faaliyet içinde kraliyet çifti Zarw'daki yazlık saraylarında ikinci balayını geçirdi, dokuz ay sonra yeni bebek doğacaktı.

Kraliçesini çok sevdiği ve onu üzmek istemediği için Amenhotep, kendisi üzülmeye başladı; acaba o başka bir oğul doğuracak mıydı? Eğer öyle olursa rahiplerle yeni bir kapışma başlayacaktı. Buna ilişkin bir kanıtımız yok. Oğlan olacağı kanıtlanırsa, o anda niçin kralın Tiye'nin yeni doğacak bebeğinden kurtulmak isteyeceğini anlayabiliyoruz.

Kitab-ı Mukaddes'e göre, kral iki ebe istedi, eğer oğlan doğarsa bebeği öldürmesi, kızsa tutması için. Adları Şiprah ve Puah olan ebeler, kralın sözünü yerine getirmedi ve oğlanın yaşamasına müsaade etti. Kutsal kitaba göre, Kral'ın, İbrani çocuğun öldürülmesini istemesinin gerekçesi, İbranilerin hızla çoğalmasından korkmasıydı. Ama bu iki nedenle ikna edici değil: doğum yapan ve çoğalmaya yardım edenler, oğlanlar değil kızlardı ve iyi bilindiği gibi, İsrailli çocuklar babalarını değil, annelerini takip ederler. Sonuç olarak; III. Amenhotep'in hanedanlığına olası tehditler ve rahiplerle yeniden kapışma olasılığı karşısında harekete geçtiğini, eğer erkek olursa ebelere Tiye'nin çocuğunu gizlice öldürme talimatı verdiğini anlayabiliyoruz. Talmud, Firavun'un bütün İsrailli çocukların değil, sadece Musa'nın yaşamasını istemediğini onaylıyor. Çünkü, Musa'nın doğduğunu öğrenince İsrailli oğlanların öldürülmesi kararından vazgeçmiştir.

Freud'un akıl yürütmesini takip edersek, Musa kraliyet sarayı içinde doğmuş olmalı. Bu, Kuran'daki değerlendirmeyle de aynı doğrultudadır. Ancak çocuğun babası III. Amenhotep Mısır kralı, annesi Kraliçe Tiye ise İsrailli Yusuf'un kızıydı. Hayatı tehlikedeydi, annesi Kraliçe Tiye onu saray gölü boyunca, yakınlarda Goşen'de oturan İsrailli akrabalarının korumasına bıraktı. İşte, III. Amenhotep ve Kraliçe Tiye'nin ikinci oğulları Akhenaton'un MÖ 1394 civarında sınır kenti Zarw'da doğmasının hikâyesi böyle. Daha sonra "Uzun ömürlü" unvanını benimsemesinin nedeni daha iyi anlaşılıyor: Doğumunda Akhenaton'un önündeki ölüm tehdidi olgusu. Aynı zamanda daha sağ iken, Akhenaton birçok konumda sadece ölü kralların yapabileceği bir şeyi yaptı: Tanrı Osiris'i de temsil etti.

Akhenaton Mısır'da bir barış ve refah döneminde doğdu. Akla uygun evlilikler, diplomasi ve aynı ölçüde altının adil bir

şekilde kullanılması, en azından geçici olarak, Mısır ve komşu Mitanniler, Küçük Asya'dan Hititler, Mezopotamya'nın Asurlular ve Babillileri arasında bir güç dengesi sağladı. MÖ 15. yüzyılın ortasında III. Tuthmosis tarafından fethedilen Filistin ve Suriye bir tehlike oluşturmadı. Güney sınırları Nil Nehri'nin dördüncü çağlayanına kadar güven içindeydi. Levant ve Ege dünyasının lüks malları, Mısır'a öncekinden daha fazla miktarda akıyordu. Daha fazla tarla tarıma açılmış, sanat gelişmiş, varlıklı devlet görevlileri geniş malikânelerinde, kent evleri ve kırdaki villalarında zevk içinde yaşıyorlardı. Ortalama vatandaşın durumu daha az biliniyor ama onlar da uzun yaz susuzluklarında alternatif iş seçenekleri sunan devlet projeleri ve genel zenginlikten yararlanmış olmalıdır.

Ülke boyunca III. Amenhotep yeni tapınaklar yaptırdı, eskilerini restore ettirdi. Onun en büyük projelerinden biri, cenaze evine sahip mabediyle birlikte, modern Luksor'un karşısında Batı Teb'deki görkemli sarayı Malkata'ydı. Teb aynı zamanda devlet tanrısı Amon-Ra'nın da merkeziydi. Diğer antik tanrı kültleri yerel olarak serpilmeye devam ederken, Amon-Ra kraliyetten öyle olumlu muamele gördü ki (Teb'deki büyük Karnak Tapınağı'na cömertçe destek sağlandı, toprak ve altın gibi muhteşem hediyeler yağdırıldı) devlet yürütmesinin bir kolu haline geldi. Daha o zamandan büyük bir dinsel isyan kokusu olduğunun belirtilerini görmek mümkündü.

Oğlunun yaşamından endişe eden Tiye, onu Memphis ve Teb'deki kraliyet mekânlarından uzak tuttu. İlk yıllarında Akhenaton'un kraliyet sarayında bulunmayışı ancak şöyle açıklanabilir: Yaşamının bu döneminde Zarw ve Heliopolis'te yaşadı. Etrafı göller ve Nil'in eski bir koluyla çevrili Zarw, Kuzey Sina'da bir askeri sınır kentiydi. Kitab-ı Mukaddes'te Goşen diye bilinen ve İsraillilerin yaşamasına müsaade edilen

bölgenin merkez kentiydi. Onun davranışı ve Teb'e geldiğinde elde ettiği varsayılan bilgisinden Akhenaton'un çocukluğunun büyük bir kısmını nerede geçirdiğini anlayabiliriz. Onun görünümü, herhangi bir fiziksel eğitim almadığını gösteriyor. Halbuki 18. Hanedan dönemindeki geleneklere ters ve ayrıca aslan ve benzer vahşi hayvan avına katıldığına dair bir belirti de yok. Ne bir düşmanı cezalandırırken ne de savaş halinde bir askeri birliğin başındayken de görülüyor.

Aynı zamanda Akhenaton'un yeni dininin Heliopolis'in güneşe tapınma âdetlerinin birçok özelliklerini taşırken, Akhenaton'un eğitiminin Kraliçe Tiye'nin erkek kardeşi Anen'in Heliopolis'te bir Ra rahibi olduğu zamana rastlaması, tapınmanın etkilerine ilişkin ipuçları verebilecek etmenler arasında görülmelidir.

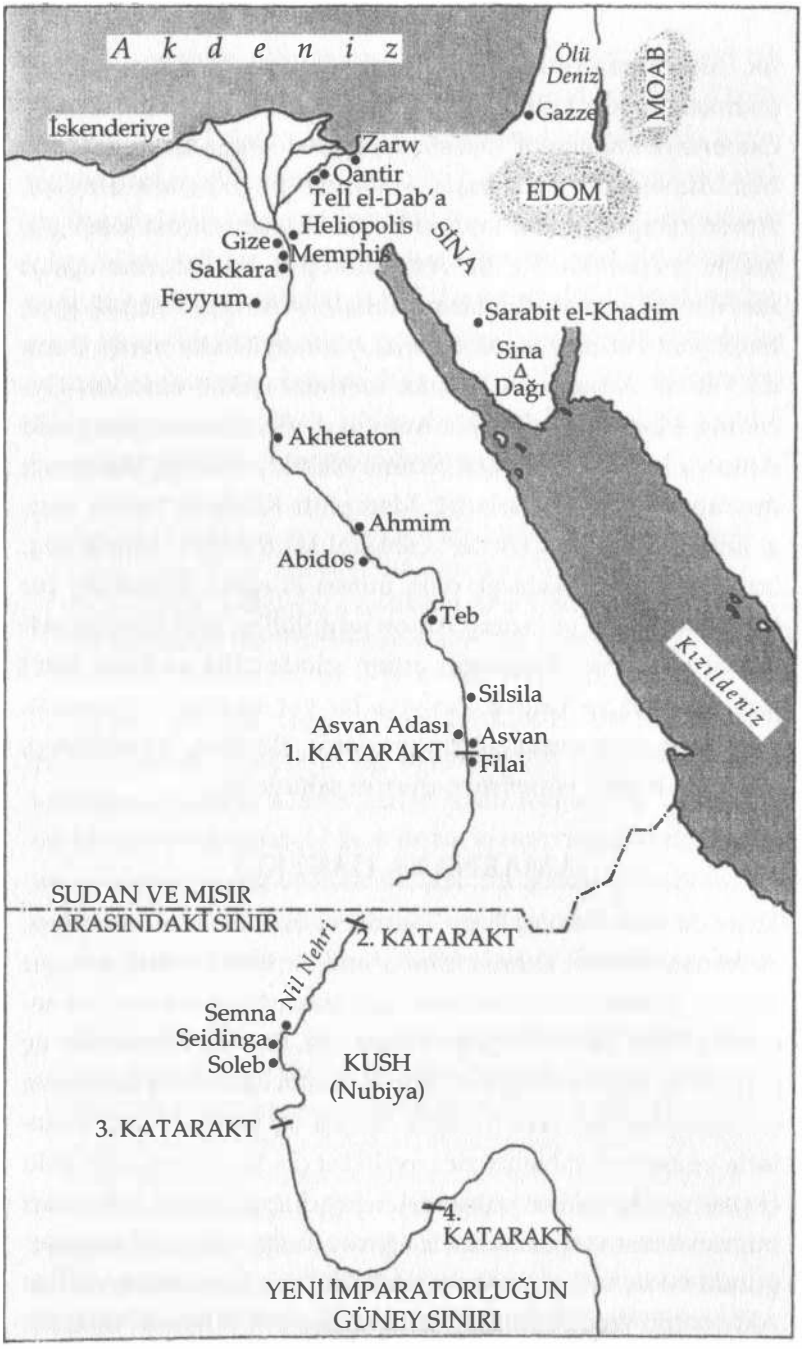
Ancak Akhenaton'a, yetiştirildikten sonra, Yukarı Mısır'ın başkenti, aynı zamanda devlet tanrısı Amon'un tapınma merkezi Teb'de ikamet etme izni verildiğini görüyoruz. Artık bu sıralarda babasının sağlığı bozulmaya başlamış ve buna paralel olarak Tiye'nin etkisi artmıştı. On beş, on altı yaşlarına geldiğinde, III. Amenhotep ve onun kız kardeşi Sitamun'dan olma kızı ve Akhenaton'un üvey kız kardeşi olan Nefertiti ile Akhenaton'u evlendirerek, Tiye, oğlunun tahta çıkma hakkını da sağlama almıştı ve böylece Nefertiti ile taht, doğru kraliçesine de kavuşmuştu. Daha sonra 18. Hanedan'ın son hükümdarı Horemheb'in de tahta çıkma hakkını kazanmak için Nefertiti'nin kız kardeşi Munezmat ile evlenecekti.

Oğlunun taht hakkını biraz daha sağlamak için Tiye, III. Amenhotep'i, oğlunu Teb'e kral naibi olarak atamaya ikna etti. Tabii Akhenaton'un tahtın resmi kraliçesiyle evlenmesi, babasının böyle bir atama yapmasının yolunu açmıştı. Böylece Nefertiti'nin rolü, rahiplerin herhangi bir hoşnutsuzluk yaratmasının önünü de tıkamış oluyordu. Akhenaton'un Teb'de

görünmesi, olasılıkla babasının hükümdarlığının yirminci yılından önce olmalı. Bir şarap şişesindeki mührün yorumlamasından, orada bir sarayı olduğunu anlıyoruz. Amerikalı Mısırbilimci William C. Hayes, bu yazıyı şöyle yorumluyor: "Kralın oğlu, Amenhotep ile burada ortak-naipliğe getirilmeden önce gelecek Kral IV. Amenhotep'in, kral naibi olması babası III. Amenhotep'in hükümdarlığının yirmi sekizinci yılına denk düşüyor." Akhenaton'un o zaman yaklaşık on altı yaşında olduğuna inanılıyor. Yıl 28'de kral naibi olmasından on altı yıl geriye gidersek, onun doğumu babasının kraliyetinin on ikinci yılına denk düştüğünü anlarız, yani eğlence gölü kazılmadan önceki yılı gösteriyor. Bu da Akhenaton'un doğumunun MÖ 1394'te olduğunu ortaya çıkarıyor.

Ortak-kral naibi olarak atandıktan sonra Akhenaton, Nefer-kheperu-Ra Ware Amenhotep adını aldı – yani IV. Amenhotep. Daha ilk yılında agresif tutumlarıyla rahipleri provoke etti. Yeni konumunu, babasının biriktirdiği zenginlikle Teb'de, sadece Mısır için değil tüm dünya için, Karnak'taki Amon Tapınağı çevresinde Tanrı Aton adına, daha geniş bir tapınak yapma kararı aldığı zaman güç bela anladı. Ortak-naipliğinin daha ilk başlarında, geleneksel rahipleri hiçbir kutlama ya da etkinliğe çağırmayıp küçümsedi ve dördüncü yılında kendi *Sed* ya da jübile kutlamalarında, babasının krallığın otuzuncu yılında, gençleştirme kutlamasına kendi tanrısına tapınanlar dışında tüm rahiplerin gelmesini yasakladı. On iki ay sonra gelenekle bir kopma daha yaşadı; bu, yeni Tanrı onuruna, adını Akhenaton diye değiştirirken oldu.

Teb'de ortak-kral naipliğinin ilk başlarında Nefertiti, kocasını aktif bir şekilde destekledi. Tüm anıt ve yazıtlarda olduğu kadar resmi etkinliklerde Akhenaton'dan daha fazla göz doldurdu. Bununla birlikte, doğumundan beri görülen düşman-

Resim 10.2. MÖ 16.-12. yüzyıllar arasında Mısır İmparatorluğu Haritası

lık, Akhenaton ortak-naip olarak atandığında da su yüzüne çıkmıştı. Bu kez konu, genç naibin yeni tektanrılı dinsel inancını ortaya atmasıydı. Dinsel inançları o sırada zaten gelişmiş olan Akhenaton, daha başta Amon rahipliğini gücendirmişti. Amon rahipliği onun kral naibi olarak atanmasına karşı gelmekte gecikmedi. Ve III. Amenhotep'in bu kararına açıkça meydan okudular. Bunların muhalefetine tepki olarak genç naip, yeni Tanrısı için bir tapınak yapmaya karar verdi. Bunu da Teb'de Amonların Karnak merkezi içinde olacaktı. Gücenmiş Mısır düzeni, Tanrı Aton'u, devlet Tanrısı olan güçlü Amon'a karşı bir meydan okuma olarak gördüler. Babasının otuzuncu yılında hazırlattığı Memphite Kitabesi, "erkek varisi krallığın başına getirme" çabasını savunmaya çalışıyordu; bundan, oğluna kalacak olan mirası koruma girişimine bir itiraz olduğunu ve bunun Amon rahipliği ve soylulardan geldiğini anlıyoruz. Bu gergin ortam içinde baba ve Tiye, Teb'i terk etmeleri ve Tanrısı için yeni bir yer araması konusunda oğullarını ikna etmiş görünüyorlardı. Böylece, Amenhotep, Teb'i tek başına yönetirken durum sakinleşti.

AMARNA'YA HAREKET

Mısır'da tüm kentler bazı Tanrıların koruması altındayken, Akhenaton kendi Tanrısı Aton'a yeni bir kent kurmak için yer aramaya başladı. Nil üzerinde aşağıya doğru giderken, teknesi Orta Mısır'da Nil'in doğu yakasında, şimdiki Kahire'nin üç yüz on iki kilometre güneyinde bulunan daha önce kimsenin yerleşmediği bir yere yanaştı. Burası üç taraftan sarp kayalarla ve batısı Nil Nehri'yle çevrili bir çöldü. Bu noktada çölü çevreleyen kayaların yükseltisi nehre doğru azalan, temiz sarı kumun nehre doğru hafif bir eğimle indiği sekiz mil uzunluğunda ve üç mil genişliğinde büyük bir yarım daireydi. İşte Akhenaton yeni başkentini buraya inşa etti. Amarna, modern

yerleşim yerinde Akhetaton, "Aton ufku" takipçilerinin tek dinli tanrısına özgürce ibadet edebilecekleri bir yerdi. Büyük bir sınır işareti olarak dikilitaşlar kentin sınırlarındaki kayalıklara yerleştirilip kentin kuruluş hikâyesi de üzerine yazıldı. Buradaki ilkyazı, ortak-naipliğin başlamasının dördüncü yılını işaret ediyor; yani Akhenaton'un bu yerleşim birimini yaptırmayı kararlaştırdığı tarihi. Bu sınırsal dikilitaşların bazıları onun dördüncü yılında, Amarna isimli yeni kentinin inşaatına başlamadan hemen önce yerleştirilmiştir. Akhenaton dikilitaşlarda dördüncü yıldan önce kendisiyle ilgili duyduğu düşmanca yorumlara gönderme yapıyor:

> Baba Hor-Aton yaşarken de kötüydü durum. Rahiplerin o şeylerden daha kötü olduğunu dördüncü yılda duydum. Kral ... da duymuştu rahiplerin o şeylerden daha kötü olduğunu. Kral Menkheberure (IV. Tuthmosis) de aynı şeyleri işitmişti.

Sadece kendisi değil, ayrıca kendinden önceki iki kral, yani babası ve dedesinin de, benzer sözlü eleştirilere maruz kaldığını işitmişti. Altıncı yıldan daha sonraki bir dizi dikilitaş ve doğu yakasındaki kent ile bu kıyının karşısındaki geniş tarım alanlarını tanımlıyor ve açık bir şekilde, herhangi bir işgal söz konusu olursa kentin kendini nasıl savunacağına ilişkin görüşler bulunuyor. Dikilitaşlardan birinde şu yazılı:

> Babam Aton sağken Akhetaton'da babam için bir yer yapacağım. Akhetaton'un güneyinde değil, batısında ya da doğusunda değil. Ve Akhetaton, güney dikilitaşından kuzey dikilitaşına kadar her yerde, doğudaki dağın üstündeki dikilitaşlar arası ölçülecek yani güneybatı dikilitaşından Akhetaton'un batı dağındaki kuzeybatı dikilitaşına kadar olan yerler... Ve bu dört dikilitaş arasındaki alan Akhetaton'un kendisi. Babam Aton'a ait, dağlar, çöller, çayırlıklar, adalar, yüksek ve alçak yerler, su, köyler, insanlar, hayvanlar ve her şey ve her şeyi babam Aton; bunları

ebedi varlık yapacak. Bu yemini asla unutmayacağım. Babam Aton'u ölümsüz yaptım.

Yeni başkenti üzerine yapılan yeminlerin yinelenmesi, onun kraliyette sekizinci yılında eklendi. Büyük olasılıkla kral, Kraliçe Nefertiti ve hepsi de hükümdarlığının dokuzuncu yılından önce doğmuş olan altı kızının –Meritaten, Meketaten, Ankhesenamen, Büyük Neferneferuaten, küçük Neferneferure ve Setepenre– hepsi de burada yaşadı.

Yeni kentin yapılarının yapımına kralın dördüncü yılında başlandı ve sekizinci yılında sona erdi. Bununla birlikte Kral ve ailesi, altıncı yılda, Teb'den Amarna'ya taşındı. Güzel bir kentti. Akhenaton'un tutkusunu yansıtan ve mimari uyuma sahip bir başkentti. Ana caddeleri Nil Nehri'ne paraleldi. En önemlisi Kral Yolu'ydu. Burası Kral'ın, yani Akhenaton'un ailesiyle birlikte yaşadığı evi de dahil, kentin önde gelen yapılarını birbirine bağlardı. Evin güneyinde Kral'ın Tanrı Aton'a özel tapınağı inşa edilmişti. Büyük Aton Tapınağı kentin doğu-batı ekseninde, Kral Yolu boyunca çeyrek mil kuzeyinde yapılmıştı. Ana caddeden bir sütunla girilirdi içine ve ikinci bir girişte hipostil bir salona açılırdı. Bu mekân, Aton'un Bayram Evi olarak da bilinirdi. Yüksek Rahip Panehesy'nin evi de çevrilmiş alanının güneydoğu köşesinde dışarıda uzanırdı. Akhenaton, etrafında toparlanan soylulara, kenti kuşatan uçurumların yüzeyinden oyularak çıkarılmış mezarlar verdi. Soylular bu mezarlarda kendileri için rölyefler oyar ve Akhenaton, karısı ve çocuklar ya da tapınma törenleri, araba sürmek, yemek ve içmekle ilgili sahneler resmederlerdi. Kraliçe Nefertiti, kabartmalarda Kral'la eşit konumda gösterilirdi. Nefertiti, geçmişte görülmeyen bu kabul ve saygıdan mutluluk duyardı. Akhenaton, karısından "Adil Yüzlü, İki Tüyle

Mutlu, Mutluluğun Hanımı, Lütufla Bezeli, Erdemlerin Hanımı, yaradılışı iki toprağın Efendisini sevindiren Muhteşem Sevgi" olarak söz ederdi. Burada yeni evlerinde Akhenaton, karısı Kraliçe Nefertiti ve altı kızıyla Tanrı Aton'a tapan soylu ve görevlilerle birlikte yaşadı. İşte burada kraliyet çiftinin, yedinci yılda, bir oğlan çocukları dünyaya geldi ve yeni doğan oğlan çocuğa, Aton'un yaşayan imajı anlamına gelen Tutank-Aton adı verdiler. O da daha sonra adını Tutankamon yapacaktır.

MUSA'NIN TANRISI

Musa zamanından önce Patriarklar kendi tanrılarını çeşitli biçimlerde seçerdi. Bunların hepsinin adları da antik Kenan diyarı tanrılarının adlarıydı: El, Elohim, Yahweh, Elyon, Olam, Shaddai. Elohim adı İncil'de iki binden daha fazla kullanılır. Bir tanrı anlamına gelen Eloho'nun çoğuludur. Ekseriya İngilizceye "Tanrı" diye çevrilir. YHWH yani Yahveh'in de "Ben" anlamına geldiği anlaşılıyor. YHWH aynı zamanda Tetragrammaton diye biliniyor. Bu da İncil'de altı bin kez geçiyor. Bununla birlikte Musa'nın on emri iletmesinden bu yana rahiplere ve çok sınırlı durumlar dışında Yahveh adının kullanılması yasaklanıyor ve bunun yerine Adonai, yani Rabbim geçiyor. Bu da Akhenaton'un tanrısıyla aynı ad. Mısır dilindeki T, İbranicede seslinin değişimiyle D okunur. Yani Mısır dilindeki Aton, İbranicede, Sigmund Freud'un doğru bir şekilde dikkat çektiği gibi, Adon olur.

AKHENATON'UN TANRISI

Akhenaton, Teb'de bulunduğu zamana rağmen on altı yaşında, daha önceden tektanrılı dini benimseyip geliştirdiği anlaşılıyordu. Onun kafasında Aton'un son halini alması, on yılı-

nı daha almıştı. Krallığının ilk yılında Akhenaton, Nubiya'da Cebel Silsile'de taşocaklarında Tanrısına ibadet ederken gösterilirdi. O zaman kendisini Ra-Harakhti, "Ufukta Sevinç"in ilk peygamberi diye adlandırıyordu. Adı Aton'daki ışık kümesi Shu idi. Bu ilk aşamasında Tanrı-insan biçiminde temsil ediliyordu –ya etrafı güneş diskle çevrelenmiş bir şahin başı ya da kanatlı disk– hepsi de klasik sanatsal biçimlerde takdim ediliyordu. Kralın dördüncü ve beşinci yılları arasında yeni tarzda bir sanat görünmeye başlandı; kısmen gerçekçi, kısmen abartılmış bir ifadeyle ayırt edilebiliyordu. Aynı zamanda Tanrı'nın yeni bir sunumu ortaya çıkmıştı. Işık huzmelerini kral ve kraliçeye doğru genişleten kraliyet sahnesinin üzerinde bir disk vardı. Işık, onların ellerinde sona eriyordu. Burada Mısır'da yaşamın simgesi olan Ankh, Aton dininde önde gelen karakterler olan kral ve kraliçenin bu simge burunları üzerinde duruyor ve onlar bundan hoşlanıyor görünüyorlardı. Aynı zamanda Aton'un adı ve sıfatları yönetici kralın adının yazıldığı tarzla aynı şekilde, iki kabartmanın içine koyulmuştu.

Altıncı yılında Aton'a yeni bir lakap veriliyor: "Jübilelerin Kutlayıcısı": Kralınkilerle önemli ölçüde aynı denklikteki jübilelerin. Dokuzuncu yılın sonuna doğru; ona yapışık, herhangi bir therio-antropomorfik ve tüm tanrıcı fikirlerden kurtulmak için Aton adı yeni biçimini alıyor. "Ra-Harakhti" sözünün telaffuzu için kullanılan şahin simgesi, Ra, "Ufkun Yöneticisi" iması veren soyut simgelerle değişiyor. Ayrıca ikinci kabartmada ışık anlamına gelen "Shu" sözü değiştiriliyor. Bu, antik Mısır'da boşluk tanrısını temsil ederdi. Ayrıca diğer işaretlerle de yer değiştiriliyor. Aton'un yeni biçimdeki adı şöyle okunuyor:

Aton'da olan ışık adına ufkun yaşayan yöneticisi, Ra.

Burada Akhenaton ve Musa arasında başka bir bağlantı buluyoruz. Musa'nın babası Amram –Mısır dilinde İmran–, Akhenaton'un babasının adı Amenhotep. Ancak ikinci tanrı kabartmasında Aton'un adı Im-r-n (Imran) yani İmran diye çevrilip bu ad veriliyor. Akhenaton, Aton'u kendi ilahi babası olarak kabul ettiğinden İmran da babasının adı oldu. Bu nedenle Akhetaton kentine "Amarna" deniliyor. Genel inancın tersine Amarna adı, modern zamanlarda bölgeye yerleşmiş Arap kabilesinden gelmiyor. Amarna nüfusunun çoğunluğunu Hıristiyan Kıptîlerin oluşturduğu Minya eyaletinin bir parçası ama bunu doğrulayacak bir kanıt yok. "Amarna" adı ikinci kabartmada bulunacağı gibi Im-r-n, Aton'un adından türüyor. Akhenaton ve Musa arasındaki bir başka benzerlik, her ikisinin de Levi rahipleriyle yakın ilişkileridir. Çıkış hikâyesinde önemli rol oynayan Levilerle ilgili Kitab-ı Mukaddes'te fazla bilgi yok. S. Freud *Musa ve Tektanrıcılık* kitabında, Levilerin "Musa'nın Mısırlı takipçileri" olduğu bilgisini veriyor. Bu görüşü desteklemek için, Mısırlı adların sonraları sadece Leviler arasında kullanıldığına dikkat çekmiştir. Freud'un savını daha inandırıcı yapan ise Amarna'daki Aton Yüksek Rahibi adının Meryre olmasıdır. Tekvin'de bunun İbrani karşılığı Merari diye geçiyor. Tekvin 46:11'de Levi'nin oğullarından birinden Merari adıyla söz ediliyor. Benzer şekilde Panehesy'nin, yani Amarna'daki yüksek rahibin adı, İbranice Phinehas; Eleazar'ın oğlu ve Harun'un büyük torunu (Çıkış 6:25), ailede rahipliği sürdüren kişidir. Böylelikle, Amarna'da Akhenaton'a hizmet verenlerle bunların Çıkış'takilerle aynı kişiler olması ihtimalini ve onun Sina'da sürgünlüğü sırasında da yanında bulunduğunu göstermiş oluyoruz. Diğer yandan Amarna'nın batı yakasında modern kent Mal-Lawi'yi buluyoruz. Mısır dilindeki *w* harfi İbranice de *v* olduğu için bu kent adı Mal-Levi diye okunuyor. Edebi

anlamı Levi-kent. Bu sadece, Musa'yla olduklarında rahip rolünü yerine getiren Levilerin, aynı konumlarını Amarna'da da sürdürmüş olabilecekleri olgusunu açıklayabilir. Ve aynı zamanda, "Asi liderin takipçileri arasında rahipler de bulunuyordu," diyen Manetho'nun "Osarseph" değerlendirmesini tasdik edebilir.

Akhenaton kendisini Aton'un iletişim kanalı olarak dikkate aldı ve sadece o, ilahi arzuyu yorumlama gücüne sahipti. Akhenaton tarafından yazılmış olduğu düşünülen uzun şiirdeki bir bölüm tüm evreni yaratan Aton'a övgüde bulunuyor ve tüm yaratıkların her sabah güneşin doğuşuyla gönderdiği ışınlarla yaşam dolması sayesinde var olduğunu öne sürüyor. Geleneksel olarak Firavun, ruhban sınıfın, ordunun, Mısır'ın iki toprağının idaresinin başı olarak kabul edilirdi. Akhenaton her ikisini de reddettiği için Mısır rahipleri ve tapınakları artık onun denetimi altında değildi. Babası sağken ülkenin idaresinin denetimine de sahip değildi. Ama Amarna'ya geçtiği zamandan itibaren koruma için ve babası öldükten sonra hem ülkenin tek yöneticisi olduğunda hem de kaçınılmaz kapışmaya karşı geleceğinin emniyeti açısından askeriyenin desteğine dayanıyordu.

Akhenaton'un, Aton'un Tapınağı'ndaki ve Amarna mezarlarındaki yazılardan öğrendiğimiz Tanrı hakkındaki öğretileriyle, aynı konularda Musa'nın İncil'de aktarılan görüşlerini karşılaştırdığımızda her ikisinin de ana hatlarıyla imajı olmayan tek bir evrensel Tanrı'ya ve dünyayı yaratan evrensel Kral'a dua ettikleri anlaşılıyor:

> Duy ey İsrail, Rab (Adonai) Tanrımız, Rab bir tanedir (Tesniye 6:4).
>
> Yaşayan Aton, O'ndan başkası değil. O kendisinin doğumuna izin verdi. Yaşama karar veren O, güneş ışınlarının Rabbi.
>
> Başlangıçta Tanrı havayı ve suyu yarattı (Tekvin 1:1)

Dünya, Aton'un ellerinden çıktı.... Sen... ayların yaratıcısı ve günlerin yapıcısı ve saatlerin sayıcısı.

Rab ebediyen ve daima saltanat sürecektir. (Çıkış 15:18)

Uzaktayken dünyayı yarattın; yani insanları, sığırları, tüm sürüleri ve bu dünya üzerinde bacaklarıyla hareket edenleri, kanatlarıyla uçanları, kuzeyde Suriye, güneyde Kush'un yabancı ülkelerini, Mısır'ı yarattın... Herkesin yiyeceği var, yaşamları da ve onların dilleri de biçim olarak bütünüyle farklı. Renkleri farklı ve sen yabancıları farklı yarattın.

ATON KENDİ BAŞINA YÖNETİYOR

Ortak-naipliğin on ikinci yılında babasının ölümü üzerine tek yönetici durumuna geldiğinde, Kral daha ciddi kararlar aldı. Aton, tek Tanrı olduğu için tek oğul ve elçisi olarak, Akhenaton kendi yönetim alanında diğer tanrıların tapınmalarına izin veremezdi. Tüm Mısır'da Aton dışında diğer tanrılara tapılmasını yasaklayarak, kendi düşüncesini mantıklı bir sonuca götürmüş oldu. Akhenaton'un yönetimi altında tüm halk kendisini tamamen Aton'a tapınmaya vermişti. Kral, Aton dışında diğer yerlerdeki tüm tapınakları kapatıp rahipleri dağıtmıştı. Ülkenin her yanında, yazılarda ve abidelerde, diğer tanrılara ait adların hepsinin çıkarılmasının buyurdu. Her yere eski tanrılara ait yazı ve oymalarda geçen tanrı adlarının silinmesi için görevliler gönderdi. Bu da Aton'u reddedenlerin, yeni dine karşı çıkanların çoğalmasına yol açtı.

Akhenaton birliklerine tüm mabetleri kapatma, mallarına el koyma, rahipleri işten çıkarma emri vermişti. Ülke çapında bir tek Aton tapınakları açık kalacaktı. Bu eziyet ordunun denetimindeydi. Mabetlere her seferinde Amon adını sökmeye gelen işçiler, kralın kararını herhangi bir itiraz olmaksızın yerine getiriyor mu diye denetlemek için askerler yanlarında bulunurlardı. Görüntüsü olmayan soyut bir tanrı fikrini anlamayan halk yeterince destek olmadığı için, Akhenaton

emirlerinin yerine getirilmesinde tamamen ordunun gücüne dayanıyordu.

Akhenaton, kraliyet prenslerine verilen normal askeri eğitimden geçmemişti. Dolayısıyla atlı birliklerde ve okçular arasında 18. Hanedan içinde temsil edilmeyen tek kraldı. Halbuki atalarının bu konuda mükemmel ilişkileri olmuştu; her şeye rağmen askeri otoritesini benimsetme konusunda sıkıntılıydı. Temsili etkinliklerin çoğunda, geleneksel Aşağı ve Yukarı Mısır taçları yerine mavi taç ya da kısa, Nubiya'ya özgü peruk takmış olduğu görülürdü. Her seferinde askeri baş giysisi takması, askeri bir lider olarak halkının aklında onu öyle özdeşleştirme niyetinden kaynaklanabilir. Soyluların türbelerinden yüz değeri olarak rölyeflere bakarak ifade edersek, Amarna esasen silahlı bir kamptı. Her yerde resmi geçitler, askerler, piyade ve toplu ölçüler içerisinde savaş arabalarıyla askeri törenler görülürdü. Aynı zamanda Amarna askeri garnizonunda, Mısırlı birliklerin yanı sıra Afrikalı, Asyalı yabancı asker müfrezeler de vardı. Babasının ölümüyle ülkenin tek yöneticisi olmasından sonra esas olarak Akhenaton'u o rahat olmayan yıllarda ayakta tutan, General Aye komutasındaki ordu birliklerinin ona bağlılığıydı. Aye dayısıydı, Tiy'in de kocası. Tiy de kendisi ve Nefertiti'nin hemşiresiydi. Aye, piyade ve araba birliği içinde en yüksek rütbeye ulaşmıştı ve bu rütbeye babası Yuya da ulaşmıştı. III. Amenhotep'in ölümünden sonraki zaman da Akhenaton'un tahtının arkasındaki güçtü. Bununla birlikte ordudan sınırsız sadakat da beklenemezdi. Her şeyin ötesinde görüntüleri ortadan kaldırılan tanrılara inanan askerler ve subaylar da vardı. Ve çatışma başladı. Aye tehlikeyi anlamış görünüyordu. Aton, Amarna ailesi ve takipçileri tehdit altındaydı. Bu durumda en akıllıca yol bir uzlaşmaydı. Akhenaton uzlaşmayı kabul etmeyince Aye Kral'a yerini, daha sonra Tutankamon adını alacak oğlu

Tutankhaton'a bırakmak üzere tahttan inmesi ve Sina'ya sürgüne gitmesini önerdi.

ASKERİ DARBE

Fransız arkeolog Alain-Pierre Zivie, Maya'nın türbesinde askeri bir darbe yoluyla Akhenaton'un tahtı bırakmaya zorlandığını ortaya çıkaran kanıtlar buldu. Zivie, Kahire'nin on mil güneyindeki Sakkara bölgesinde, Tutankamon'un sütannesi Maya'nın mezarını ortaya çıkardı. İlk bulunduğunda mezar, asıl gömü işleminden bin yıl sonra oraya yerleştirilmiş kedi mumyalarıyla ağzına kadar doluydu. Ancak duvarda dizi üzerine oturmuş kralı koruyan Maya'yı resmeden bir tablo da buldu. Kitabesi onu firavunu besleyen dadısı olarak tanımlıyordu. Maya'nın arkasında sol tarafta Tutankamon kabinesinden altı resmi görevli resmedilmişti. İki tanesi yukarıda, dört tanesi aşağıda ve her biri farklı yüz karakterine sahipti. Görevlilerin hiçbirinin adından söz edilmemekle birlikte, Zivie onların görünüşleri ve makam işaretlerinden kimliklerini çıkardı. Biri dışında hepsi askerdi. Dört tanesi Tutankamon'un ölümünden sonra hükümdar olmuşlardı. Zivie, üst sıradaki iki tanesini tespit etmişti. Biri büyük dayı Aye'ydi ve Tutankamon'dan sonra tahtta çıkmıştı. Diğeri de 18. Hanedan'ın son kralı Horemheb'di. O da Aye'den sonra kral olmuştu. Tablonun aşağısındaki dört kişi de: Pa-Ramses, 19. Hanedan'ın ilk firavunu; oğlu I. Seti tahta, babasından sonra çıkmıştı; General Nakh Min, Aye'nin akrabası olduğu düşünülmüş ve daha sonra kaybolmuştu; Maya ise, maliyeden sorumlu sivil bakandı. Altı görevli de Maya'nın yani sütannenin Haznedar olduğunu belirtmişti.

Bu, Mısır tarihinde ilk kez, Kral kabinesinin hemen hemen tümüyle generallerden oluştuğunu gösteren bir durum. Önce içinde bulundukları konuma geliyorlar, sonra da askeri darbe

yoluyla tahtı ele geçiriyorlar. On yedinci yılında Akhenaton'a karşı Horemheb, Pa-Ramses ve Seti bir isyan girişiminde bulunuyor. General Nakht Min tarafından desteklenen General Aye bu isyanı bastıramayınca, Akhenaton'un tahtı bırakıp yerine oğlu Tutankamon'u getirmesi koşuluyla, diğer generallerle bir uzlaşma sağlıyor. Akhenaton, Tutankamon'un atanmasıyla tahttan ayrılıyor. Akhenaton'un, iktidarı isteksiz bir şekilde terk ettiğinden kuşku yok. Sürgün olarak seçtiği yer ise vahşi Sina oluyor.

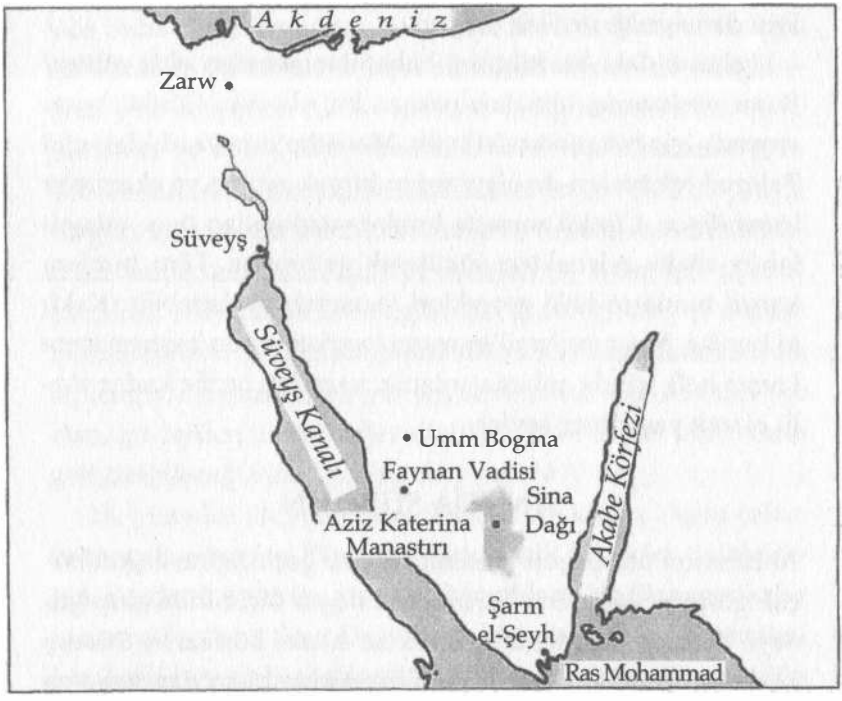
Dokuz yıl sonra Tutankamon'un yerine Aye hükümdar oluyor. Büyük yeğeninin General Nakht Min ile birlikte gizemli bir şekilde kaybolması ve ardından erken ölümü sonrası, Aye firavun oluyor ve sadece dört yıl krallık yapabiliyor. Sonra Horemheb iktidarı ele geçiriyor ve askeri darbenin öteki iki lideri Pa-Ramses ve Seti'yi vezir ve ordu komutanı olarak atıyor. Onların tahta çıkma yollarını kolaylaştıran bir konum yaratıyor; böylece ikisi de daha sonra yeni 19. Hanedan'ın ilk iki firavunu olarak tahta çıkıyor.

MUSA BİR KRAL MIYDI?

Tevrat'tan öğrendiğimize göre Musa kraliyet saraylarında yetişti ama yazılanlardan, taç giymeyi başardığına ilişkin bir bilgi yansımıyor. Tevrat'tan sonraki en önemli kaynak addedilen, İbrani yasaları ve söylencelerinin derlendiği, ilk yüzyılların Yahudi tarihi üzerine otorite kabul edilen Talmud'da, Musa'nın hikâyesiyle ilgili Tevrat'ta olmayan bazı ayrıntılar bulunuyor. Ve bu bilgiler çoğunlukla Manetho'nun yazdıklarıyla paralellik oluşturuyor. Talmud'da yer alan bu ayrıntılardan biri, Musa'nın bir kral olduğu ve tamamen Akhenaton gibi tahtı terk etmek zorunda kaldığından söz ediyor.

Talmud'a göre Musa yakışıklı bir gençti, kraliyete yaraşır bir şekilde giyinir, halk saygı gösterirdi ve onunla ilgili

her şey kraliyet çizgisine uygun görünürdü. Bununla birlikte Goşen'e yaptığı bir ziyaretten sonra, yani İsrailli bir kardeşinin bir Mısırlı tarafından dövülmesine tanık olup, döven kişiyi öldürmesinden sonra kaçmak zorunda kaldı. Talmud, bu olayı, o sıralarda Nubiya'da Etiyopya kralına karşı bir isyanın patlak vermesiyle ilişkilendirerek bilgi vermeye devam eder. Oradaki kral, yokluğunda, yani isyan edenlerin üzerine yürüyüp onlarla savaştığı esnada, firavunun danışmanlarından birini kendi temsilcisi olarak atadı. Bununla birlikte firavunun danışmanı, Nubiya kralına ihanet etti. Kralın yokluğunda korumak yerine iktidarını gasp etti. Geri döndüğünde kral kentin kapılarının yüzüne kapandığı gördü. Bunun üzerine iktidarı gasp edene karşı dokuz yıl sürecek bir savaşa girişti.

Resim 10.3. Sina Yarımadası.

Talmud hikâyesine göre, Musa Mısır'dan kaçtıktan sonra Etiyopya kralının saflarında çarpışanlardan biriydi. O cesareti ve yiğitliğiyle kralın gözüne girdi. Kral öldüğü zaman da onu kendi kralları tayin ettiler. Talmud'a göre, İsraillilerin Mısır'a gitmesinden yüz elli yıl sonra kral yapılan Musa, cesaretiyle orduya esin kaynağı oldu ve nihayet kent ona teslim oldu. Hikâye böyle devam eder: "Etiyopyalılar tacı Musa'ya giydirdiler, krallarının dul eşini ona eş olarak verdiler."

Musa adalet ve doğrulukla yönetti. Ama dokuz yıl sonra Etiyopya kraliçesi Adonith (Mısır dilinde Aton-it), ölen kraldan olma oğlunun kral olmasını arzulamaya başladı. Halkına, "Niçin bu yabancı sizi yönetmeye devam etsin?" dedi. Halk sevdiği Musa'nın iktidardan ayrılmasını istemedi. Ama buna rağmen Musa gönüllü olarak iktidarı bırakıp onların topraklarından ayrıldı ve Sina'ya gitti.

Talmud'daki bu bilgileri hahamlar nereden elde ettiler? Bunu uydurmuş olmaları çok az bir olasılık. Çünkü bunu yapmak için bir gerekçeleri yok. Manetho'nun yazdıkları gibi Talmud hikâyeleri de olgulardan birçok sapma ve eklemeler içerebiliyor. Çünkü sonuçta bunlar yazılmadan önce yüzyıllardır sözlü gelenekten süzülerek geliyorlar. Tüm bunlara karşın bunların hâlâ gerçekleri yansıttığı söylenebilir. Kaldı ki bunlar, Mısır ve İsrail'in resmi kaynaklarının bastırmasına karşın halk içinde anlatıla anlatıla, yazıldığı tarihe kadar sözlü olarak yaşatılmış şeyler.

SİNA'DA SÜRGÜN

Akhenaton'un sürgün yıllarını Sina'da geçirdiğine ilişkin birçok gösterge var. Sina Yarımadası üçgen biçiminde olup güneye doruğu Kızıldeniz'in iki kolu, Akabe körfezi ve Süveyş körfezi arasındadır. Kuzeydeki temelinde Mısır'dan Asya'ya yani Süveyş'in Doğu yakasındaki Kantara'dan Gazze'ye

doğru Akdeniz kıyısı boyunca Horus Yolu uzanır. Güneyine doğru yumuşak kireçtaşı bir plato oluşturan bu alçak kuzey toprakları, sadece birkaç dar geçitle kesilir. Kızıl Deniz'in iki kolu arasındaki güney üçgeni Sina Dağı ya da *Horeb* Dağo, modern adıyla Cebel Musa (Tur-u Sina) yani Musa'nın da bulunduğu geniş dağlık bir alandır. Doğu Nil Deltası yolu vadiler içinden geçerek Sina Dağı'na ulaşır. Burada bir başka yerleşim karşımıza çıkar: birçok turkuaz madeninin olduğu Sarabit el-Khadim.

III. Amenhotep'in hükümdarlığında hazine üç kuşak boyunca aynı ailenin eline teslim edilmiştir. Levi sülalesinden Pa-Nehes ailesi. Bizzat Akhenaton'un kendisi Pa-Nehes'in soyundan Panahesy'i Amarna'daki tapınağı için Aton'un başhizmetçisi ve kendi maliye bakanı olarak atamıştır. Böylece daha önce herhangi bir rahip ailesi bağlantısı olduğu görülmeyen Pa-Nehes'in Levi ailesi Akhenaton'un hükümetinin yanı sıra onun ibadet işleriyle de ilgilenmişlerdir. Aynı zamanda bu aile, Güney Sina'daki Sarabit el-Khadim'e gönderilen maden araştırmalarından da sorumludur. Dolayısıyla sürgün zamanında gerekli koruma ve desteği verebilecekleri bir yerde onu buraya davet etmeleri de onlar için normal olacaktır. Akhenaton'un sürgün için gideceği tek yer olmasa bile Sarabit, en iyi olanakları sunabilecek konumdadır. Burası tapınağıyla da kutsal bir yer sayılmaktadır; başka kutsal yer olan, gözlerden uzak ibadet edebileceği ve dinsel fikirlerinin geliştirebileceği Sina Dağı'na da yakındır.

19. yüzyılın ilk yıllarında, Sina'da bir keşfin başını çeken Britanyalı arkeolog Flinders Petrie antik kitabeler bulabildiğini kaydetti. Bulduğu kanıtlar, Mısırlıların da ilk hanedanlar zamanından beri Sina Dağı'na daha çok turkuaz madenleri için keşif heyetleri gönderdiğini gösterdi. Sarabit'in en yüksek yerinin denizden yüksekliği 2600 feet (*yak.* 792 metre) idi

ve bu tepeye bir mabet inşa edildi. Tapınak bir mağaranın içine yapıldı. Yeni Krallık zamanında yapılan bu mabet, dışarıya doğru ulaşarak 260 feet (*yak.* 70 metre) uzunluğa kavuştu. Bu tapınak mahalli, Tanrı Hathor'a adandı. Petrie, 19. Hanedan'ın başlarında I. Ramses tarafından yapılan bu tapınakta, kireçtaşından dikilitaş parçaları buldu. Gerçi dikilitaşta tarih yoktu. I. Ramses de iki yıldan daha az tahtta kaldığı için bu bir sorun yaratmamıştır. Kitabesinde I. Ramses'in kendisini "Aton'un kapsadığı her şeyin yöneticisi" diye tanımlaması oldukça şaşırtıcıdır. Petrie, düşmüş Aton'un bu beklenilmeyen yeniden ortaya çıkışını şöyle yorumladı: "Horemhep'in acımasız amonistliğinden (Amun tanrısı savunuculuğu) sonra burada Aton'dan söz edildiğini keşfetmek, çok dikkate değer bir şey. O zamana kadar ondan en son söz eden, Kral Aye'ydi."

Horemhep'in on üç yıllık krallığı sırasında, Aton adı kayıplara karışmıştı. Şimdi halefi I. Ramses döneminde nefret edilen Tanrı yeniden göründü ama Mısır'da değil Sina'da. Ekseriya Firavun, ziyaret ettiği bölgenin tanrısını kutsar ve ona teklifini yapar. Aton'a hâlâ Sarabit'te tapıyorlar mıydı ve de niçin? Akhenaton'un iktidardan düşüşünden yirmi beş yıl sonra yapılmış bu dikilitaş, aynı zamanda Amarna'nın gerçekçi stilini yansıtır. Bulunan parça dikkatlice işlenmiştir ve giyim tarzı da Akhenaton stiline benzemektedir.

Petrie'nin Akhenaton'un Sarabit'le ilişkisini gösteren şaşırtıcı keşfi sadece bununla kalmıyor. Tapınağın içinde Akhenaton'un annesi Kraliçe Tiye'nin koyu yeşil Amarna stili yapılmış bir yontusunu da buluyor. Yontunun tamamı büyük ihtimalle bir feet (30.48 santimetre) yüksekliğindeydi. Bu da onun kolayca taşınabilmesini sağlıyordu. Tiye'nin yontusunu Sarabite kim ve niçin getirmiş olabilir? Petrie, "Mısır'ın bu en uç köşesindeki yerleşim biriminde, onun portresinin

bizim için muhafaza edilmesi garip. Tacın ortasındaki kabartma yazı, bu yontunun Tiye ait olduğunu tartışma götürmez bir şekilde ortaya koyuyor," diye yazıyor. "Yüzün azametli onuru büyüleyici bir düzgünlük ve kişisel cazibeyle birleşiyor. Yanağın üzeri ve göz çevresinin pürüzsüzlüğü ona ne denli özenle bakıldığını gösterirken dolgun, meraklı her tür kötü niyetten uzak, aşağıya doğru çekik dudaklarla birlikte yaşamın her gerçeğine model olduğunu ifade ediyor."[1]

Petrie, Sarabit'teki tapınakta icra edilen dinsel törenlerin Samilere özgür bir tarzda olduğunu gösteren kanıtlar buldu. Elli ton ağırlığındaki tapınağın dikkate değer bir kısmının altında temiz bir kül yatağı keşfetti. Bunların uzun bir dönem içinde yakılarak tanrıya adanmış kutsallardan kalanları temsil ettiğini ileri sürdü. Bu pratik, Kitab-ı Mukaddes'te de İsraillilere ait bir gelenek olarak belirtilmektedir. Petrie aynı zamanda üç tane kare tank ve en içerideki kutsal yere giden birbirini takip eden salonlar içinde dört farklı mevkide kullanmak üzere yerleştirilmiş bir yuvarlak biçimli lavabo da bulmuştur.

SÜRGÜNDEN DÖNÜŞ

Horemhep'in ölümü Mısır'da 18. Hanedan'ı meşru bir veliahttan yoksun bıraktı. O zaman yaşlı bir adam olan General Pa-Ramses, 19. Hanedan'ın ilk kralı olarak kendini hazırlamaya başladı. Sina'da sürgünde saklanmakta olan Akhenaton, dönme ve tahtı Ramses'ten geri alma talebinde bulundu. Ramses'in ikamet ettiği sınır kenti Zarw'a ulaştı ve yeni Krala, Tuthmosis'e hanedanın gerçek varisi kendisinin olduğunu bildirdi. Akhenaton'un gerçek varis olduğunu göstermesi için sunacağı tek şey, kutsal kitapta Musa'nın asası diye tanımlanan kraliyet asasıydı. Kitab-ı Mukaddes'teki Musa hikâyesinin en büyüleyici bölümlerinden biri, onun bu si-

hirli asasıyla yaptıklarıydı. Rab ona Sina'dan ayrılmasını ve İsraillileri kurtarmasını söylediğinde, Musa ne onların ne de firavunun kendisini dinleyeceklerinden ya da inanacaklarından emin olduğunu söylemişti. Konumunu kuvvetlendirmek için, Rab ondan elindeki asasını kullanmasını istedi. Böylece o, Rabbin resulü olduğunu onlara göstermiş olacaktı.

Din ve inanç konularında mucizevi ve doğaüstü olayları kabul edebiliyoruz ama tarihte bu mümkün değil. Filmlerde Superman'i gördüğümüzü kabul edebiliriz ama bunu gerçek yaşamda bulmayı bekleyemeyiz. Nasıl oluyor da Sina'dan gelen bir bedevi çobanın, sadece krallık sarayında firavunla karşılaşmasına değil aynı zamanda onun otoritesiyle de çarpışmasına izin veriliyor? Sıradan bir kişinin, firavunla sarayında buluşmasına izin verilebilir mi? Ve sıradan bir kişi onu bazı gizemli güçlerle tehdit edebilir mi? Gerçek tarihte sıradan insanlar, gerçek firavuna hem de kendi mekânında meydan okursa ya derhal hapishaneye gönderilir ya da anında asılır. Öte yandan sihir, doğa ve tanrıları aşan bir iktidar âleminin varlığını ima ediyor.

Bu, sihir yoluyla olayları etkileme girişimidir ve bu nedenle Musa ve Akhenaton'un her ikisinin de tektanrıcı diniyle bir zıtlık oluşturuyor. Antik insan kendisini saran gizemli güçleri sihirli ayin ya da kelamlarla etkileyebileceğine inanıyordu. Bu bakış açısı, bu sanatları icra için özel rahipler kullanan Mısırlılar için de geçerliydi. Böyle yollarla arzu edilen sonuçları alabileceklerine inandılar. Büyü özellikle yeraltı dünyasındaki yolculuğunda ölüleri korumak ve öldükten sonraki ikinci yaşamlarına dönüşlerini teminat altına almak için kullanılıyordu. Aynı zamanda Kitab-ı Mukaddes büyünün her türüne karşıydı. Bu konudaki herhangi bir etkinlik, tanrının insanlarca etkilenemez yüce kuralına ters düşmek olarak görülürdü. Akhenaton aynı zamanda her tür büyücülüğü reddetti. Hatta

yeraltında emniyetli bir yolculuğun yanı sıra, ölenin Osiris huzurunda sorgulanması da dahil, ölüler kitabıyla ilgili Mısırlıların değer verdikleri pratiklerin hepsine karşı çıktı.

Çıkış kitabının yedinci bölümünde Musa ve Mısırlı sihirbaz ve büyücüler arasında ortaya çıkan yüzleşme Musa'yla ilgili olduğunda mucizeler, Mısırlılarda ise sihir olarak açıklandı. Ama her iki tarafta aynı yöntemi kullandıkları için, gerçekte bu açıklama ikna edici değil. Kendi kimliğini oluşturmak için Musa tarafından icra edildiği söylenilen faaliyetleri gözden geçirdiğimizde, bunların büyük ölçüde eski Mısır ayinleriyle ilgili olduğunu görüyoruz. Krallar bu ayinleri güçlerini yeniden canlandırmak için gerçekleştirilen *Sed* şenliklerinde icra ederlerdi. Kutsal Kitap metinleri aşağıdaki gibi okur:

> Ve Musa ve Harun, Firavun'u görmeye gittiler ve Tanrı öyle buyurduğu için böyle yaptılar: ve Harun, asasını Firavun'un ve hizmetçilerin önünde aşağıya indirdi ve asa yılana dönüştü. Bunun üzerine Firavun bilge kişileri ve büyücülerini çağırdı: şimdi Mısır büyücüleri de aynı şeyleri yaptı ve asaları yılana dönüştü. Ama Harun'un asası diğerlerini yuttu. Ve o Tanrı'nın söylediği gibi diğerlerinin değil, Firavun'un yüreğini katılaştırdı. (Çıkış 7:10-13)

Çok gözden geçirilmiş olmasına karşın, kutsal metin anlatısının bu bölümünün onayladığı asa sahnesini, Musa'nın değil Harun'un icra ettiğini belirtmesi ve aynı zamanda aynı sahneyle ilgili Kuran'da bulunana göre birçok şeyin eksik olduğunun anlaşılması dikkat çekicidir. Kuran'a göre Musa, kendisinin Tanrı'nın bir elçisi olduğunu, kendisiyle birlikte gelmeleri için İsrailoğullarının serbest bırakılmasını istediğini bildirdi. Firavun ondan, Tanrı'nın elçisi olduğuna kendisini ona inandırsın deyip bir hikmetini görmek isteyince Harun değil, Musa asasını fırlattı ve asa bir yılan oldu. Firavun'un

görevlileri İsraillilere, "Bu sizi topraklarınızdan çıkarmak isteyen kişi ehil bir sihirbaz," dediler. Ve Firavun'a ülkedeki işinin ehli tüm büyücülere Musa'yla karşılaşmaları için haber göndermesini tavsiye ettiler. Mısırlı kâhinler ve sihirbazlar (akil adamlar), Firavun'dan, kazandıkları zaman kendilerine ödül verilmesini istediler ve Firavun da kabul etti. Asalarını fırlattıklarında seyircilerin gözleri fal taşı gibi açılmış, onlara korkuyla baka kalmışlardı. Ama Tanrı, Musa'ya da kendi asasını fırlatması için ilham verdi. O da diğerlerini, sahte olanlarını yuttu. Musa'nın asasının sihrini gördükten sonra onun önünde hayranlıkla diz çöktüler ve, "Biz Musa ve Harun'un tanrısına inanıyoruz," dediler. Bu, Firavun'u kızdırdı ve o da onların derhal ellerini, ayaklarını kestirmek ve çarmığa germekle tehdit etti (Sura 7: 104-24).

Musa ve Firavun arasındaki bu mücadele sırasında, Mısır'ın bilge adamlarının Musa'nın asa ayinini yerine getirdiğini görür görmez, hemen otoritesini kabul ettiği gerçek bir tartışma yaşıyoruz. Mısırlı krallar otoritelerinin farklı yönlerini temsil eden birçok asa taşırlardı. Bunlardan biri, kralın gücünü temsil eden asasıydı. Bu da yılan biçimindeki pirinçten ya da pirinç kaplı bir asaydı. Kitab-ı Mukaddes'te Musa'nın asasının karşılığı olarak kullanılan sözcük "nanash"tı. Kelimenin, "yılan" ve "pirinç" olarak iki anlamı vardı. Talmud'un efsanevi kısmı Haggadah, Musa'nın asasının kraliyete özgü karakterini tasdik ediyor: "Musa'nın kullandığı asa ... bir kraliyet asası şeklinde biçimlenmiş ve işlenmişti." Akhenaton da dahil, güçlerini tazelemek, yenilemek için Mısır krallarınca kutlanan *Sed* şenliğinde, Firavun'un önünde Musa'nın asa performansı gibi ayinsel seremoniler yapılırdı. Kraliçe Tiye'nin görevlilerinden Kheruef'in mezarında bulunan bir taht sahnesi, kraliçeyi kocası III. Amenhotep ile resmediyor. Tahtın kürsüsü altında Kheruef ve diğer görevlileri görüyo-

ruz. Kral, otuzuncu yıl *Sed* kutlama şenliklerinde kullanabilsin diye hepsinin ellerinde krala verilmek üzere bir şeyler tutuyor. Bu görevlilerin dördüncüsü, sol tarafında yılanbaşı oyulmuş bir asa tutuyor. *Sed* şenliği kutlamaları boyunca, Mısırlı krallar Musa tarafından yapılan yılan asası ayinleri yaptılar. Bu gösteride Musa bir büyücülük arayışı içinde değildi, tam tersine kendi kraliyet yetkesini kurma yollarını arıyordu.

Kitab-ı Mukaddes'te bu sihir içeren söylentilerin doğru yorumu, Akhenaton'un tahttan ayrılmak zorunda bırakılıp Sina'da sürgüne gitmesi sırasında bu asayı yanında götürmüş olması gerektiğine işaret ediyor. Sihirbazlar, kraliyet otoritesinin asasını ve Akhenaton'un *Sed* şenliklerinin kraliyet ayinlerini yerine getirdiğini gördükleri zaman, bilge adamlar onun önünde dizlerine kadar eğiliyordu. Bu kraliyet tacının onun hakkı olduğunu onaylaması anlamına geliyordu. Bununla birlikte Ramses isyanı bastırmak için orduyu kullandı. Bunun üzerine Akhenaton, annesinin İsrailli akrabaları da dahil, takipçilerinin başında Mısır'dan kaçmaya zorlandı.

MUSA ADI

Akhenaton'un adı, amaçları ve anısı Tutankamon'u takip eden Amarna krallarının sonuncusu Kral Aye'nin hâkimiyetinin sonuna kadar yaşatıldı. Ne var ki onu takip eden Horemhep ve Ramses krallarıyla birlikte ayakta kalan tüm Amarna anıtları yıkıldı ve Aton'a tapınma yasaklandı. Horemhep ve halefleri aynı zamanda Mısır'ın resmi kayıtlarından Akhenaton'la ilgili kayıtlar ve benzeri şeylerin hepsini kazıdılar. Adını ve hatta onu takip eden üç Amarna kralının adlarını da resmi krallar listesinden çıkardılar. İncil ve Kuran'da adına rastlanan Musa, daha ziyade Ptahmose ve Thutmosis gibi Mısırlı adlar yerine kullanılan bir kod adı gibi görünür. Aynı zamanda Musa adının tek başına 18. Hanedan'la başlayan Yeni

Krallık döneminde zamir olarak kullanıldığının örneklerine rastlandı. Her şeye rağmen, Akhenaton zamanında olmuş olaylarla ilgili özel metinlerde onun adından söz edilmezken ona "Akhetaton'un Düşkünü" (düşmüşü) ve "Akhetaton Asisi" adıyla gönderme yapılır.

Muhtemelen 19. Hanedan döneminden Berlin Müzesi'nde bulunan bir papirüste, Akhenaton döneminde birinin ölüm tarihini veren bir mektuptan kalanlar şu biçimde aktarılıyor: "Asinin dokuzuncu yılında doğdu." Onun adından söz etmekten kaçınmasının yanı sıra; bu metin, Ramses döneminde onun yasadışı bir güç olduğunun kabul edildiğini gösteriyor. Dolayısıyla onun anısına karşı alınacak her tür intikam eylemlerine de yasal bir konum kazandırmış oluyorlar. 19. Hanedan döneminden Musa lahdinden bir yasa metninde, Akhenaton döneminde vuku bulmuş olaylara ilişkin, bazı tanıklar başka ifadeler kullanıyor: "Pa-kherw-n Akhetaton"... Kelime kelime çevirisi "Akhetaton'un düşüşü."

"Musa", ölen bir kişiden kalan bir tarlanın mirasçısını göstermek için, 19. Hanedan döneminde yasal bir anlamda kullanıldı. Mısır yetkilileri herhangi bir şekilde Akhenaton adının kullanılmasını yasaklayınca takipçileri de ona ithafen bir başka seçeneği kullanmış görünüyorlar. Akhenaton'un tahtın gerçek varisi olmadığı suçlamasıyla yüz yüze geldiklerinde, takipçileri onu III. Amenhotep'in meşru oğlu olduğu ve babasının tahtının gerçek mirasçısı olduğunu göstermek için "Musa, oğul ve varis"i kullanmış olmalılar.

ON EMİR

Musa'nın yüce Tanrı'sına göre, Sina'da İsraillilere verilen On Emir bir Mısır geleneğidir ve Mısır Ölüler Kitabı'yla ortak kökleri olduğu görünür. Mısırlılar öldükten sonra ölüler tan-

rısı Osiris ve onun kırk iki yargıcının huzurunda yeraltında yargılanma salonunda bir duruşmaya çıkarılacaklarına inanmışlardır. Bu kitapta yer alan yüz yirmi beşinci metin ölünün bu yargılamada ezberden okuması gereken "Olumsuz İtiraflar"ı içerir:

Yanlış bir şey yapmadım,
Kimseyi soymadım,
Hiçbir şey çalmadım,
İnsanları öldürmedim,
Yalan söylemedim.

On Emir de Mısır'ın "Olumsuz İtirafları"nın bir çeşit emir veren versiyonudur.

Öldürmemelisin
Çalmamalısın
Komşuna karşı yalancı şahitlik yapmamalısın.

Bu nedenle Osiris ve onun yeraltı dünyasına inanmayan Akhenaton, Mısırlıların ölülerin Aton'un takipçilerinin bu dünyada davranışlarından dolayı yargılanacakları düşüncesine inanmaları anlayışına dönüştürmüş görünüyor.

MUSA'NIN ÖLÜMÜ

Bütün Kitab-ı Mukaddes boyunca, bazı İsrailli liderlerin sorumlu olduğu bir suçun kanıtını gizleme girişimi, bir örtbas etme gayreti olduğu hissedilebilir. Alman kutsal kitap uzmanı Ernst Sellin, Çıkış esnasında önemli bir İsrailli liderin vahşi ortamda öldürülmesinin göstergelerini bulduğunu, yani Musa'nın kendi taraftarlarınca öldürüldüğünü gündeme

getirdi. Rahiplerin bu menfur hikâyeyi bastırma çabalarına rağmen, ilgili çevrelerde bu mesele konuşulmaya devam etti. Sina'da İsrailli bir liderin öldürüldüğü, Ernst Sellin'in İsrail tarihi boyunca devam eden "scarlet thread" olayı tanımı yeni bir fikir değil. Gerçek olguların gizlenmesini derinleştirmek amacıyla kurbanın kimliği karartılmaktadır. Sayılar Kitabı'ndaki bir bölümde bu olayın özellikle açık bir şekilde ifade edilmesi, Sellin'in büyük ölçüde Mısır'dan Çıkış zamanı bir suikast yapıldığı ve Musa'nın kendisinin bunun kurbanı olduğuna ikna etmiştir. Sellin'in, Sina'nın vahşi ortamında böyle bir cinayet işlendiğini belirlemesi doğru ama esasen Musa, daha sonra I. Seti tarafından öldürülüyor. Sellin, kurbanın kimliğini yanlış anlıyor.

Tevrat'ta, Musa'nın "vaat edilmiş topraklar"a gelmeyi başaramaması, ölümü ve bilinmeyen bir mezara gömülmesi hikâyesi tuhaf bir bölüm. İsrailliler, Sina'nın kuzey merkez bölgesine, yani Meriba suyu bölgesine ulaştıklarında susuzluktan yakınırlar. Bunun üzerine Musa, mucizevi asasıyla kayaya vurur ve arkasından su çıkar. Daha sonra, Tesniye'ye göre, daha sonra vaat edilmiş topraklara girmelerini engelledi diye Musa bu hareketi karşılığı cezalandırılır; onun söylediği gibi ne kadar zor olursa olsun. Tensiye, Musa'nın ölümüyle ilgili şu hikâyeye yer verir: Rabbi ondan Sina ve Doğu Ürdün arasındaki Moab topraklarında bulunan Nebo Dağı'na çıkmasını ister ve dağda ölür. Halkına uyarıda bulunup kutsadıktan sonra onları Joshua'yla bırakır ve dağa tırmanır. Orada ölümüyle karşılaşır. Rabbi onu dağdan aşağıda Moab'ın düz topraklarında bilinmeyen bir yere gömer.

Talmud kaynaklarının anlatıları, Musa'nın ölümüyle ilgili olarak bu anlatılanla çelişen ama daha zengin bilgiler veriyor; öyle ki bu bilgiler, tarihsel olayları da temsil edebilecek durumda.

Ölmeden önce Musa'nın ölüm meleğiyle Nebo Dağı'nda karşı karşıya gelmesine gönderme yapılmasını, bazı Kitab-ı Mukaddes uzmanları, taraflar arasında bir mücadelenin işareti olarak görüyor ve bu yüzden Musa'nın öldürüldüğü savının kendilerini ikna ettiklerini belirtiyorlar.

Çıkış kitabına göre, sebebi, susuz kalmış takipçilerine su bulmak amacıyla asasıyla kayaya vurması. Niçin susuz kalmış takipçilerine su bulma girişimi, Tanrı'nın cezalandırmasına neden olsun? Sadece Mısır kaynaklarını gözden geçirdiğimizde Musa'nın gerçek öldürülme nedeni ve kimin öldürdüğünü buluruz.

Resim 10.4. I. Seti'nin Kuzey Sina'da Sami bedevilerle savaştan sonra Zarw'a dönüşü. Karnak Tapınağı'nda çekilmiş bir fotoğraf.

I. Seti'nin savaş kayıtlarına baktığımızda 19. Hanedan'ın ikinci kralının ilk savaşı, Sina'da Shasu adı verilen bedevi kabilelerle olduğunu görüyoruz. Shasu, Kitab-ı Mukaddes'te adı geçen ve Musa'yla ittifak yapan Medyenlilerin Mısır dilindeki adlarıdır. Bunlar, Batı Sami dillerinden birini konuşan göçebe bir halktı. Musa'nın Mısır'dan ayrılıp Kenan diyarına gitme planına katılmışlardı. Savaş, ordu tarafından, su kuyuları kazdığı Zarw ve Kenan sınır kentleri arasındaki Mısır kalelerinden birine yakın bir yerde başladı. Şimdi olabilecek şeyi açıklıyoruz ve bu bir varsayım. Ama imkân dahilinde bir

açıklama. Musa, susuz taraftarlarının baskısıyla, bu kalelerden birine girdi ve asasını kullanarak su elde etti. Tabii bu tür bir durum, oradakiler tarafından Zarw'daki üstlerine bildirildi ve bunun sonucu I. Seti, Sina'daki kargaşayı bastırmak üzere yola çıktı. Musa'nın ölümüne Talmud'da yazılanları referans alacak olursak, Musa taraftarlarının görüş alanından uzak bir yerde orada ölmüş olmalı.

SİNA'DA İSYAN

MÖ 14. yüzyılın sonuna doğru 19. Hanedan'ın kurucusu I. Ramses tahta çıktığında zaten yaşlı bir adamdı. Krallığının ikinci yılının sonuna kadar bile yaşayamadı. Onun yerine oğlu I. Seti geçti. İktidara geçer geçmez, haberciler kendisine Sina'daki rahatsız edici hareketlenmeleri tez elden bildirdi; düşmanları Shasular isyan ediyordu. Kabile liderleri Levant'ın merkezinde Khor denilen yerde bir araya geliyordu. Kargaşa ve hengame vardı. Herkes birbirinin canına kıyıyordu. Kimse sarayın kanunlarını dinlemiyordu.

Bu askeri sefer, I. Ramses'in ölümünden hemen sonra, hatta yetmiş gün sürecek mumyalanma işlemi bitmeden önce, I. Seti daha yeni firavun olarak taç giymeden başladı. Shasu'ya karşı I. Seti'nin savaş seferinin hikâyesi, Karnak'taki Amon Tapınağı'nın büyük hipostil salonun kuzey duvarının dış yüzünü boydan boya kaplayan rölyeften anlaşılabilir. Duvarın doğu tarafında alt sırada gösterilen, kralın isyancılara karşı açtığı savaşın en uç noktası, Pe-Kanan (Kenan) yani Gazze kentinin ele geçirilmesidir. Bir kısım isyancılar Sina'dan ayrıldı, birçoğu katledildi ve bir kısmı da Karnak'ta Amon imajının ayaklarında doğranmak için getirildi ve böylece isyan bastırıldı. Seti, büyük olasılıkla isyancıların lideri Musa/Akhenaton'u öldürdü. Bu gelişmeler, Osiris-Seti söylencesinin yeni versiyonunun neden 19. Hanedan zamanın-

da ortaya çıktığını da açıklıyor. Mısır kralı Osiris'in, ülkesini uzun bir süre için terk etmek zorunda kaldığı söylenirdi. Nihayet döndükten sonra da tahtı ele geçiren Seti tarafından öldürüldü. Olayların bana göre yorumu, Sina sınırlarında Musa'yı öldüren kişi Set ya da I. Seti'dir.

AKHENATON'UN ÖLÜMÜ

Kraliyetin sonuncu yılı, yani on yedinci yılında Akhenaton'un öldüğünü gösteren bir kanıt yok. Amarna'daki mezarından oraya gömülmediği anlaşılıyor. 1930'lu yıllarda Amarna'daki kraliyet mezarında kazı yapan Britanyalı arkeolog John Pendlebury, Akhenaton'un mezarında cenazeyle ilgili hiçbir kalıntıya rastlamadı. Her ne kadar Akhenaton'un düşmanları mezarda ellerine geçen her şeyi kırıp döktü, parçaladı ise de en azından ufacık bir kanıt bulma hayali boşa çıktı. Bu da Pendlebury'nin, iç organların saklandığı sandığın mumyalanma sırasında kaldırıldığını yani bu malzemenin gömme işlemi sırasında hiçbir zaman kullanılmadığına bir kanıt oluşturduğu sonucuna varmasına yol açtı.* Normalde II. Amenhotep ve Tutankamon'da görülen siyah madde lekelerine rastlanmadı. Gömülme sırasında kullanılan malzeme, siyah bir sıvıyla yağlanır. İşte, bulabildiği parçalarda da bu yağlanmadan kalan herhangi bir lekeye rastlayamayınca mezarın hiçbir zaman kullanılmadığı sonucuna vardı. Çoğu Mısırbilimciler, Akhenaton'un Amarna'daki kendi mezarına hiçbir zaman gömülmediğine inanansalar da on yedinci yılda öldüğüne inanıyorlardı ve kalıntılarını bulmak amacıyla başka mezarda aramaya devam ettiler.

---

* Eski Mısır'da ilk başlarda, ceset mumyalanırken iç organlar çıkarılıp ayrı bir kutuya koyulurdu. Bu daha sonra kutu yerine kavanoz kullanılmaya başlandı. (çev.)

LAHİT KV55

Akhenaton'un kalıntılarının bulunduğuna ilişkin son girişim, Mısır Eski Eserler Yüksek Kurulu Başkanı Zahi Hawass'tan geldi. Hawass, onun için bir tabu olan Akhenaton'un Mısır-İsrail karşımı bir kökenden geldiği iddialarını ve Akhenaton-Musa üzerine tartışmalarımı kabul etmeyi reddetti. Musa'nınki gibi Akhenaton'un bedeninin de henüz bulunmadığını hatırlatınca Hawass, Akhenaton'un mumyasını bularak benim yanlış oluğumu göstermeye karar verdi.

Ocak 1907'de Krallar Vadisi'nde Lahit KV55 olarak bilinen küçük bir mezar bulundu. Bu kazı, Theodore M. Davis adında emekli, zengin bir Amerikalı avukat ve amatör arkeolog tarafından finanse ediliyordu. O da kazıları yapması için Britanyalı arkeolog Edward R. Ayrton'u görevlendirmişti. Tutankamon'un hükümdarlığı sırasında kullanılan bu lahit, Krallar Vadisi'nin iç kısmının girişinde ve uzun araştırmalar sonucunda bulunan Tutankamon'un mezarının olduğu yere yakın bir yerde bulunuyor. Eğilimli bir geçişle yaklaşılan küçük kayanın yontulmasıyla yapılmış oda, bir kraliyet gömüsü için hazırlanmış izlenimi vermiyor. Gömülme işi aceleyle ve en az aletle yapılmış görünüyor. Kime ait olduğunun tespitini zorlaştıran şey ise, kayadaki bir çatlaktan damlayan yağmur sularıyla yıpranmış olmasıydı. Mezarın içinde ahşap, geniş, yaldızlanmış bir tabutun kalıntıları da bulunmuştu. Yazıtların Akhenaton tarafından annesi Kraliçe Tiye'ye adanmış olduğunu gösteriyor. Odanın bir başka kısmında bulunan tabutta, Akhenaton'un unvanları ve kabartma şekilleri, yanı başında dört kanopik çömlek vardı. Öleni yeraltında korumak için dört "sihirli tuğla", Akhenaton'un adının yazılı olduğu yerde bulundu. Tabut aslında bir kadın için yapılmış ama sakal ve yazıtların düzeltilip eklenmesiyle bir erkeğin gömüleceği

hale getirilmişti. Tabutun yüzü koparılmış ve belki de içinde yatanı belirleyecek diye üzerindeki kraliyete ait adlar kaldırılmıştı. Tabut orijinal haliyle bir başka tabuttaymış ama ahşap sonuç itibariyle nemden çürüyünce çökmüş, mumya kısmen kapağın altından kaymış ve böyle olunca mumyanın et içeren kısmı da çürümüş; geriye bedenden sadece iskeleti kalmış. Mumya ilk bulunduğunda, bunun Akhenaton'un annesi Kraliçe Tiye'ye ait olduğunu düşünülmüştü. Ama Kahire Tıp Fakültesi'nde mumyadan geri kalanları anatomi profesörü Grafton Elliot Smith tarafından incelenince, bu mumyanın bir erkeğe ait olduğu ortaya çıktı ve bu da Davis'i hayal kırıklığına uğrattı. Ne var ki, Lahit KV55 adı verilen lahitten çıkanın gerçek kimliğinin belirlenmesi üzerine tartışmalar günümüze kadar devam etti. Bu mumya gerçekte kime aitti? Akhenaton mu yoksa erkek kardeşi ya da eniştesi Smenkhkare'ye mi?

Lahit KV55'in kimliği üzerine tartışmalar yüzyıldır sürüp gidiyor. İskoç Mısırbilimci Cyril Aldred, KV55'ten kalan iskeletin Akhenaton'a ait olduğunda ısrarlı. Akhenaton, "Frochlich" diye bilinen bir sendromun etkisinde olduğu için bu rahatsızlık onun gelişimini yavaşlatıyor. Dolayısıyla Aldred, bu hastalığından dolayı Akhenaton'un vücudunun kendine özgü bir yapısı olduğuna inanıyor ve bu yüzden de iskeletin Akhenaton'a ait olduğunu savunuyor. Bu iddiasının kaynağı da, Akhenaton'un Karnak'taki çıplak yontusu. Dört dev yontudan biri gözle görülür bir şekilde deforme olmuş ve onu üreme organları olmaksızın gösteriyor (Kralın başka ne tür hastalıklara maruz kaldığı patolojik incelemelerle derinleştirilebilir). Günün sonunda Karnak'taki çıplak yontu doğrusu, bitişikteki diğer üç heykelin üzerinde görülen eteği bekleyen, görünürde henüz tamamlanmamış bir heykel. Bu nedenle, durum, bitmemiş bir şey üzerine yapılan

spekülasyondan, yani bir fincan çayda fırtına koparmaktan başka bir şey değil.

KV55'te kalan iskeletin yaşı, muammanın kilit noktası oldu. Bulunmasından bu yana yapılan tüm incelemeler, iskeletin henüz yirmili yaşların başında olan bir erkeğe ait olduğunu gösterdi. Hatta mumyayı ilk inceleyen Grafton Elliot Smith, kalıntıların yirmi beş yaşında birine ait olduğu sonucuna vardı. Bir başka inceleme de, Kahire Tıp Fakültesi'nden anatomi profesörü D. E. Derry tarafından yapıldı. Ayrıca Derry kafatasını restore etme işini de üzerine almıştı. Onun gözlemleri de Aldred'i doğrulamadı.

1- Kafatasının biçimi, *hidrosefali** yaşayan bir insanınkini değil de, antropologlar tarafından platisefalik olarak bilinen, aşağıya doğru yassılaşan ve buna bağlı olarak genişleyen bir kafatasına sahip birininkini desteklediğini... Yani *hidrosefali* olan birinin tam tersi belirtilere rastlandığını,

2- ve sonunda bu kalıntılarından yirmi dört yaşından büyük olmayan bir adama ait olduğu sonucuna vardı. Derry, Lahit KV55'teki kafatasıyla Tutankamon'da olanın benzerlikler gösterdiğine dikkat çekti. 1963'te R. G. Harrison'ın gözetimi altında bir başka inceleme daha yapıldı. Harrison iskeletin, ölümü yirmili yaşlarda gerçekleşmiş bir erkeğe ait olduğunu onayladı. Aynı zamanda Harrison, Derry'nin Tutankamon'un yüzsel görüntüsüyle ilgili benzerliklerini doğruladı ve bir anormallik izine rastlamadığı sonucuna vardı.

Lahit KV55'in iskelet kalıntılarıyla dördüncü inceleme Britanya Müzesi Mısırbilimcilerinden ve arkeolog Joyce M. Filer tarafından yapıldı. Mart 2002'de *Amerika Arkeoloji Dergisi*'nde yayımlanan rapora göre, Filer'in sonucu kesin ve açıktı:

---

* Beyinde ventriküllerinde aşırı sıvı birikmesi. (çev.)

Bana takdim edildiği gibi, Lahit 55'ten insan kalıntıları vücudunda herhangi bir anormallik görünmeyen genç bir adama ait olup, öldüğünde yirmili yaşlarının başlarında veya muhtemelen bir iki yıl daha genç de olabilir. Kalıntıları Akhenaton ile özdeşleştirmek isteyenler, öldüğünde yirmili yaşlarının ortasından daha fazla olan birini arıyorlar. Ama bu o aradıkları adam değildir.[2] Tüm bu incelemelerin tam tersine Zahi Hawass, tomografi (CT) taramaları Lahit KV55'teki mumyanın Akhenaton'a ait olduğunu göstermektedir iddiasında bulundu.

> Ekibimiz yüzde 99.99'dan daha iyi bir olasılıkla, III. Amenhotep'in KV55'teki kişinin babası, onun da Tutankamon'un babası olduğunu anlıyor. Fakat tüm kanıtlar Akhenaton'u göstermiyor. Adli tahlillerin çoğu içerideki vücudun yaşı yirmi beşten fazla olmayan birine ait olduğunda birleşti. Akhenaton olması için çok gençti. Kişi on yedi yıllık saltanatı öncesi iki kız çocuğuna sahipti. Çoğu uzmanlar mumyanın onun yerine karanlık firavun Smenkhkare'ye ait olduğundan şüphelendiler. KV55'in yeni tomografi taraması, omurgada yaşla ilgili bozulma, dizler ve bacaklarda kemik iltihabı olduğunu ortaya çıkarttı. İlk başta düşünüldüğü gibi yirmi beşinde değil kırk yaşlarına yaklaştığı sıralarda ölmüştü. Yaş tutarsızlığını bu şekilde hallettikten sonra KV55 mumyasının, III. Amenhotep ve Tiye'nin oğulları ve hemen hemen kesinlikle Tutankamon'un babası Akhenaton olduğu şeklinde sonuçlandırabiliriz (Smenkhkare hakkında çok az bilgimiz olduğundan, onu da bütünüyle hesap dışı bırakamayız).[3]

Hawass, KV55'teki kalıntıların yüzde 99.99 Akhenaton'a ait olduğunu ekibinin ortaya çıkartmasından sonra, sonunda kendi kendiyle çelişmeyi göze alarak, "Tüm kanıtlar Akhenaton'u göstermiyor," dedi. Smenkhkare bütünüyle hesaba katılmamazlık edilemezdi. Bir de bu arada, dört uluslararası uzman ekibi, en azından uluslararası tıp çevre-

lerinden saygın kişiler, incelenmekte olan mumyada henüz damağı yarıp çıkmakta olan yirmilik diş buldular. Bu da onun yirmi beşten fazla olamayacağını gösteriyordu. Bu nedenle Hawas'ın sonuçlarının ciddi olduğu kabul edilemezdi. Bu da bireyin yirmi beşten fazla olmayacağını gösteriyordu. Akhenaton'un tahta on altı yaşında geldiği ve on yedi yıl krallık yaptığı biliniyor. Dolayısıyla, öldüğü sırada otuz üç yaşından daha genç olamazdı.

1931'de KV55'in bulunduğu yerde bir lahdin altın alt temeli bulundu. Nemden dolayı çökmüştü. Bulunduğundan beri Smenkhkare adıyla Kahire Müzesi'nde sergilenen lahit ortadan kayboldu. Elli yıl sonra 1980'de Münih'teki Mısır Müzesi Müdürü Dr. Dietrich Wildung, lahdin altından yapılma kayıp altlığını buldu. İsviçreli bir antika toplayıcısı, onu onarılması için Münih Müzesi'ne getirmiş ve burada onun ne olduğu ortaya çıkmıştı. Kötüleşmiş temelin altın levhaları ve hiyeroglif yazıtların yanı sıra, ahşap kısmında yarı kıymetli renkli taşları da vardı. Bu ahşap kısmı ise daha da kötü durumdaydı. Restorasyon için Münih Müzesi iki yüz bin marktan fazla harcadı ve bu nedenle de lahidin temelinin Mısır'a gönderilmesine de istekli bakmadılar. Bavyera Başbakanı 3 Mayıs 2001'de Kahire'yi ziyaret ettiğinde bu eseri ülkesine göndermeyi kabul etti. 27 Ocak 2002 tarihinde yetmiş iki yıl ortadan kaybolduktan sonra, lahit temeli Mısır'a getirildiğinde, Hawass bu temelin Smenkhkare'ye değil Akhenaton'a ait olduğunu duyurdu. Kahire Üniversitesi'nden Mısırbilimci Profesör Ali Rıdvan'ın alelacele yapılan bu açıklamaya "doğru değil" diye itiraz etmesi kimseye şaşırtıcı gelmedi.

Hiçbir saygın Mısırbilimci, Akhenaton'un mumyasının bulunduğunu ileri sürmeyi kabul etmezdi. Musa gibi onunki de Sina sınırlarında bilinmeyen bir çukur içinde gömülmüş olmalı.

MISIR KAYNAKLARINDA ÇIKIŞ

Kitab-ı Mukaddes açıklamasının merkezinde, daha Yusuf zamanında Mısır'a giden ve Musa'nın liderliği altında bir süre sonra Kenan diyarına dönen bir Sami İbrani kabilesi hikâyesi var. Kitab-ı Mukaddes uzmanları ve Mısırbilimciler 20. yüzyılın ortalarına kadar Kitab-ı Mukaddes'te yazılan "Çıkış" hikâyesinin tarihsel gerçeğe uygun bir şekilde kaydedildiğine inandılar. İkinci Dünya Savaşı'nı takiben durum tamamen değişti –arkeolojik kazılara teşekkürler–. Mısır ve Kenan diyarının antik tarihi daha fazla aydınlatıldıkça, Kitab-ı Mukaddes hikâyesini onaylamayla ilgili beklentiler buharlaştı. Doğu Nil Deltası'ndaki tüm Mısır yerleşimlerindeki kazılardan sonra, Çıkış hikâyesini kutsal kitapta yazıldığı gibi destekleyecek herhangi bir kanıta rastlanmadı.

Benim görüşüme göre, bu konudaki arkeolojik kanıt eksikliği, esas itibariyle ya uzmanların şimdiye kadar Kitab-ı Mukaddes'teki mucizevi olayları –denizin yarılması gibi uçuk vakalar– onaylatacak kanıt aramasından ya da bu kanıtları yanlış tarihsel dönem ve yanlış coğrafi mekânlarda aramalarından kaynaklandı. Kitab-ı Mukaddes'teki zamandizinini takip edip, İsraillilerin Yusuf'un zamanında gelişleriyle Musa ile çıkışları arasında Mısır'da kalış süresini dört yüz otuz yıl olarak hesapladılar. Bu da onları yanlış yerlerde araştırma yapmaya götürdü. Olayları bu dört yüz otuz yıla uydurmak için, Yusuf'u Hiksosların ilk döneminde gelmiş gösterirken Çıkış'ı da II. Ramses'in son yıllarına dayandırdılar. Dolayısıyla hem geliş hem de Çıkış'ın zamanını tarihsel ve arkeolojik kanıtlara göre değil, Kitab-ı Mukaddes'teki zamandizinine göre ayarladılar. Yusuf'u Hiksoslar zamanında aradıkları için hiçbir kanıt bulamadılar. Aynı şekilde Çıkış'a kanıt için II. Ramses dönemindeki arayışları da olumlu bir sonuç vermedi.

Resim 10.5. II. Ramses Ebu Simbel'de. Ahmed Osman arşivi.

Zamandizini tarihin belkemiğidir ve Kitab-ı Mukaddes'in zamandizini, daha önce gördüğümüz gibi, bize iki çelişkili tarih sağlıyor: Dört yüz yıl ve dört nesil (her nesil, aşağı yukarı her yüz yıla tekabül ediyor). Bu belirsizlikten kurtulmak için, kendimizi kutsal metinlerin tarihsel çerçevesiyle sınırlamaksızın ana kutsal metin karakterlerini ve Mısır tarihinde büyük olayları aramak daha iyi olacaktır. Hem Yusuf hem de Musa, firavun-kraliyet eviyle bağlantılı olduğu için onlardan Mısır kaynaklarında söz edildiğini görmek mümkün olabilir. İsrailliilerin Çıkış'ı için Mısır kaynaklarına bakmaya başladığımızda durum çarpıcı bir şekilde değişir. Başlangıç olarak İsrail dikilitaşı İsrail'i ismen zikreden tek arkeolojik kanıttır. MÖ 14. yüzyılın son çeyreğinde II. Ramses'ten sonra gelen Merneptah yönetiminin beşinci yılında, İsraillilerin zaten Kenan diyarında olduğunu tasdik ediyor. Bu kanıt, açık bir şekilde,

İsraillilerin o tarihlerden epey önce Mısır'ı terk etmiş olduklarını gösteriyor. Çünkü bu arada kırk yıl Sina'da dolanıp duruyor ve sonra yerleşmek için Kenan diyarına geliyorlar.

Çıkış'larından önce İsraillilerin Mısır'da yaşadıklarını gösteren kanıt aradığımızda, Sakkara'da önemli arkeolojik keşiflerle karşılaşıyoruz. 1987 yılında Fransız arkeolog Alain-Pierre Zivie, hem III. Amenhotep ve hem de Akhenaton'un ortak-naiplik döneminde vezirliğini yapan Aper-el'in mezarını buldu. Aper-el'in ya da Aperel'in adı, İsrailli tanrı El ya da Elohim ile ilgili İbrani kökenli biri olduğunu gösteriyor. Aperel'in mezarı, kedi tanrısı Bastet'e adanmış bir barınak olan Bubasteion uçurumlarında, Sakkara'da Memphis nekropolünde bulundu. Aperel aynı zamanda Yuya'yla da akraba görünüyor. Atlı araba birliğinde onun yerini alan komutan. O öldüğünde elli ile altmış yaşları arasında olduğu sanılıyor. Aperel'in mezarının bulunması, bu vezirle Mısır'daki İsraillilerin varlığı arasında bağlantıya ilişkin birçok soruyu gündeme getirirken, Mısır Eski Eserler Kurulu eski başkanı Zahi Hawass, bu bulgunun öneminin altını oymaya kalkıştı:

> Benim görüşüme göre, Mısır'dan İsraillilerin Çıkış'ı kıyamet gününe kadar ya da yeni arkeolojik kanıtlar topraktan çıkarılıp bu meseleyi halledene kadar, bilim insanları ve araştırmacılar arasında tartışmalı bir nokta olarak kalmaya devam edecek. Şu anda tarihçilerin ve arkeologların hizmetindeki bilgiler ışığında ölçülü ve dikkatli olma pratiği dışında başka bir şey yapamayız. Fransız arkeolog Alan Zivie tarafından "Kediler Kapısı" Abwab el-Qotat diye bilinen yerde, Sakkara bölgesinde Aperel mezarının bulunmasını takiben arkeoloji topluluğu içinde fısıldaşmalar oluyor. Binlerce mumyalanmış kedinin mezarlarda saklanmış bir şekilde bulunmasından sonra buraya "Kediler Kapısı" anlamına gelen Abwab el-Qotat adı verildi. Hemen hemen yirmi yıl önce bulunan bu mezarın ortaya çıkarılması önemli bir arkeolojik olay olarak kalıyor. Bunun nedeni şu; mezarda gömülü

kişi, Aperel olarak biliniyor ve bu Mısırlılaşmış bir İbrani adıdır. Aperel, Kral III. Amenhotep'in ve daha sonra onun oğlu Kral Akhenaton'un de veziri oldu. Firavun Akhenaton güneşe tapınmayla temsil edilen ve Aton diye adlandırılan tektanrıcılığın kurumlaşmasını sağlayan ilk yöneticiydi.

Bu mezarın kazıları neredeyse on yıl devam etti ve 1980'de başlayıp 1989'un sonlarına kadar sürdü. Burada bulunan sanat eserleri arasında "Aton'un ruhsal babası" adıyla bilinen çalışmanın yanı sıra, "Rahip" ve "Aton'un ilk hizmetkârı" adlarındaki portreler de vardı. Buradan Aperel'in Kral Akhenaton zamanında Memphis bölgesinde Aton'un başrahibi olarak hizmet ettiğini anlıyoruz. Kuşkusuz bir İbrani mezarın bulunması haberi, arkeologlar arasında Memphis'te Aton için bir tapınak olup olmadığına ilişkin tartışmalar ve soruların gündeme gelmesine yol açtı. Aperel mezarında bulunan portreler, böyle bir tapınağın aslında Memphis'te olduğunu gösteriyor ve bu tektanrıcılığın Orta Mısır'da bulunan Tell el-Amarna'dan öteye gitmediğini düşünen geleneksel anlayışa da ters düşüyor. Tell el-Amarna, ailesi için Akhenaton tarafından kurulan bir kent. Akhenaton yaşadığı süre boyunca kentten ayrılmayacağına yemin etmişti ve Aton'a sadık ve imanlı kent anlamına gelen adı kente o vermişti.

Buna ek olarak, Tora uzmanlarıyla arkeologlar arasında, Aperel'in aslında bir İbrani adı olup olmadığı üzerine uzun bir tartışma sürmektedir. Bu İbranilerin 18. Hanedan zamanında Mısır'da oldukları ve Mısırlılaşmış İbranilerin üst düzey devlet görevlileri olarak çalıştıkları izlenimi yaratıyor. Aperel mezarında bulunan duvar oymaları kadar lahit ve mumyalar gibi tüm sanat çalışmalarının önemi ve dönemin Mısır tarzıyla bağıntılı olduğu vurgulanmalıdır. Hatta Aperel'in portresi, giysileri ve mücevherleri tamamen Antik Mısır'a aittir.[4]

Mezar üzerine raporunda ise Zivie şöyle söyledi:

> Ana merkezdeki oyuk üzerinde bulunan bezeme çok iyi korunmuş durumda kaldı. Yanlarda vezirin resimleri her birinde tam adı Aperel. Bizce daha önce bilinmeyen iki oğuldan çiçek kabul ediyor. Adları ve unvanları veriliyor: biri, Seny, yüksek görevli; diğeri, Hataiy, rahip. Bu betimlemeler önemlidir çünkü Akhenaton ve Amarna döneminin sanatını gösteriyor . Ondan sonrası Amarna ya da Teb değil, bunların daha ziyade ülkenin ana kenti kalan Memphis'te görülmesi.[5]

II. Ramses'in ölümünden kabaca yüz yirmi beş yıl kadar önce, 18. Hanedan döneminde yaklaşık MÖ 1360 yılı civarında, Firavun'dan sonra ülkenin en yüksek görevinde bulunan vezirin bir İsrailli İbrani olduğunu gösteren güçlü bir arkeolojik kanıt buluyoruz. Aperel sadece Memphis'te tek tanrı Aton'un rahibi olarak Akhenaton'un takipçisi değil, aynı zamanda onunla (Mısır kralıyla) akraba da olabilir. Gerçek, Aperel'in cenaze için gerekenlere bir kutuyla katkıda bulunarak Kraliçe Tiye'nin kocasıyla bağlantılı olduğunu göstermesinin de ötesinde, vezirin kraliçe ve oğluna İsrailli babası Yuya/Yusuf yoluyla, yani ana tarafından, akraba oldukları olasılığını da göstermiş olmasıdır.

Eğer yine Kitab-ı Mukaddes'in zamandizinini hesaba katmadan Mısır Sina'sından çıkıp Kenan diyarına girişleriyle ilgili Sami bedevi grupların Çıkış'larının kanıtı olabilir mi diye ararsak, o zaman durum dramatik bir şekilde değişir ve I. Ramses'in kısa dönemli krallığının sonlarında meydana gelen bununla ilişkili tek ve bir girişimin kanıtını buluruz.

Daha sonra I. Ramses olacak ve 19. Hanedan'ı kuracak olan Pa-Ramses, Akhenaton'u tacından feragat etmeye ve oradan Sina'ya sürgüne gitmeye zorlayan beş generalden biriydi. Akhenaton'un dayısı, Amarna krallarının sonuncusu Aye'nin kaybolmasından sonra, Horemheb kraliyet tacında hakkı olması için Nefertiti'nin kız kardeşi Mutnezmat ile ev-

lendi. Bu çiftin çocukları olmadığı için Horemheb, I. Ramses'i veziri ve ordu komutanı olarak atamanın yanı sıra, onu veliahtı olarak tayin etti. Sınır kenti Zarw'da yerleşmiş biri olduğu için, Ramses aynı zamanda tüm Kuzey Sina sınır bölgesini de denetleyen Zarw valiliği görevini de üzerine aldı. Buraya Goşhen de dahildi ve böylece Horemheb, Akhenaton'un takipçileri için bölgeyi bir hapishaneye çevirdi. Ramses'in kendisi Zarw'dan bir ailedendi ve Tevrat değerlendirmelerini kaleme alırken İbrani yazıcılar bu Ramses'i anımsamış olmalılar. Tahta çıkma zamanında Ramses yaşlı bir adamdı ve tahtının ikinci yılının sonunu bile göremedi. Onun ölümü Mısır sınırından Kenan diyarına geçmeye çalışan Sina'da bazı Sami grupların isyanıyla çakıştı. I. Ramses'in ölümünün hemen ardından (yaklaşık MÖ 1333), Mısırlıların Shasu adını verdiği Sina'daki Sami bedevi grupların Mısır sınırından Kenan'a geçme girişimlerinin kanıtlarını buluyoruz.

Karnak'ta Amon Tapınağı, büyük hipostil salonunun kuzey duvarının doğu yanında, babası I. Ramses'in yerine kral olan 19. Hanedan'ın ikinci kralı I. Seti'nin savaşlarını temsil eden tapınağa girişin iki yanında simetrik bir şekilde bulunan iki dizi sahne buluyoruz. Bu savaşların ilki, zaman dizinsel olarak doğu duvarının aşağı sırasında bulunuyor; bu Shasu'ya karşı savaş. Güzel yazılmış metin, bu kitabın "Sina'ya İsyan" başlıklı bölümünde ele alındığı gibi, Firavun Shasu bedevilerinin bir isyan içinde olduklarının haberinin ulaştığını ileri sürüyor.

SHASU VE MEDYENLİLER

Sadece Mısır metinlerinde söz edilen Shasular, çadırlarda yaşayıp sığır yetiştiren yarı göçebe bedeviler. Shasu adını bu gruba Mısırlılar vermiş. Aslında Kitab-ı Mukaddes ve Kuran'da adları Medyenliler olarak geçiyor. Musa'nın müttefikleri ve

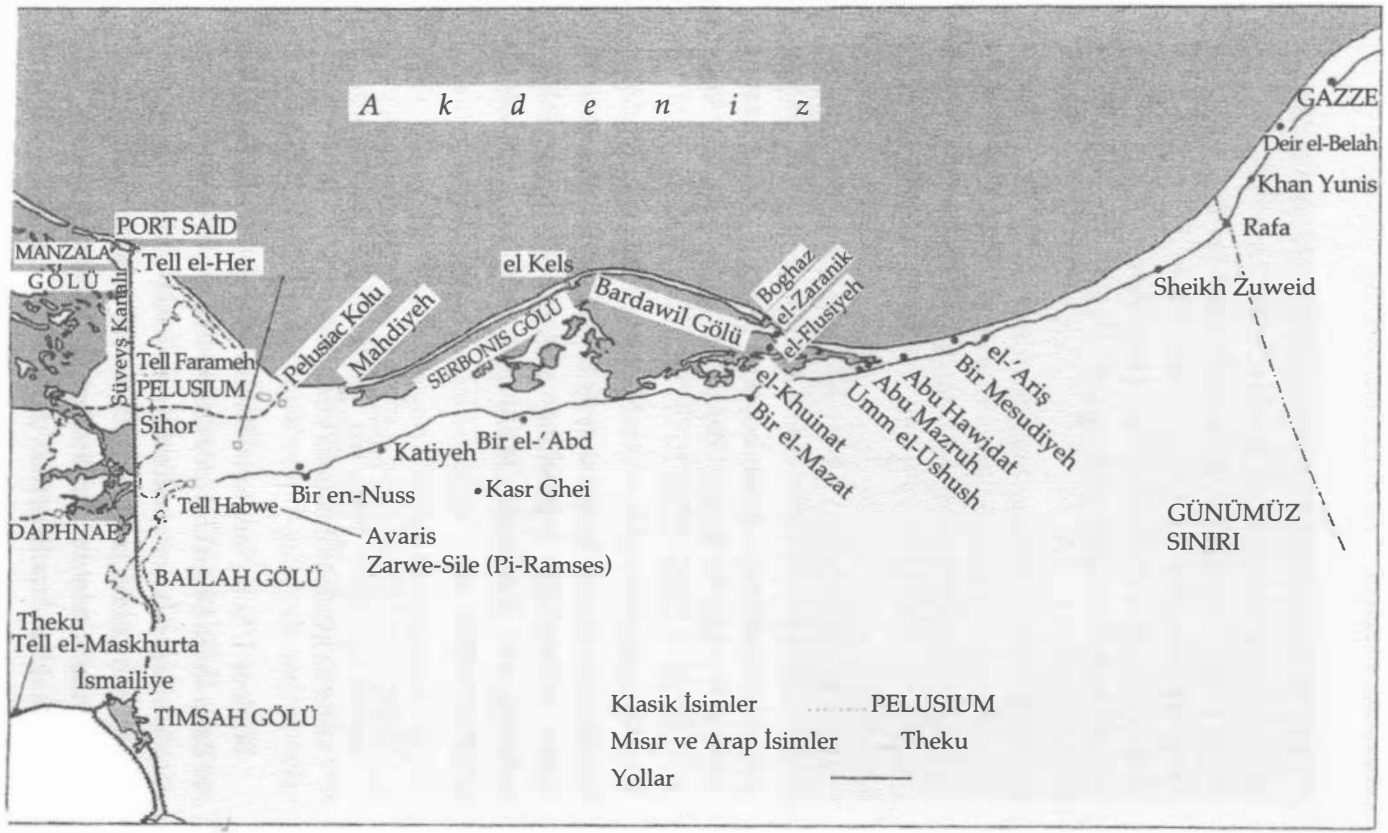
Çıkış olayı sırasında Mısır'ı terk edip Kenan diyarına gitmeye teşebbüs eden Sami grupların parçasıydılar. III. Thutmosis'in oğlu II. Amenhotep döneminde (MÖ 1436-1413) imparatorluğu yerine oturttu. O zaman Güney Filistin'de olduğu kadar Sina'da ikamet eden geniş bir Shasu ve Apiru göçebelerini ele geçirdiği rapor edildi.

Daha sonra torunu III. Amenhotep zamanında, Nubiya Soleb'teki tapınağa topografik bir liste yazıldı. Bu listede Eski Ürdün'ün yanı sıra Güney Kenan diyarında Necev ve Sina'yla ilişkili göçer halklarla ilgili olarak, altı Shasu toprağını da kapsayan birçok kent ve bölge ele geçirdiğinden söz eder. III. Amenhotep'in sözünü ettiği topraklardan biri *sr'r'*dir ve muhtemelen Seir'in eski haliyle okunuşu olabilir (eskiden Edom diye bilinirdi); aynı zamanda Seir'in Shusu'su diye de okunur. Soleb listesinde daha da ilginç olan *t3 shsw yhw* (Shasu topraklarında Yahweh) okumasıdır Tel Aviv Üniversitesi'nden Mısırbilimci Raphael Giveon'a göre, yer adı Yhw İsrail tanrısı Tetragramatton'dur.[6] Bu Kitab-ı Mukaddes kayıtlarına göre, Yahweh adını bilen Medyenlilerle İsrail'in bağlantıda olduklarını doğruluyor (Çıkış 3:1; 18:1,10:11). Birçok uzman Yahweh'e bir tapınma göstergesi olduğunu ve daha erken devirlerde İsraillilerle Medyenliler arasındaki bu bağlantıyı kabul ediyor. Bu aynı zamanda Shasu topraklarında Yahweh ile ilişkilendirilirse, bedeviler kapsamına geniş Mısır terimiyle Shasu adı altında Medyenliler de girebilir."

Bu arada 1987 yılında Macar-Yahudi tarihçi Raphael Patai, Yahweh'in Asheray diye bilinen bir karısı olduğunu ve her ikisine birden ibadet edildiğini ortaya attı. Onun bu teorisi, Exeter Üniversitesi'nden kıdemli ilahiyat hocası Franceska Stavrakopoulou'nun araştırmalarından dolayı daha fazla tanındı: "Yıllardır süren tarih ve İsrail dini üzerine uzmanlaştığım araştırmalarımdan sonra... Renkli, kimilerine göre rahat-

sız edici gibi görünen bir sonuca ulaştım: Allah'ın karısı var."[7] Asheray'ın Yahweh ile bağlantısı, Stavrakopoulou'ya göre, hem Kitab-ı Mukaddes'te hem de Mısır ve Kenan arasında yol üzerindeki bir kalede Kuntillet Ajrud diye bilinen bir yerleşim biriminde bulunan MÖ 8. yüzyıldan kalma çömlek üzerindeki "Yahweh ve Asheray"dan kendisine hayır duası isteyen bir isteği belirten yazıdan ortaya çıkıyor. Bu yazıda, Stavrakopoulou ayrıca Kudüs'teki Yahweh tapınağında Asheray'a dua edildiğini ve Krallar Kitabı da Asheray'ın tapınakta bir heykelinin olduğunu, kadın tapınak görevlisinin ona ruhani dokuma sözü verdiğini yazıyor. Arizona Yahudi Çalışmaları Merkezi ve Albright Arkeolojik Araştırma Merkezi başkanı J. Edward Wright, Discovery News'a birkaç İbrani yazının, Yahweh onun Asheray'ından söz ettiğini "Yakındoğu'da Astarte ve İştar gibi adlarla bilinen Asheray ya da Ashtarot adı İngilizce Kitab-ı Mukaddes'e 'Kutsal Ağaç' diye çevrilen önemli bir tanrıdır," açıklamasında bulunuyor

Sina'daki isyana geri dönecek olursak, firavun rahatsız edici haberi alır almaz, hatta babasını bile gömmeden önce ordusunun başına geçip sınır kenti Zarw'dan Kuzey Sina'da Horus Yolları adıyla bilinen yol boyunca harekete geçti. Burası Kitab-ı Mukaddes'te Filistin diyarının yolu olarak geçer. Yol üzerinde bir dizi askeri kaleler vardı, her birinde su kuyuları bulunurdu. Bunlar Karnak'taki tapınakta kralın savaş sahneleri olarak ayrıntılı bir şekilde resmedilmiştir. Necev'de kral yol boyunca devam etti. Bu arada dağınık halde bulunan Shasular, yeterince kuvvet topladıklarında kralla çarpışmışlardı. İşte, buna benzer çöl yolunda meydana gelen sahnelerden biri Karnak'taki tabloda resmedilmiştir. Savaş sahnesinin üzerindeki yazı "İyi Tanrı, Mısır'ın Güneşi, tüm toprakların Ayı, Baal gibi... yabancı ülkelerde Montu... İsyancılar kaçamayacaklarını biliyor, Shasuların varlığı artık ortadan kalkmış gibi oluyor."

Resim 10.6. Zarw ve Gazze arasındaki Horus Yolları.

Seti, Ölü Deniz'in güneyinde Edom'a kadar yoluna devam etti. Bizzat Kenan diyarına ulaşana kadar Zarw ile Gazze arasında Kuzey Sina yoluna dönmeden önce, modern Ürdün'de Moab topraklarına girdi. Mısır sınırı boyunca Gazze kenti olduğuna inanılan Pe-Kanan kale-kente geldi. Yenilmiş Shasu üzerine bir başka sahnede aşağıdaki yazı yer alıyor:

> Yıl 1, Yukarı ve Aşağı Mısır Kralı Menma-Ra. Majesteleri, Zarw'dan Kenan'a gözleri azametli aslan gibi onlara karşı yürüyünce güçlü kılıcıyla Shasuları mağlup eyledi, vadileri cesetlerle doldurdu ve artık yoklarmış gibiydiler, alaşağı edilmişlerdi.

Firavun için asla ciddi bir tehdit olmayan Shasu, bedevileriyle çarpışmadan sonra, Seti Gazze'ye geldi ve birinci yılın askeri seferini Kenan diyarı boyunca Lübnan'a kadar sürdürdü. Zarw'a zaferle döndü. Zaferi kutlamak amacıyla Amon Karnak mabedinde düzenlenen törenlere katılmak için Yukarı Mısır'da Teb'e gitti ve kral burada Shasu tutsaklarından bir kısmını, Amon imajının ayaklarının dibinde kurban etti. Tanrı, Amon-Ra'ya yağmalanan şeylerin takdimini gösteren sahneler var. Bunlardan birinin altındaki kısa açıklamada şöyle yazılmış:

> Majestelerinin babası Amon'a armağan takdimi... gümüş, altın, lacivert taşı, firuze, yeşim taşı. Tepelik ülkenin şefleri, babası Amon'un işliklerini doldurma idrakindeler.

Böylece I. Seti, Samilerin Kenan diyarına Çıkış'ını önledi ve daha sonra Doğu Ürdün'e sızana kadar geri dönüp yıllarca Sina'da yaşamlarını sürdürmek zorunda kaldılar. Burası da Kitab-ı Mukaddes'in Çıkış yorumuyla tam bir uyum içindedir. Sayılar Kitabı'nın on dördüncü bölümüne göre, vaat edilmiş topraklara İsrailliler Sina'da ancak kırk yıl kadar dolaştık-

Resim 10.7. II. Ramses hediyelerini sunarken. 21 Nisan 2009'da Mısır Eski Eserler Yüksek Kurulu'nun broşür şeklinde yayımladığı bu resim Sina Yarımadası'nda eski bir tapınağın duvarındaki oymaları göstermektedir.

tan sonra girebildiler. Kızıldeniz'den mucizevi geçişi takiben, İsrailliler on bir ay Sina Dağı'nda kaldılar ve bir süre sonra karşılaştıkları zorluklardan yakınmaya başladılar. Yiyeceklerden yakınıyorlardı ve bu yakınmaları Tanrı'yı kızdırdı ve Musa'yı da rahatsız edip sinirlendirdi. Ayrıca Musa'ya karşı mırın kırın ettiler ve Mısır'a geri dönmek istediklerini belirttiler. Musa ve Harun'u taşlamaktan söz ettiler. Bunun üzerine Tanrı tüm bu kuşağı, vaat edilmiş topraklara girmekten men etti. Sina Çölü'nde hepsi ölecek ve kırk yıl içinde sadece onların çocuklarına müsaade edilecek.

Biz ayrıca Shasu isyancılarının Seti'nin halefi II. Ramses zamanında (MÖ 1304-1237) Sina'dan ayrılabildikleri üzerine yazılı bilgilere sahibiz ve bu bilgilere göre, varlıkları Eski Ürdün'de (Transjordan) hatırı sayılır bir sayıya ulaşıyor. İşte bundan sonra, Mısır metinlerinde Moab ve Seir ile ilgili bil-

giler veriliyor. II. Ramses kendisini, "Seir Dağları'nı yürekli kollarıyla tarumar eden benim," diye tanımlıyor. Burada aynı şekilde, Shasu'nun da adı geçiyor. II. Ramses'in Eski Ürdün'e Moab ve Seir de dahil olmak üzere sefer düzenlediği ve açıkça bu bölgeyi basılıp fethedilmesi önemli bir yer olarak değerlendiriliyor. "Edom" a bir birim olarak ilk gönderme yapılan (daha antik Seir'e karşı olarak) ve Shasuların açık bir şekilde buradan geldiklerinin belirtilmesi, MÖ 1206 civarında II. Ramses'in oğlu ve halefi Merneptah oluyor. IV. Anastasi adlı papirüsten bir pasaj ki, Merneptah'ın sekizinci yılındaki bir olayı şöyle rapor ediyor:

> Edom'un Shasu klan halkına kendilerinin canlı tutacak ve sürülerini yaşatacakları, Goşen topraklarında Succoth'ta olan Merneptah kalesini geçmelerine, yine Succoth'ta olan Merneptah'ın Pi-Atum göllerine geçmelerine izin vererek bitirdik.[8]

Buradan Mısırlılarla bazı zor zamanlarda Edom'dan Mısır'a su ve sürülerine mera bulmak için gelen Shasu Bedevileri arasında daha normal bir ilişki olduğu anlaşılıyor.

Elimizde, kutsal metin zamandizininden uzak, İsraillilerin Mısır'dan Çıkış'ı üzerine Horemheb'i Baskının, I. Ramses'i de Çıkış'ın Firavun'u yapan, Mısırlı arkeologlar tarafından onaylanmış kanıtlar bulunmaktadır.

11

ÇIKIŞ'IN SAMİ FİRAVUN'U

Yüz kırk yıldan fazla bir zaman kaybolan Firavun, I. Ramses'in mumyası küçük bir Amerikan müzesinde birkaç yıl önce bulundu ve 26 Ekim 2003 tarihinde Mısır'a geri verildi. Atlanta Michael Carlos Müzesi, mumyanın, yapılan test sonucu 19. Hanedan'ı kuran Firavun'a ait olduğu belirlenince geri verdi. Michael Carlos Müzesi, mumyayı 1999 yılında Kanada'da bir müzeden aldı. Onlar da mumyayı 1860 yılında Luksor'dan kaçırıp getiren bir özel koleksiyoncudan satın almışlardı. Mısır'a ulaştığında Ramses'in bedeni bir sandık içerisinde uçaktan alınıp, milli bayrağa sarılı bir şekilde Kahire Müzesi'ne doğru yol aldı.

Vücut dikkate değer şekilde iyi korunmuştu; yaklaşık otuz üç yüzyıl önce ketenle sarılmış ve içi reçineyle doldurulmuştu. Mumya Ramses'in *yak.* 1.65 boyunda olduğunu gösteriyordu. Kelleşen bir baş, ağız dolusu dişler ve bozulmamış bir yüz görüntüsü vardı. Sol tarafına doğru kollar çapraz vaziyette duruyordu ve bu da dönemin firavunu için normal bir pozisyondu. Sanki sol eli bir şeyler tutmuş gibiydi, muhtemelen bir asa ve ayak parmakları birbirlerinden altın levhalarla ayrılmıştı. Bu şekildeki düzenleme, kraliyete ait seremoninin bir parçasıydı.

Buluntuda, kayıp firavun I. Ramses'in kalıntıları olduğunu gösterecek yeterince kanıt vardı. Atlanta Georgia Michael Carlos Müzesi'ndeki Mısırbilimciler, Kanada Niagara Falls Daredevil Müzesi'nden birkaç yıl önce getirilen dokuz mumya arasından onu I. Ramses olarak belirleyebilmişlerdi. Radyo karbonla tarihleme, I. Ramses'in Mısır'ı yönettiği dönemle kabaca uygunluk içindeydi. Duruma ilişkin diğer kanıtlarla birlikte yağma edilen mezarın yeri, mumyanın sarılış biçimi ve mumyalanması ve onun yüz görüntüleri mumyanın kimliğinin belirlenmesine yardımcı oldu. Mumyaların röntgenleri bunun diğer 19. Hanedan'ın Ramsesleriyle çarpıcı benzerlikler gösterdi. Dişleri üzerine yapılan DNA testi, onun Kahire Müzesi'nde bulunan çocuklarıyla aynı sonuçları veriyordu.

Resim 11.1. I. Ramses'in mumyası.
Gürcistan, Atlanta müzesinin izniyle.

I. Ramses'in yüz görüntüleri incelendiğinde, İsrail'in Sami kabilelerini ezen Firavun'un kendisinin de belirgin bir biçimde Sami olduğu görüldü. Ondan sonra ülkeyi yüz elli yıldır yöneten Ramses ailesi, geniş etli gaga burun (Ra hook-nose)

diye bilinen güçlü Sami görünüşe sahiptiler. Belki de yüz olarak en çok Kraliçe Tiye'nin babası Yuya kadar, büyük yapıcı ve savaşçı torunu II. Ramses'e benzemesiydi. Bununla birlikte Ramses'in Sami yöneticilerinin Hiksosların Avaris'inden geldiğini bildiğimiz zaman bu bizi daha az şaşırtacaktır.

I. Ramses, III. Amenhotep'in krallığı döneminde soylu bir asker ailesinden, sınır kenti Zarw'da doğdu. Zarw da Avaris'le aynı yöredeydi. Seti de yerel birlik komutanının oğluydu. I. Ramses kraliyet soyundan gelmiyor. Hem General Pa-Ramses hem de oğlu General I.Seti Horemheb tarafından, hem Zarw kenti belediye başkanları hem de yerel kale komutanları olarak atanmışlardı.

> Şimdi kalıtsal prens geldi; Şehrin Belediye Başkanı ve Vezir; Kralın Sağ Kolu; Birlik Komutanı; Dış Ülkeler Müfettişi; Sile Kalesi Müfettişi (Zarw)...
>
> I. Seti Muzaffer, Kalıtsal Prens, Pa-Ramses'in Oğlu; Kent Belediye Başkanı ve Vezir; Birlik Komutanı; Dış Ülkeler Müfettişi; Sile Kalesi Müfettişi (Zarw); Kraliyet Yazıcısı ve Atlı Birlikler Şefi...[1]

Çocuksuz firavun ve 18. Hanedan'ın sonuncusu Horemheb ölüm döşeğindeyken, Pa-Ramses mantıken onun yerini alacak en güçlü adaydı. Her şeye rağmen dönemi iki yıldan az sürdü bu tarihlerin MÖ 1292 ile 1290 ya da 1295 ile 1294 arası olduğuna inanılıyor. Tacı giymeden önce aynı zamanda yüksek düzeyde Amon rahipliği yaptığından ve Akhenaton altında Amarna dinsel devriminden sonra eski dinin restorasyonunda önemli bir oynamış olacak. Zarw'da doğmuş olması gerçeği, önceki Hiksos'un Avaris'i gibi Hiksos ailesi soyundan olmasını daha olabilir bir hale getiriyor. Bununla birlikte bu Ramseslerin Mısır kökenli olmadıkları anlamına gelmez.

II. RAMSES SETH-SETİ'YE TAPINIYOR

Ramses krallarıyla Hiksoslar arasındaki ikinci bağlantı, onların dinsel inançlarının benzerliğinden gelir. Hiksoslar gibi I. Ramses ve onun halefleri, babası ve oğlunun adının geldiği Tanrı Seth'e tapındılar. Seth, Sina Çölü'nün başına yakın ve Asya yolu üzerinde sınırda Doğu Deltası bölgesiyle ilişkiliydi. Süveyş Kanalı'nda Kantara ve Nil'in eski Pelusiac kolu arasındaki deltanın kuzeydoğu alanı, yani on dördüncü eyaletin bütünü, tanrısından dolayı Stheroite diye adlandırıldı. 6. Hanedan'ın sonunda MÖ 22. yüzyılda Seth'in iyi tanrı Osiris'in suikastla öldürülmesinden sorumlu olduğuna dayanan mit sonucu gözden düşmüştü: kötüyle birlikte oldu denildi ve bundan sonra ona iblis denilecekti. Daha Hiksosların yönetimi ele almalarının ilk zamanlarında, zayıf 13. Hanedan'ın yöneticilerinden Nehesy, on dördüncü eyaletin baş tanrısı olarak Seth'e, Avaris'in Tanrısı'na tapınmayı yeniden sağladı. Avusturyalı Mısırbilimci Manfred Bietak'a göre:

> Nehesy (*yak.* MÖ 1715) birçok anıttan 'Seth'in sevdiği, Avaris Tanrısı' unvanlı ilk kral olarak bilinir. Bu Seth, zamanla Hiksosların ana tanrısı oldu ama Hiksosların yönetiminin ortaya çıkmasından önce mahalli hanedan sırasında açık bir şekilde Avaris'te yer edindi.[2]

Avaris'te dört yüz yıldır Tanrı Seth'e devamlı tapınıldığını gösteren en önemli kanıt, dört yüz yıllık bir dikilitaş tarafından sağlandı. Bu dikilitaş aslında 21. Hanedan'ın sonuna doğru yeni başkent olan Tanıs'ta bulundu. Burası onun doğal yeri değildi ve buraya Zarw'dan getirilmiş olmalıydı. Dikilitaş, Hiksosların eski kalesi, Avarisli babası I. Seti'nin onuruna II. Ramses tarafından dikilmişti. Seti, Hiksosların ana tanrısı olduğu kadar aynı zamanda Ramseslerin atası addediliyor-

du. Bu dikilitaş, Seth'e Avaris'te tapmanın dört yüzüncü yılını kutlamak anısına, Horemheb döneminde kentte hâlâ askeri komutan olan II. Ramses'in babası I. Seti tarafından konulmuştu. Anıtın üstünde bir sahne, Sina'da kullanılan giysiler içinde II. Ramses'in Tanrı Seth'e şarap sunumunu gösteriyor, yanında Pa-Ramses'in oğlu, o zaman Horemheb'in veziri ve Zarw Kalesi belediye başkanı olan babası Seti var. Yazıt majesteleri babası I. Seti ve I. Ramses adına bu büyük granit dikilitaşın dikilmesini buyurdu.

Zarw'da Seth'e tapınmanın kutlanması, müstahkem şehrin Pi-Ramses ve Avaris ile aynı yerde bulunduklarını gösteren başka bir nişane olup, aynı zamanda 19. Hanedan'ın ilk iki kralı da olan Horemheb'in bu iki yüksek mertebeli görevlisinin tüm unvanları, onları Zarw'la ilişkilendirmekte ve vezirlikleri sırasında Zarw dışında başka bir yerde ikamet etmediklerini de doğrulamaktadır.

SİNALI HİKSOSLAR

Hiksosların Asya'dan gelen bir kavim olduğu üzerine hüküm süren anlayışa yakın zamanlarda, Thomas L. Thompson'dan meydan okuyan, farklı bir yaklaşım geldi. Hiksosların aslının Arap, Asyalı at yetiştiricileri, Hititler, İndo İranlı ya da Hurriler olduğu üzerine farklı görüşler olmakla birlikte, şimdi onların Filistin'den göçen Kenanlılar olduğu gibi bir genel fikir de var. Kopenhag Üniversitesi'nden Tevrat profesörü Thomson, "Sadece birkaç uzmanın Hiksosların aslen Filistinli olduğu sonucunu eleştirmeksizin kabul ettiğine dikkat çekti."[3]

> Modern araştırmaların ilk yıllarında uzmanlar, Hiksosları aşağı yukarı MÖ 1670'den MÖ 1570'e Mısır'ı yöneten 15. Hanedan'ın krallarıyla özdeşleştirmişlerdi. İlk uzmanlar Manetho'nun yazdıklarını nerdeyse hep doğru kabul ettiler ve bunun için uzak-

lardan gelip saldıran ve fetheden güçlü bir yabancı millet ya da etnik grup aradılar. Daha sonraki çalışmalar, Hiksos yöneticilerinin adlarının olduğu yazı ve mühürlerin Batı Sami'den, bir başka deyişle Kenan diyarından olduğunu gösteriyor. Doğu Nil Deltası'nda yakın zamanlarda yapılan kazılarda bulunanlar da bu sonucu doğruluyor ve Hiksos "işgali"nin Kenan diyarından Mısır'a askeri bir hareket değil yavaş yavaş süren bir göç olduğunu gösteriyor.

Viyana Üniversitesi'nden Manfred Bietak tarafından Doğu Deltası'nda Tell el-Dab'a yapılan çok önemli bir kazı sonucunda, Avaris'in Hiksosların başkenti olduğu anlaşıldı. Burada yapılan kazılarda çıkarılan çömlek, mimari tarz ve MÖ 1800 civarındaki mezarlarda, azar azar artan bir Kenan diyarı etkisi görüldü. 15. Hanedan zamanında, yaklaşık yüz elli yıl kadar sonra, büyük bir kent olan yerleşim biriminin kültürü büyük ölçüde Kenan etkisi altındadır. Tell el-Dab'a bulguları, deltada Kenanilerin uzun ve tedrici olarak gelişmekte olan bir varlıklarının olduğu ve iktidarı da barışçıl bir şekilde ele aldıklarının kanıtlarıdır.[4]

Thompson tamamen farklı bir sonuca ulaşmıştır. Ona göre Hiksoslar başka bir ülkeden değil, Doğu Deltası'na yerleşmiş yerli Mısırlılardır. Thompson'a göre, Ahmose'nin ve Teb Prensi'nin kurtuluş savaşı, geleneksel Yukarı Mısır'ın yöneticileriyle deltanın yeni Aşağı Mısır yöneticileri arasındaki bir ihtilaftan başka bir şey değildir. Başlangıçtan Hiksosların yönettiği döneme kadar, Mısır tarihinde tüm yöneticilerin hep Yukarı Mısır'dan geldiğini görüyoruz. Yukarı Mısırlılar, Mısır'ı yönetme hakkının bir tek kendilerine ait olduğunu düşünüyorlardı. Thompson ayrıca Teb'den gelen I. Ahmose'nin deltaya yerleşen Sami Hiksoslardan kurtulmak için bu savaşa girdiği görüşüne de karşı çıktı. I. Ahmose savaşı sadece Hiksosları saf dışı bırakmak ve Yukarı Mısır'a kendi 18. Hanedan'ını kurmaya dayanıyordu.

> Bana göre Kamose Dikilitaşı'nda 15. Hanedan'ın Retenu Prensi Apophis hakkında yazılanları Güney Filistin'de Hiksos İmparatorluğu savına kadar genişletmek kesin bir hata olur. Hadi diyelim, bu bir Filistin İmparatorluğu'nun güneye bir uzantısı olarak Hiksosların Mısır yönetimi anlayışını desteklemiş olsun! A. Kempinski'nin 15. Hanedan'ın Suriye'de Halep Krallığı'yla Güney Levant'ın denetiminin rekabetiyle, Küçük Asya'nın Hititleriyle Filistin'inin denetimi için rekabet de, Mısır İmparatorluğunun halefi olarak 18. Hanedan'ın delta ve Güney Filistin merkezli Mısır İmparatorluğu önerisi linguistik, kültürel ve ticari ilişkileri doğrudan kolayca siyasi ve askeri denetime dönüştürür. 18. Hanedan'ın Mısır'da kendinden öncekilere karşı propagandası ne olursa olsun, Mısır ve Filistin arasındaki Batı Sami dilsel bağlantı, aslında böyle imparatorluk bağlantısına pek ihtiyaç duymaz. 15. Hanedan'ın siyasi iktidar gücü bütünüyle Mısırlı, Mısır deltasına yöneliktir ve onun yöneticilerinin bir kısmının "yabancı" hegemonya *heka kh3 swt* olarak gösterilmesi 18. Hanedan'ın, delta Samilerinin kendilerini Mısırlı hissettiklerini, yani kendilerini gerçek Mısırlılar olduğu anlayışlarını dışlayıcı Teb (Theban) eğilimlerinin küçük yansımasından başka bir şey değildir. Bu Mısır'ı kuzeyde Asyatik bölgelerle güneyde Afrika'nın arasında bir bölge olarak 15. ve 16. Hanedan'ın Mısır'ı sandviç gibi sıkıştırılmış bir yabancı hegemonyasına indirgemesidir. Bu sözde Asyatik egemenlik, Teblilerin Mısır üzerindeki denetimiyle devrildi ve I. Ahmose önderliğinde "Asyalıları" ('3mw) Mısır'dan sürdüler.[5]

Thompson'un açıklaması, deltadan gelen 19. ve 20. Hanedanlardan on bir Ramses kralının yönetiminde Yukarı Mısır yöneticilerinin sonunu temsil ettiğini açıklığa kavuşturuyor. Ne var ki, Thompson'un sonuçlarının arkasındaki nedeni anlamak için Hiksos yönetiminden on iki yüzyıl önce Mısır devletinin nasıl oluştuğunu ve Yukarı Mısır'ın yetkesi altında Mısır'ın nasıl birleştirildiğine bakmak lazım.

TARİH ÖNCESİNDE DELTA

Modern uygarlıkların ortaya çıkmasını hazırlayan tarım, insanlık tarihinde dönüm noktası oldu. Yakındoğu'da vuku bulan bu büyük adım, daha geniş insan gruplarının köylerde ve kentlerde yerleşmesine ve sürekli topluluklar oluşturmasına yardımcı oldu. Bundan sonraki adım, bu köyler ve kentlerin bir yönetici otorite altında tek bir sosyal toplulukta ve tek bir siyasi birimde birleşmesiydi. İnsan uygarlığının gelişmesinde bu büyük adım Mısır'da yaşandı; çeşitli toplulukların tek siyasi devlette birleştiği ilk ülkeydi. Yaklaşık beş bin iki yüzyıl öncesinden Mısır sınırları Filistin ve kuzeyde Akdeniz'den, Güney'de Nubiya ve Aswan'a kadar uzanan merkezi siyasi bir devlet oluşturan dünyadaki tek ülkeydi.

On iki bin yıl önce buzul çağı sona erince Etiyopya'nın, Kenya ve Uganda'nın yüksek Afrika Dağları üzerindeki dev buzullar, çok büyük ölçüde suları kuzeye doğru göndererek erimeye başladı. Sonunda sular Aşağı Mısır'a ulaştığında topraklar üzerinde var olan tüm yerleşim birimlerini silip süpüren çok büyük sellere yol açtı; Nil Deltası'nın olduğu alan, bundan sonra da binlerce senelik sel felaketlerine maruz kalmaya devam etti. Dolayısıyla, bu ne insan yerleşimine ne de tarıma uygundu. Sonunda aşağı yukarı MÖ 2000 yıllarında Nil Deltası, Aşağı Mısır'da geniş bereketli bir toprak olarak ortaya çıktı. Yaklaşık Kahire'nin yirmi üç kilometre kuzeyinde Nil iki kola ayrılır; deltaya doğru kıvrıla kıvrıla akar: Batı kolu Akdeniz'e Rosetta'da, doğu kolu da Damietta'da sona erer.

Etiyopya'nın volkanik ovalarından getirdiği kumla kil ve ince kumu içeren bereketli delta toprağı bütün olarak tüm ülkenin yerleşilebilir yüzeyinin % 63'ünü oluşturan yirmi iki bin kilometrekarelik bir çayırlık ve ekilebilir alan oluşturdu. Firavunla-

> rın bu av alanı ... antikçağlardan beri alüvyonlarla dolmuş fosil kanalları ve nehir kollarının izleriyle birçok farklı yollarla dikkat çekici bereketli bir üçgen oluşturuyordu.[6]

Mısır tarihi, Kral Narmer'in (Menes) Mısır'ın iki toprak parçasını birleştirip ilk yönetici hanedanı kurmasından, yani Nil Deltası'na yerleşimden bin iki yüzyıl önce başladı. Daha sonraki Mısır geleneğine göre, ulusun tarihi Menes adıyla bilinen ilk hanedandan ilk firavunun yönetimi altında Aşağı ve Yukarı Mısır'ın tek bir krallık olarak birleştiği, MÖ 3200 civarında başladı. Bu durum Narmer tarafından birleştirilen iki toprağın doğasından kaynaklanan bazı soruların ortaya çıkmasına yol açtı. İki toprağın Aşağı ve Yukarı Mısır'ı temsil ettiği düşünülüyordu. Şimdi, Narmer'in Birleşik Mısır zamanında deltanın çoğunda insan yerleşiminin izine rastlanmadığı için bu anlayışın sorgulanması lazım. MÖ 2000 yıllarının başına kadar delta, hem çiftçilik hem de yaşamak için uygun olmayan bataklıklarla kaplıydı. Bataklıklarla kaplı olduğu için Yukarı Mısır'la birleşen toprak olamazdı.

> MÖ 3100 yıllarında Mısır gerekli koşulların hepsinin şarta bağlandığı ilahi kralların komutası altında birleşerek dünyanın ilk ulus devletini oluşturdu. Bu yeni siyasi düzenlemenin başarısı onların yeni keşfine, "yazı"ya bağlıydı.[7]

Narmer'in iki toprağı birleştirerek Mısır'ı kurduğu MÖ 3200 yıllarında kimse deltada yaşamıyorsa bu "iki toprak"la ne kastediliyordu?

Batı Asya'da konumlanan Sina Yarımadası'nın daha başlarda Narmer zamanında Birleşik Mısır'ın bir parçası olduğunu biliyoruz. Aynı zamanda Narmer'den de önce tarih öncesinde de uzun zamandır Sina'da yerleşimin olduğunu da biliyoruz. Sina ayrıca tamamen çorak bir çöl değildi; içme suyu

kaynakları, kayalardaki yarıklardan akan sular yirmi beş kilometre aralarla bulunur. Ayrıca küçük bir vaha da vardır. Akarsuyun olduğu istikamet boyunca hurma yetişirdi. Buğday, arpa ve her tür ağaç yetiştirilir ve birçok ağaç ve nadir çiçekler açardı. Arkeolojik kazılar Yukarı Mısırlıların Sarabit el-Khadim'de Narmer'den de önce Sina'nın firuze madenlerinden çıkan firuzeleri kullandıklarını gösteriyor.

Antik Mısır metinleri iki toprağın bir siyasi devlette birleştiğinden söz ediyorsa, modern zamanlarda bu iki toprağın temsil ettiklerinin yanlış anlaşılması söz konusu olmalıdır. Mısır'ın birleşmesinden bahsedildiği zaman, uzmanlar ekseriya Kuzey ya da Güney veya Aşağı Mısır ve Yukarı Mısır hakkında konuşurlar. Ancak yanlış yöne götüren bir ifade olduğu görünüyor. Mısırlılar iki topraklarını bu şekilde tanımlamıyorlar. Bunun yerine birleşmede kara topraklar ve kızıl topraklardan konuşuyorlar. Mısırlılar Nil Vadisi'ne "kara toprak" (*kemet*), çöllere de "kızıl toprak" (*ta desharet*) diyorlar. Dolayısıyla birleşme, Nil Vadisi'yle çöl arasında olmalıdır ve bu çöl ikamet edilen Sina Çölü'dür. İki toprağın birleşmesi otoritenin merkezileşmesine neden olmuştur. Bunun sonucu olarak büyük çaplı idari ve inşaat projeleri yerine getirilebilmiştir.

Bununla birlikte bu birleşmenin kuzeyde bazı askeri fetihlerle başarılmış olabileceği görülüyor. Hanedanlar dönemi öncesine ait bazı paletlerin üzerine oyulan savaş sahnelerinden de bu anlaşılıyor.

> Narmer Topuz Başı'ndaki resim ve işaretler savaş tutsakları ve yağmayı temsil eder ve fethedilen insanlar da akrep topuz başıyla gösterilir. Böyle resim ya da sahnelerin sunulması, Mısır'da devletin ilk kuruluş zamanında oluşmasında bir noktada savaş oyunlarının bir rolü olduğunu gösteriyor.[8]

Sina Yarımadası, orada bulunan yazıtlar kadar antik yerleşim ve tapınakların birçok kalıntısını da barındıran bir tarih öncesine sahipti. Kuzey Sina'daki yerleşimlerin en eskisi MÖ 32.000 yıllarına inmektedir. Nil Vadisi'yle ilk temasların da MÖ 8000 tarihini göstermektedir. Bazı yazıtlar, Sina'nın Mısır'ın ilk hanedanı sırasında (MÖ 3200) Yukarı Mısırlı güçler tarafından işgal edildiğini gösteriyor. Halbuki bazı madenlerle temasın bundan da önceki tarihlere indiği anlaşılıyor. İlk hanedandan itibaren firavunların yerel kayalıklara düzenli kitabeler düzenledikleri ve bu kitabelere fetihleri ve maden ve taşocaklarıyla ilgili bilgileri kaydettikleri anlaşılıyor. Bu kitabelerin en ilki, ilk hanedandan mağlup Bedevi Şefi olarak sunulan Kral Horus-Den'e ait.

Daha Nil Deltası bataklıklarla kaplıyken, Sina'nın ilk hanedanın ilk kralı Narmer zamanından Birleşik Mısır'ın bir parçası olduğu açık. Böylece "iki toprak", Sina Yarımadası'nın kızıl toprağı ve Nil Vadisi'nin kara toprağını temsil etti. Ülke toprakları da o sıralarda kuzeyde Kenan diyarından güneyde Assuan'a (Aswan) kadar uzanmıştı. Mısır nüfusunun doğasına gelince Nil Vadisi'ne yerleşenler, Afrika kökenliyken Sina'da ikamet edenler Sami Arap asıllılardı. Bu Asyalı Sinalılar, Mısır metinlerinde "amu" diye adlandırılırdı. Daha sonra MÖ 2000 yıllarında Nil Deltası kuruyarak tarım yapılabilir ve yerleşilebilir duruma geldi. Buraya ilk yerleşenler de Sina'da o toprakların bitişiğinde yaşayanlar oldu ve yerleşir yerleşmez bu zengin alanı kullanmaya başladılar. Kenanlılar gibi aynı ırksal kökeni paylaşsalar da onlar on iki yüzyıl önce Mısırlılaştılar.

NARMER'İN PALETİ

Mısırın birleştirilmesi şimdi Kahire Müzesi'nde bulunan Narmer Paleti tarafından temsil edilir. Palet kalkan biçiminde

tek parçadan koyu yeşil renkli bir kil taşıdır: Bu kalkanın iki yanı, hiyeroglif yazının bilinen en eski örnekleri kabartılmış bir rölyefe oyulmuş ve süslenmiştir. Her iki tarafın üstünde Narmer'in adının hiyeroglif işaretlerini taşıyan merkezi bir *serekh* vardır. Üst dekor, büyük bir kısmında seremonik bir sakala sahip, Yukarı Mısır'ın beyaz tacını giyen ve sembolik bir boğa kuyruğuyla kralın geniş bir figürünün hâkim olduğu Narmer Paleti'nin sağ tarafını kapsardı. Kral sağ elinde bir gürz tutar ve sol koluyla uzun saçlarını tuttuğu diz çökmüş sakallı bir adamın kafasını her an ezecekmiş gibi görünür. Narmer'in yüzünün önünde, kurbanın başının üzerinde, Mısır Krallığı'nın simgesi ve kralın koruyucusu, papirüs bataklığı bitkilerinin üzerine tünemiş Horus Şahin'i canlandırılmıştır.

Palet'in arkası üç hizaya ayrılır. Üst hizanın üstüne kralın adı "Narmeh", inek olarak tasvir edilen tanrıça Hathor'u temsilen, her iki tarafı da bir inek başıyla kuşatılmış bir *serekh*in içine yazılmıştır. Hathor, çöl bölgesinde koruyucu tanrıça olduğu kadar güney Sina Dağı'nda Sarabit el-Khadim Tapınağı'nda madencilerin de koruyucu tanrıçasıdır. Üst hizanın sol üst köşesinde kral, Aşağı Mısır'ın kızıl tacını giymiş olarak temsil edilir. Sol elinde süslü bir asa, diğerinde de kraliyetin simgesi olarak gürz tutar. Önünde veziri ve sol elinde bir asa tutan kadın figürü vardır. Burada temsil edilen figürlerin hepsi kraldan daha küçüktür. Tören, beşerli sıralar halinde arka arkaya dizilmiş on tane başı boynundan ayrılmış kesik başları bacaklarının arasına koyulmuş vücuda doğru ilerler. Bu tablo kralın yenilmiş düşmanlarını temsil eder.

Merkez sahnede ise doğu ve batı cennetlerinin simgesi olan, panterleri ima eden, uzatılmış boyunları birbirine bağlanmış iki vahşi kedi vardır. Alttaki sahnedeki korkmuş Apis boğası, çıplak sakallı bir düşmanın çiğnemesini temsil eder.

Egemen tema, kaos ve iblisin güçleri üzerinde tanrının cisimleşmesinin, somut hale gelmesinin zaferidir.

Bu palette Narmer'in düşmanları kimlerdi? Palet, delta bataklığına gönderme yapsa da, temsil ettiği mağlup şefler sakal ve uzun saçlarıyla Aşağı Mısırlılara benzemiyor. Öte yandan Mısır'ın birleştirilmesi zamanında Nil Deltası hiç kimsenin yaşamadığı ve hiçbir ekilebilir alanın olmadığı bir bataklık gibiydi. Buto dışında burası da modern Tell el-Fra'nın Akdeniz kıyısının kırk kilometre güneyinde bulunan bir yerleşim birimiydi. Kaldı ki, deltada hanedan öncesi yaşayan herhangi bir kimse yoktu. Hanedan öncesi yerleşimler, Aşağı Mısır'da sadece ya deltanın güneybatı köşesinde, Merinda Bani Salama'da ya da deltanın doğusunda Minşat Ebu Omar ve Tell İbrahim Awad ve Tell el Iswid'deydi. Bu durum, yani deltanın yerleşilmemiş ve tarım yapılamayan hali bin yıl kadar sürdü. Diğer yandan Sina daha ilk hanedandan itibaren, birleşik iki topraklı Mısır'ın bir parçasıydı. Mısırlılar iki noktada, şimdiki Arap adlarıyla Wadi Maghareh ve Sarabit el-Khadim'de firuze taşı çıkarırlardı. Aynı zamanda güneyde Aşağı Nubiya'da ilk hanedanlığın başlarında Mısır devletince denetlendi. Bu ilk tarihlerde Mısır, hatta çok Filistin topraklarını da, çok uzun sürmemekle birlikte, denetim altında tuttu.

> Bu sırada Filistin ve Mısır arasındaki irtibat, Kuzey Sina'daki kanıtların da gösterdiği gibi karayoluylaydı. Ben Gurion Üniversitesi'nce yapılan keşif incelemesiyle, Kantara ve Raphia arasında ilk yerleşenlerin iki yüz elli civarında olduğu belirlendi. Mısırlılar, Kuzey Sina'ya sadece kamplar ve yol durakları kurmakla kalmadılar, aynı zamanda Mısırlıların yerleşmiş olduğunun görüldüğü Güney Filistin'de bulunan seramik kanıtlar oldukça yüksek düzeyde örgütlü bir yerleşim ağı oluşturduklarını göstermektedir.[9]

Üçüncü Krallık'tan piramit yapıcıların 6. Hanedan'ına kadar Eski Krallık'ta Mısır, uzun süren istikrarlı ve varlıklı bir dönem geçirdi. Bununla birlikte, uzun süren açlıktan dolayı merkezi hükümetin çökmesi sonucu bu dönemin kendisi de çöktü. Açlık, kıtlık, şiddet ve suç yayılırken krallık eyaletlere bölündü. Bu durum MÖ 218'lere kadar devam etti. Bunun ardından Birinci Ara Dönem olarak bilinen, birliğin dağıldığı ve kültürel gerilemenin baş gösterdiği dönem geldi. Orta Krallık, 11. Hanedan'ın kuruluşundan 13. Hanedan'a kadar, yani MÖ 2055 ile 1650'lere kadar sürdü. 14. Hanedan zamanında tamamen çökene kadar merkezi hükümet zayıflamaya başladı. Yöneticiler ondan sonra üç beş ay bile yönetemediler ve yüz elli yılı aşkın bir sürede, iki parçalı Mısır'da altmış kral tahta oturdu. Sonunda Hiksoslar, önce deltanın denetimini ellerine aldılar, sonra egemenliklerini tüm Mısır'a yaydılar.

Thompson'u Hiksosların Kenan diyarından geldiği fikrini reddetmesinin nedeni, aynı dönemde Filistin'de yapılan arkeolojik kazılardan delta üzerinde yeterince kontrol kurabilecek insan kaynağı olmadığının görülmesi olgusudur. Filistin'le ilgili olan kanıt Hiksos Mısır'ıyla Kenan ve Suriye arasında ticaret ilişkilerinin varlığını gösterse de, askeri ya da siyasi ilişkiler yoktu. O dönem süresince, yani MÖ 18. ve 17. yüzyılda, Kenan diyarında oluşmuş merkezi bir güç yoktu. Sadece sağa sola serpilmiş küçük dağınık köy ve kasabalar vardı ve bunların gücü de Mısır'a saldırı düzenleyecek çapta değildi. Hiksosların kendi kültürel unsurlarına gelince, onlar da sanat ve yazıda Mısır uygarlığıyla aynı unsurları kullandılar. Gerçi çok mimari çalışma bırakmamışlardı ve Osiris'in katili Seth'e tapındılar.

Doğu Deltası'na yerleşen Sinalı bedevilerin uzun süredir gerçekleştirdikleri sızmalardan sonra, yaklaşık yüz yıllık bir dönem sonunda ilk kez Hiksoslar, müstahkem hale getiril-

miş sınır kenti Avaris'te güçlerini dayattılar. Sonra 15. ve 17. Hanedanlar sırasında MÖ 16. yüzyılın ortalarında I. Ahmose tarafından sürülüp atılana kadar tüm Mısır'da egemenliklerini sürdürdüler. MÖ 3. yüzyıl Mısırlı tarihçilerden Manetho, Hiksosların gelişlerini şöyle anlatır:

> Tutimaeus hükümdarlığında, sebebini bilmiyorum ama Tanrı bizi cezalandırdı ve beklenmedik bir şekilde Doğu bölgelerinden gelen karanlık ırktan saldırganlar, toprağımıza doğru zafer gururu içinde yürüdüler. Ana güçleriyle toprağın yöneticilerini bileklerinin hakkıyla yendiler. Sonra kentlerimizi acımasızca yaktılar. Tanrı'nın tapınaklarını yerle bir ettiler ve tüm yerlilere büyük bir düşmanlıkla yaklaştılar. Bazılarını katlettiler ve bazılarını tutsak aldılar ve karılar ve çocuklarını köle yaptılar. İçlerinden Salities diye birini kral olarak atadılar. Memphis'te oturdu, Aşağı ve Yukarı Mısır'dan vergi aldı ve garnizonu hep avantajlı konumda bırakırdı. Hepsinin ötesinde şehri doğuya doğru sağlamlaştırdı. Çünkü Asurluların günbegün güçlenmekte olduklarını öncesinden görmüştü. İşte bunlar bir gün gelip krallığa göz koyacak ve saldıracaklar diye düşündü.
>
> Saite (Sethroite) eyaletinde Nil'in Bubastis kolunun doğusunda, oldukça uygun bulunan antik dinsel gelenekten dolayı Avaris adı verilen kenti buldu. Bu kenti yeniden yapıp kalın duvarlarla sağlamlaştırdı, sınırı korumak için yirmi dört bin kişilik ağır silahlarla donatılmış, bir garnizon asker yerleştirdi. Buraya yazları gelir, yabancı kabilelerin terör saldırılarına karşı hazırlıklı olabilsinler diye istihkakları dağıtır, birliklerin ödemesini yapardı, kısmen de onlara askeri eğitim verirdi.[10]

Manetho'nun ifadesinden her ne kadar kendinden sonra gelenler ikametlerini Tell el-Dab'a almakla birlikte, Hiksos krallarının ilkinin Memphis'te ikamet ettiği açık. Salities sınır kentini büyük duvarlarla güçlendirip oraya büyük bir askeri garnizon yerleştirdi. Daha sonraları Avaris adıyla bilinen kenti her yaz ziyarete gitti. Böylece Manetho'nun değerlen-

dirmesi, başlangıçtan Hiksosların esas itibariyle büyük bir askeri garnizon olan Avaris'te olmadığını açık bir biçimde gösteriyor.

ANTİK MISIRLILAR KİMLERDİ?

Nil Vadisi'nin ilk hanedan öncesi sakinlerinin aslı nedir? Nereden gelirler?

Kasr El Aini'de 20. yüzyılın başında Kahire Üniversitesi'nde anatomi profesörü olan G. Elliot Smith, Mısırlılar ile Araplar arasındaki farkı şöyle açıkladı:

> Mısırlılar tıraş olma alışkanlıkları geliştirdi, halbuki göçebe Araplar öyle yapmazlardı. Kulakların önünde çene kemikleri boyunca çeneden ulaşan küçük sakallılar olarak temsil edilirdi. Ön Mısırlılar, Batı Asya'nın Armenoid insanlarıyla tezat oluştururlar, sadece seyrek yüz kıllarıyla değil aynı zamanda bedenlerinin genellikle kılsız oluşuyla farklıydılar. Her iki cinste de vücut kılı pek fazla gelişmemiştir.[11]
>
> Coğrafi kanıtlar, ilk Mısırlıların Kuzey ve Doğu Afrika, Nubiya, Arabistan'dan Sina ve Kızıldeniz yoluyla gelmişler. Dilsel kanıtlar da bu sonucu onaylıyor. Mısır dili sadece Arapça, İbranice, Aramice ve benzeri Sami dilleriyle değil aynı zamanda Galla, Somali ve benzeri Doğu Afrika illeri ve Kuzey Afrika'nın Berberi deyimleriyle de ilişkilidir. Daha sonraki gruplarla bağlantılarıyla birlikte Hami dil ailesi olarak bilinen bu grup üzerine çalışmalar oldukça az. Ama Sami dilleriyle ilişkileri yeterince adil bir şekilde belirlenebilir. Genel yapısındaki benzerlik çok büyük: Mısır dili Sami dillerinin esas özelliklerini paylaşıyor. Söz kökleri sessizlerin bileşimini içeriyor. Kural olarak üç rakamı teorik olarak değiştirilemez. Gramatik bükülme ve ufak anlam değişiklikleri, iç sesliler üzerindeki değişikliklerin getirilmesiyle düzenleniyor. Gerçi eklenen sonlar aynı zamanda aynı amaç için kullanılabiliyor; daha önemli anlam farklılıkları bütünüyle ya da kısmi çoğaltmalarla yaratılıyor. Dahası sözlükte birçok değinilecek nokta var.[12]

Modern bilim de bu sonucu onaylıyor. Bir İtalyan nüfus genetikçisi ve 20. yüzyılın müstesna genetik bilimcilerden biri olan Luigi Luca Cavalli-Sforza kitabı *The History and Geography of Human Genes*'te Mısır'ın Nil Vadisi'nde iki bölgeyi (Afrika ve Orta Doğu) kapsamasına rağmen daima bir Afrika uygarlığı olduğuna dikkat çeker. Antik Mısır'ın kültürel köklerinin Asya'da değil Afrika'da uzandığı açıktır. Mısır subtropikal bir çöl çevresiydi ve halkı tarih öncesinden beri değişik bölgelerden göç etti. Böylece bir pota içinde eridi. Değişik tenler, değişik deri renkleri Afrika'nın güneyinden, diğerleri Akdeniz ortamından gelerek birleştiler. Dolayısıyla bu insanları bugünün terimleriyle "siyah" ve "beyaz" diye dar bir tanımlamaya koyamazsınız. Mısırlılar; dillerinin, maddi kültürlerinin, tarihsel kayıtları ve fiziksel kalıntılarının kanıtlarıyla, sözde ırksal kimlikleri anlaşılmaz olduğundan daha iyi bir sınıflandırmaya girebilirler. Kafatasları ölçüldü, karşılaştırıldı ve çeşitli biçimlerde DNA testleri yapıldı. Ama sonuçlar çok yetersiz. Kafatasları Kuzey Sudan'da bulunanlara daha çok, Batı Afrika, Filistin ve Türkiye'de bulunanlara daha az benziyor. Hanedan öncesinden Orta Krallık yoluyla bazı genetik süreklilikler olduğu görülüyor. Tabii dış nüfuslardan Nil Vadisi'ne dikkate değer bir sızmanın da bu genetik sürekliliğin bir başka rengi olduğu da unutulmamalıdır. Mısırlıların aşağı yukarı koyu renkli olduğu kesin ve birçoğunu bugün olsa siyah olarak adlandırırız. Şimdi Antik Mısırlıların çok azı iklime göre açık olmakla birlikte, çeşitli deri renklerinden oluştukları sonucuna rahatça varabiliriz.

12

HANGİ RAMSES'İ ARIYORUZ?

Çıkış 1:11'de belirtildiği gibi İsrailliler, Ramses'i, Firavun'a ambar-kent olarak inşa etmeye zorlandılar. Uzmanlar bunun II. Ramses tarafından yapılan, aynı zamanda Mısır metinlerinde Pi-Ramses yani Ramses Evi olarak bilinen kent olduğunu varsaydılar ve bu kralı "Baskı ve Zulmün Firavun'u" olarak kabul edip dikkate aldılar.

> Mısırbilimciler arasında (19. yüzyılın sonlarına doğru) II. Ramses tutsaklığın, oğlu ve halefi Merneptah da Çıkış'ın firavunu olarak kabul edilirdi. Kitab-ı Mukaddes ve anıtlar bu noktada birbirlerini onaylıyor. Kaldı ki her ikisi de yakın zamanlardaki coğrafik ve filolojik araştırma sonuçlarıyla destekleniyor. Kendi yaptıkları tuğlalarla Firavun için İsraillilerin inşa ettiği Pithom ve Ramses hazine kentleri, yazıtlarda Pi-Tum ve Pi-Ramses diye adları geçen kentlerle aynıdır ve her ikisi de yakın zamanlarda 1883 ve 1886'da Mısır Keşif Fonu tarafından finanse edilen kazılar sırasında M. Naville tarafından da doğrulanmıştır.[1]

Bununla birlikte Çıkış'ın Firavun'u II. Ramses değil, 19. Hanedan'ı kuran, II. Ramses'in dedesi I. Ramses'ti. İşte bu Ramses'in tahta çıkmadan önce yaşadığı yer olan Kuzey Sina'da müstahkem sınır kenti olan Zarw'da konutu vardı.

Kitab-ı Mukaddes'te belirtildiği gibi İsraillilerin, Mısır'da yaşamalarına müsaade edildiği zaman Nil Vadisi'ne yerleşmelerine izin verilmedi. Onlara sınır bölgesinde Goşen diye bilinen bir yer gösterildi. İşte bu Goşen, Zarw'ın başkenti olduğu Arap eyaleti içindeydi ve I. Ramses de burada ikamet ediyordu.

Kitab-ı Mukaddes'te yazıldığı gibi, "İsraillilere Goşen'de kalacaksınız dediler ve onlar da Çıkış'a kadar orada kaldılar." Goşen'in İbranicede bir anlamı yok. Mısırbilimciler Yunanların "Arap eyaleti" diye adlandırdıkları Doğu çölünde bulunması gerektiğini belirtiyor. Kitab-ı Mukaddes anlatımından da anlaşılacağı gibi; Goşen, Nil'in Mısır'ından epey ayrı bir yer. "Siz Goşen'de ikamet edeceksiniz ve her çoban Mısırlılara mekruhtur" (Tekvin 46:34). İsrail'in çocukları geliş zamanlarından daha sonraki zamanlara kadar uzun bir süre bu Goşen'de kaldılar. Buradan sadece Ramses'in ambar-kentini inşa etmek için ayrılmak zorunda kaldılar, bir de sonraları Musa'nın emrinde Çıkış zamanında burayı terk ettiler.

Karnak kayıtlarından görülebileceği gibi, Sina ve Güney Filistin'de Shasu ittifakına karşı ilk yıl seferinden dönüşünde, 19. Hanedan'ın ikinci kralı I. Seti'nin yüksek rahip ve görevlilerce karşılandığı yer de işte bu Zarw'dı. Bu da 19. Hanedan'ın başlarında kraliyet ailesinin bu bölgede ikamet etmiş olacağını gösteriyor. Tam olarak ne anlama geldiği anlaşılamasa da, izlenim ya da buradan çıkarılacak gizli anlam, I. Seti'yi selamlayan yüksek rahip ve görevlilerin onun geldiği sıralarda Zarw'da oturmalarıydı. Seti'nin kendisine gelince, hem kendisi hem de babası Zarw'da belediye başkanlıklarında bulunmuşlar, Horemheb döneminde buradaki askeri birliğin komutanlıklarını yapmışlardı. Buradan mantıken her ikisinin de o zamandan beri burada oturmakta oldukları çıkarımı yapılabilir.

Zarw'dan ilk kez I. Ahmose'nin Hiksosları yendiği bir askeri seferden ve ardından 18. Hanedan'ın kuruluşuyla sonuçlanan tarihi dönemde söz edildiğini görüyoruz.

> Hiksoslara karşı savaş ekseriya beklenilenden daha uzun sürmüş olabilir. *Rhind Matematik Papirüsü*'nün ihmal edilmiş yazılı bir bölümü adı belirtilmeyen kralın on birinci yılındaki savaşından söz ediyor. Papirüsün ana metni, Kamose'un (I. Ahmose'nin halefi ve kardeşi), karşı çıktığı Apophis otuz üçüncü yılını gösterdiği için bu sadece... halef olabilir. İlk ayın yirmisinde (on birinci yılın) "Güneyliler", modern Kantara yakınlarındaki sınır kalesi Zarw'a yüklendiler, birkaç gün sonra da oraya girdiler.[2]

Buradan Avaris ve Zarw'ın aynı yerleşim birimini kapsadığı anlaşılıyor. Bu noktadan itibaren Avaris adı metinlerden tamamen kayboluyor ve bundan sonra aynı yerden yalnız Zarw olarak söz ediliyor. Bu da bir yüzyıldan sonra III. Thutmosis zamanına ve Kraliçe Hatshepsut'un ölümünü takip eden ilk Asya seferi zamanına denk düşüyor.

> Yirmi ikinci yıl Peret'te dördüncü ay, günlerden yirmi beş... Zarw, ilk muzaffer sefer.

Daha sonra IV. Tuthmosis zamanında (MÖ 1413-1405), kraliçenin bir malikânesinin olduğunu görüyoruz. Bu da Zarw'ın kale-kent olmasının yanı sıra, kraliyetin yerleştiği bir mekân haline gelmiş olduğunu da gösteriyor. Sonuçta IV. Tuthmosis'in oğlu III. Amenhotep, bu kraliyet malikânesini kendi kraliçesi Tiye'ye bir hediye olarak armağan ediyor. Daha sonra Amarna krallarının tahtlarını kaybetmelerinden sonra, yani III. Amenhotep ve Yuya'nın soylarından sonra; Horemheb, Zarw'ı İsrailliler de dahil, Akhenaton taraftarlarını da topladığı büyük bir hapishane olarak kullanıyor.

Sonra da oraya Pa-Ramses ve oğlu Seti'yi, vezir, Zarw belediye başkanları, Zarw kalesi ve askeri garnizon komutanları olarak atıyor. Böylece yeni belediye başkanı Pa-Ramses, İsraillileri Çıkış kitabının tanımladığı gibi Zarw kenti içinde bir ambar-kenti inşasına zorluyor. Pa-Ramses MÖ 1335'te Horemheb'den sonra tahta çıkıyor ve böylece 19. Hanedan kuruluyor. Pa-Ramses. I. Ramses adıyla tahta çıkıyor. Onun bir yıldan biraz fazla süren kısa hükümdarlığı sırasında İsrailliler Musa'nın önderliğinde Mısır'dan çıkıp Sina'ya gidiyorlar.

Başa geçtiği zaman I. Ramses zaten şehrin belediye başkanı olarak Zarw'da oturuyordu.

Daha sonra oğlu I. Seti ve sonra da torunu, Seti'nin oğlu, II. Ramses olarak tahta çıkıyor, o da 19. ve 20. Hanedan'ı kapsayan yaklaşık iki yüzyıllık bir dönem başkenti olacak Doğu Deltası'nda, Pi-Ramses adını alacak kenti kurup orada ikamet etmeye başlıyor. 21. Hanedan kralları, Menzalah Gölü'nün güneyinde bulunan Tanış'ı başkent yaptıyorlar. Bunu yaparken birçok malzemeyi Pi-Ramses'ten getiriyor ve bu yüzden birçok yazı ve anıtta okumalar da karışıklıklara yol açıyor. Çünkü iki tarafta aynı malzemeler kullanılıyor. Hatta bu nedenle Tanış ve Pi-Ramses'in aynı yer olduğu sanılmıştır.

Mısırbilimciler Çıkış'ın kenti olarak Goşen topraklarına ve sınır kenti Zarw'a bakmak yerine, Avaris ile aynı bölgede olduğunu farz ettikleri Doğu Deltası'ndaki II. Ramses'in kentini aramaya devam ettiler. 1960'lı yıllarda Avusturyalı arkeolog Manfred Bietak, Doğu Deltası'nda Şarkiye eyaletinde Tell el-Dab'a'da kazı yaptı. Bana göre yanlış bir şekilde bulduğu kenti Hiksos kenti Avaris diye ilan etti. 1979 yılında Bietak keşfindeki bulgular üzerine hazırladığı ara raporunda şunları yazdı:

Tell el-Dab'a'nın kuzeyine doğru eski teftiş haritası ve yer etütlerinin kısmen de doğruladığı eski bir doğal göl havzası var. Burası Nil'in Pelusiac dönemi kollarından birini besleyen kanalın istikametini gösteriyor ve gölden daha geniş Bahr el Bakr drenaj sistemine doğru bir tahliye kanalından su akıyor. Gölün kuzey ve doğusundaki kalıntılar Orta Krallık ve (11. ve 12. Hanedan, yaklaşık olarak MÖ 1991-1785) İkinci Ara Dönem'den (yaklaşık MÖ 1785-1575) kalmadır. Bu da Doğu'dan Hiksosların geldiği ve bir yüzyılı aşkın süre hüküm sürdükten sonra Ahmose tarafından sürüldükleri dönemdir. Yani Ahmose, yaklaşık MÖ 1575'li yıllarda 18. Hanedan'ın kurucusudur. Bu bölgede bulunanlar arasında olanlardan biri de, II. Ramses'in veziri Paser'e ait bir evin üst eşiğinde ve hemen hemen Tell el-Dab'a'nın iki mil doğusunda, aynı kralın adının yazılı olduğu bir kuyudur.

Toplamda on bir tabaka bulunmuştur. En altta kalanlar ilk yerleşime ait; bu da MÖ 1750 yıllarını gösteriyor ve en sonuncusu da sınırlı bir alan için Batlamyus dönemi yerleşimini gösteriyor. Bu da MÖ 3. yüzyıl tarihine gidiyor. Hiksos dönemini kapsayan tabaka (E3-1 ve D3-2) artan bir nüfus yoğunluğunu gösteriyor. Bulunanlardan iki Kenan tapınağı kalıntısının bir tanesi MÖ 1699 ile 1660 ve diğeri MÖ 1610-1590 arası dönemlere ait. Buradaki yerleşimin *Suriye ve Filistin'den uzak*, kendi Asyatik kültürel çizgisini geliştirmeye başladığının örneğini oluşturuyor. Yerleşim birimi Hiksoslardan sonra terk ediliyor. Ama 18. Hanedan'ın sonlarında Horemheb döneminde tekrar işgal ediliyor. Bulunan mabet kalıntıları arasında Seth'e "Güçlülerin Büyüğü" diye hitap edilen ve Horemheb'in adının taşıyan bir pencere pervazı da var.[3]

Bietak, kazı seferinin sonuçlarını aşağıdaki sözcüklerle ifade etti:

Kısaca özetleyecek olursak; daha sonraki kalıntılar bir yana, 13. Hanedan'dan 18. Hanedan'ın başına değin kuzeydoğu Nil Deltası'nda Suriye-Filistin Orta Bronz Çağı'nın Asyatik Kenan toplumunun (kültür IIA ve B'de) büyük kent yerleşim birimleri

> ve bir dizi tabakalara uzayan kanıtlar bulunmaktadır. Kazılarımızın başlamasından beri bu kültüre ait birkaç başka yerleşim biriminin keşfedilmesi ve belirlenmesine rağmen Tell el-Dab'a tüm yerleşim birimlerinin en genişi ve etkileyicisidir ve katmanların iyi durumda olması, kazı sonucu bulunan malzemelerin bolluğu ve çok temsili niteliğinin yüksek olması nedeniyle önemli kazanımlardır.[4]

Bietak, E3-2 katmanındaki mabetlerin Kenan kültüründen olduğunu ve şimdiye kadar kazılan en temel kutsal alanın büyüklüğünün, burada, İkinci Ara Dönem'in başlangıcında elde ettiğimiz, Doğu Nil Deltası'nda Suriye-Filistin Orta Bronz Çağı kültürünün en önemli kent-devletini bulduğumuzu gösterdiğini söyler. Bu nedenle, kuruluş için belli bir zaman geçirdikten sonra bu Asyalı topluluğun Mısır'daki Hiksos Krallığı'ndan sorumlu oldukları çıkarımını yapmak zor değildir. İşgalde bir aradan sonra Ramsesler döneminin önceden planlı yapılmış bir kentiyle ilgili bilgilere de ulaşıyoruz. Bu kentte yaklaşık bin, bin iki yüz dönümlük bir alanı kapsıyor.

Bu son açıklamasında Bietak, Tell el-Dab'a'daki kazıların sonuçları üzerinde değil, kuzeye doğru bir mil uzaklıktaki Qantir'de kazılarda çıkanlar üzerine konuşuyor. Peki, oradaki keşifte bulunanlar üzerine ne sonuca varmıştır?

> Oranın kültürel ve katmanlarla ilgili tüm kanıtları birlikte ele alındığında, Hiksosların başkentinin Avaris olduğu ve diğer yandan da M. Hamza, W. C. Hayes, L. Habach ile John van Seters'in de desteklediklerı gibi, II. Ramses'in deltadaki ikametinin de orada olduğu bilgisiyle uyum içinde olduğu ortaya çıkacaktır.[5]

O zamandan beri, Tell el-Dab'a/Qantir ve Avaris /Pi-Ramses olarak özdeşleştirme üzerine uzmanlar arasında bir anlaşma oluştu. Her şeye rağmen Bietak'ın Qantir'i Pi-Ramses

olarak özdeşleştirmesi arkeolojik kanıtla doğrulanabilir. Ama Tell el-Dab'a'nın Hiksos kenti Avaris olduğu konusunda önemli kanıtlarımız eksiktir.

Kimsenin Bietak'ın Tell el-Dab'a'da büyük bir Hiksos kentinin bulduğundan kuşkusu yok ama bu, onun Avaris olduğunu göstermiyor. Hiksos, Avaris ile ilgili elimizdeki tüm kaynaklar, Zarw gibi, müstahkem bir kent olduğunu onaylıyor. Bir Mısır adı olan Avaris iki kısımdan oluşuyor. *Hwt-w'ret*, bir belirleyici tarafından takip ediliyor ve duvarlanmış, çevrilmiş alan anlamına geliyor. İlk unsur *hwt*, yüksek tuğla duvarla çevrili bir yerleşim birimini gösteriyor. İkinci kısmı *w'ret*, Alan Gardiner'in açıkladığı gibi bir "çöl şeridi" anlamına geliyor. Dolayısıyla şehrin adından, daha baştan, Zarw'da olduğu gibi, çölle sınır bir bölgede ve sağlamlaştırılmış bir kent olduğu açık. Bu jem doğudan gelen saldırganlara karşı hem de Nil Vadisi'nden gelecek saldırılara karşı kendilerini korumak için yapılan bir uygulama. Ayrıca bu kent, Asya'daki asıl evlerine de yakın oluyor.

Tell el-Dab'a'nın Avaris olduğuna uzmanları ikna eden, bu kentin Hiksosların başkenti olduğu yanlış varsayımlarıdır. Bununla birlikte Hiksos istilasının Manetho yorumuna bakacak olursak, burada kraliyet ikametgâhı ile askeri kale arasında açık bir ayrım görürüz.

> Hiksoslar içlerinden birini başlarına kral atadılar. Adı Salities'ti. *Mekânı ise Memphis'ti.* Saite'deyken Nil'in Bubastis kolunun doğu tarafında iyi bir yere konumlanmış bir kent buldu ve buraya antik bir dinden dolayı Avaris dedi. *Yeniden inşa etti ve büyük duvarlarla sağlamlaştırdı, ağaçlar dikti, sınırı korumak için bir garnizon yerleştirdi.* Yazları buraya gelir, kısmen manevralarla onları eğitir, yabancı kabilelerinin terör saldırılarına karşı dikkatli savuşturma manevraları gösterirdi.[6] (İtalikler yazara aittir.)

Daha yolun başında, Avaris'in Hiksosların başkenti olmadığı açık. Yönetimlerinin ilk başlarında kralları Memphis'te ikamet ederken, daha sonra Tell el-Dab'a taşınmış olmalılar. Tamam, Bietak'ın Tell el-Dab'a'da Hiksos başkentini bulduğu üzerine hemfikir olmamız mümkün ama bu müstahkem hale getirilen kent olarak, Avaris ile özdeşleştirilemezdi.

Diğer yandan, Kitab-ı Mukaddes'te geçen Ramses, Hiksos başkenti Avaris ile ilişkiliyken ve sırasıyla 18. Hanedan'ın müstahkem kenti Zarw ve Orta Krallık'ın Horus Yolları'ndaki Pi-Ramses kentinin ilgisi yoktu. Kitab-ı Mukaddes, Ramses'i "ambar-kent" olarak tanımlıyor; işte bu nedenle Mısır'ın hudutlarında ya da yanı başlarında bir kaleye gönderme yapıyor. Bu da II. Ramses döneminin kraliyet başkenti için uygun bir tanımlama olmazdı. Çıkış 13:17'de, İsrailliler tarafından inşa edilen Ramses kentinin, Filistin topraklarının yoluna yakın olduğu yazıyor. Bu da Mısır kaynaklarına göre Zarw'dan Gazze'ye giden Horus Yolu olarak bilinirdi.

Bundan dolayı, Kitab-ı Mukaddes'te geçen Ramses kentinin Zarw müstahkem kenti gibi modern Kantara'nın doğusunda, Süveyş Kanalı üzerindeki Port Said'in güneyine doğru kurulmuş olduğunu öne sürdüm. Burada 12. Hanedan krallarının MÖ 20. yüzyılda bir müstahkem kent inşa ettikleri biliniyor. Bu kentten MÖ 1970, 12. Hanedan'ın ilk kralı I. Amenemhat'ın son günlerinin saray görevlilerinden biri olan Sinuhi'nin otobiyografisinde söz edilmektedir. Mısır'dan Filistin'e kaçan Sinuhi, sınır kalesini geçmesinden söz eder. O zamandan beri burası "Horus Yolu" adıyla bilinir. Bu aynı kent, MÖ 17. yüzyılın ortalarında Mısır'ı kontrolleri altına alan Hiksoslar tarafından yeniden inşa edilip sağlamlaştırılmıştır. Hiksoslar yönetiminde sınır kent Avaris diye bilinmiştir. Daha sonra 18. Hanedan kralları Hiksosları devirdiği zaman, kenti sağlamlaştırarak bir daha yenilediler ve ona yeni bir ad verdiler ve bundan böyle

de eski Avaris şimdi Zarw adını aldı. Asya sınırındaki esas kale-kent olarak, Mısır ordularının Filistin ve Suriye'ye karşı seferlerine başlayıp bitirdikleri yer haline gelmiştir.

Mısırlı arkeolog Muhammed Abdül Maksud, Tell Heboua' da kazıları yönettiğinde, 1987 yılında Kantara'nın iki buçuk mil kuzeydoğu istikametinde I. Seti'nin Karnak'taki savaş rölyeflerinden, "Aslan İni" olarak bilinen kaleyi temsil ettiğini düşündü. Bu, Zarw ile Gazze arasındaki yolu koruyan ilk kaleydi. İki dönem süren kazılardan sonra Maksud, 1988 Kasım'ında Kahire'de toplanan Beşinci Enternasyonal Mısırbilimciler Kongresi'nde bulduklarının bir raporunu sundu. Konuşmasını şu sözlerle bağlıyordu: "Şimdi Karnak'ta I. Seti'nin rölyeflerinde resmedilen "Aslan İni"yle Tell Hebua Kalesi'nin özdeşleştirilmesi mümkündür."

Maksud, üçüncü oturumun sonunda, bulduklarının bazılarını ayrıntılı bir şekilde anlattı. 1989 Nisan'ında bunların bir kısmını Mısır basınına okuduktan sonra, ondan habersiz olarak Maksud'un Avaria/Zarw mahallini bulduğunu anladım. Bununla ilgili bir görüşü Londra *Sunday Times* tarafından bir ay sonra basıldı ve o zamandan beri dünyadaki Mısırbilimcilerin tartışma noktası haline geldi. Aslında Maksud neyi bulmuştu?

Resim 12.1. Muhammed Abdül Maksud. Ahmed Osman'ın izniyle.

13

RAMSES'İN KAYIP KENTİNİ BULMAK ÜZEREYİZ

21 Mayıs 1989'da Londra *Sunday Times* gazetesinden Roger Wilsher, gazetesinde basılacak bir makalesi için benimle bir görüşme yaptı. Bu makalenin özeti şöyledir:

> Musa'nın İsraillileri Mısır'dan çıkardığı kent, genç bir lisansüstü öğrencinin kulak misafiri olduğu bir konuşmanın sonucu bulunmuş olabilir. Nil Deltası'nın kumları ve çamurları altında üç bin yıldır kayıp. Kitab-ı Mukaddes'e göre Kızıldeniz'i geçerken Musa'nın peşine düşüp helak olan I. Ramses'in kayıp kentinin bir yüzyıllık sorgulamadan sonra ortaya çıkarıldığına inanılıyor ve bu, Çıkış'ı çevreleyen söylencenin çoğunu açığa çıkarabilir. Kentin sırları bazı şeyleri doğrulayacak ya da Yahudilerin maruz kaldığı baskı ve zulümle ilgili Kitab-ı Mukaddes epiğinin diğer noktalarıyla çelişecek. Kantara, Shark Sina'da bir yerleşim birimi ve Süveyş Kanalı'nın doğusunda bir bölge. Qantir'in de otuz mil kuzeydoğusunda olan bu bölgeyi, çoğu modern uzmanlar şimdiye kadar kayıp kent olarak kabul etmişlerdir.

Sunday Times'ın makalesi, Mısır antik bölüm için çalışan bir ekip tarafından bulunan harabeler üzerine konuşmalarına devam ediyor. Kazıyı yöneten Muhammed Abdül Maksud'un

1988 Kasım'ına kadar bulunanların önemini kavramadığını anlatıyor. İşte benimle başka bir uzman arasında, Kahire'de Enternasyonal Mısırbilimciler Kongresi'nde bir tartışmaya kulak misafiri olduğumda, ben Qantir civarında kazı yapan Avusturya ekibinin başkanı Manfred Bietak'la tartışıyordum. Ramses'in kayıp kentini bulabilmek için Bietak'ın ekibinin yeterince kanıt bulduğundan kuşkulandım.

Bietak ve ekibi 1960'lı yıllarda Doğu Deltası'nda kazılara başladığından beri, II. Ramses'in yaptırdığı kraliyet sarayı ve çevresinde soylulara ait evler de dahil olmak üzere, birtakım önemli bulgular ortaya çıkarmıştı. Khata'na'nın yanı başındaki yerleşim biriminde Bietak aynı zamanda daha önceki Hiksos döneminden –MÖ 17. ve 16. yüzyıllar arası– kalıntılar bulmuştu. Bu önemli bir buluntuydu. Çünkü çağdaş papirüsler, II. Ramses'in kentinin Hiksos başkenti Avaris'in temelleri üzerine inşa edildiğini gösteriyordu.

Benim araştırmama göre, var olan kaynaklar, Ramses'in sağlamlaştırılmış kaleye benzer bir yapı oluğunu gösteriyor. Bietak, Qantir'de bunun herhangi bir kanıtını bulamamıştı ve bundan dolayı da kayıp kenti bulduğu savı doğrulanmadı.

Muhammed Abdül Maksud, Kuzey Sina'da Mısır Antik Eserler bölümü için kazı yapmaktaydı. Fransa'da Lille Üniversitesi'nde doktorasını hazırlarken, önceki üç yıl da işte bu bölüm için Kuzey Sina'da Doğu Qntara'da kazılar yapmaktaydı. Bietak ve benim aramdaki tartışmayı dinledikten sonra, Maksud ekibiyle birlikte kendisinin daha önceki Hiksos kentlerinin temellerinde inşa edilen çok büyük duvar sağlamlaştırmalarının kanıtını bulduklarını ileri sürdü. Mısır Antik Eserler Genel Müdürü Ali Hassa, Maksud'un "antik bir kent üzerine inşa edilmiş devasa bir kale" bulduğunu kabul etti. Ve bir başka araştırma da, krallar sarayının ortaya çıkarılmasını yönlendirecekti.

Yerleşimdeki kazılar çok büyük bir kentin kalıntılarını – yaklaşık dört yüz metrekare civarında– ortaya çıkardı. Bu, burada oldukça büyük bir askeri garnizonun varlığını gösteren etkileyici müstahkemler var olduğunu ortaya koyuyor. Maksud ve ekibi ayrıca bazı gömü, tapınak ve saray kalıntıları ve geniş bir tahıl silosunu ortaya çıkardı ki bu, Kitab-ı Mukaddes'e göre zorla çalıştırılan İsrailli işçilere yaptırılan yapıları çağrıştırıyordu. Maksud tarafından bulunan kent, Mısır kaynaklarında "Horus Yolu" adıyla bilinen Mısır ve Kenan arasındaki tek yolu koruyordu. Maksud ayrıca işçi mahallesinin bulunduğunu da duyurdu. Burada bulunan fırınlar, çömlek ve inşaat malzemeleri pişirmek için kullanılıyordu.

Görüşüme göre, bu, Çıkış hikâyesine daha fazla kredi sağlayacak önemli bir keşifti. Ayrıca Sina'ya giderken İsrailllilerin izlediği yolu netleştirmek için ihtiyaç duyulan bilgiyi bize sağlayacaktı. Kazı devam ettikçe ısı ve kumla iyi saklanmış olan iskeletler ve evler de dahil olmak üzere, insanların kendileriyle ilgili kalıntıların da zamanla ortaya çıkması muhtemeldir.

1989 Nisan'ında Bietak başka arkeologlarla birlikte Maksud'un yerleşim birimini ziyaret etti. Gördüğü karşısında etkilenmekle birlikte Bietak, bu mahallin Çıkış'ın kayıp kentini temsil edebileceği düşüncesine katılmadığını söylemiş. Bu söylediklerinin kayda geçirildiğini de belirtiliyor. Aynı zamanda bazı Britanyalı Mısırbilimciler de Bietak'ın görüşleriyle hemfikir oldu. Bir yandan da nihai karar için, yerleşim alanı bütünüyle kazılana kadar bekleyelim demişlerdi ve nihayet onları ikna etmek için yeterince kanıt ortaya çıktı. Yani burası Mısır'ın 19. ve 18. Hanedan'ının birçok metinlerinde adı geçen sağlamlaştırılmış kent, Zarw'ın kalıntılarıydı.

1987 yılında, *Stanger in the Valley of the Kings* (*Krallar Vadisi'ndeki Yabancı*) adlı kitabımda, Ramses'in Kantara bölgesinde olduğu tezini önerdim. Başka hiçbir yerden bunu çürütecek bir kanıt ortaya çıkmadı. Ve bu keşif de, diğer antik Mısır broşürleri ve Tevrat'ta söz edilen üç Doğu Nil Deltası kentlerinin aynı yerler olduğunu teyit ediyor.

14

MISIR BÜYÜKELÇİLİĞİ'NDEKİ TARTIŞMA

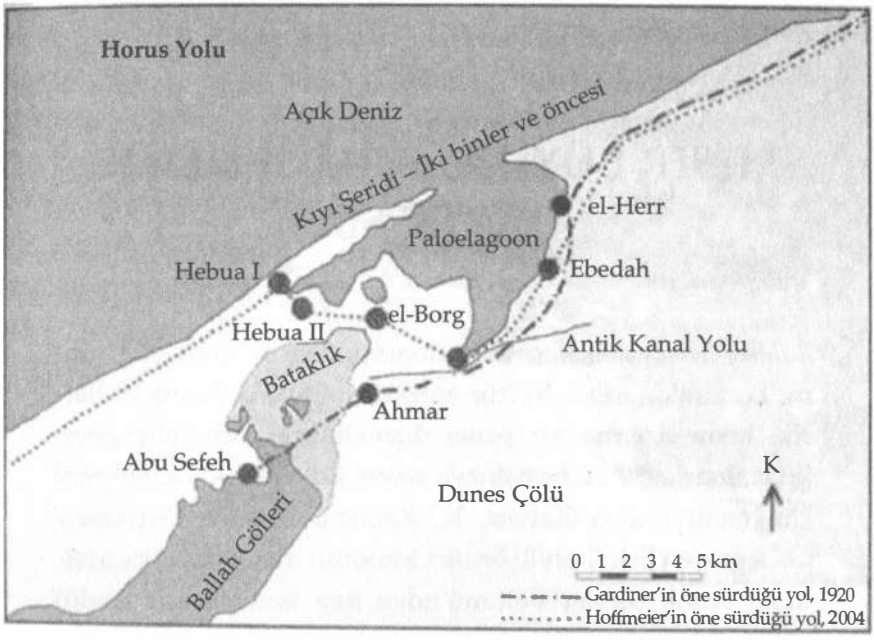
Sunday Times makalesinin basılmasından on yedi gün sonra, Londra'da Mısır Kültür Merkezi Müdürü Yunus El Batrik, konu üzerine bir panel düzenleyerek Mısırbilimcileri 7 Haziran 1989'da tartışmaya davet etti. Panelde Liverpool Üniversitesi'nden Kennet K. Kitchen; Londra University College'dan Eric Uphill; British Museum'dan Jeffrey Spencer; Mısır Antik Eserler Bölümü'nden Bay Muhammed Abdül Maksud ve yazar Ahmed Osman vardı.

Maksud bulduklarını takdim etti.

> Kuzey Sina Kantara bölgesinde Tell Hebua'da üç yıl çalıştıktan sonra Mısır'ın Doğu Kapısı olarak bilinen bu bölgede en geniş müstahkem kenti buldum. Bu kent en geniş ve en uzun zamandır ikamet edilen kentti. Ve Kuzey Sina'nın en antik yerleşimiydi.

Maksud, ayrıca bulduğu kentin en azından kendisinden önceki iki kentin üzerine inşa edilmiş olduğunu da rapor ediyordu. Tell Hebua diye bilinen iki ayrı yer vardı. Kendisinin ki Kantara'nın yaklaşık dört kilometre kadar kuzeydoğusundaydı. Ve diğeri de Kantara yakınlarındaydı. Maksud, Tell

Hebua'da ortaya çıkardığı kentin Filistin'e giden askeri yol boyunca "Horus Yolu" olarak bilinen "Aslan İni" olduğunu düşünüyordu.

Resim 14.1. Tell Hebua'da kazı yapılan alanların haritası. Muhammed Abdel Maksoud ve Dominique Valbelle tarafından *Revue d'Egyptologie* isimli dergide yayımlanmıştır. Ocak 2012.

Aynı zamanda yerleşim biriminde önemli bir keşifte bulunduğundan da söz etti: Bunların 19. Hanedan'ın ikinci kralı I. Seti'nin yerindeki kireçtaşı parça ile Tell Hebua'nın güney tarafında ve tapınağın ve ülkeyi Avaris'ten yöneten İkinci Orta Dönem'in ilk kralı Nehesy'den iki dikilitaş olduğunu belirtti. Nehesy, Hiksosların el koymasından önceki son yöneticiydi ve "Avaris Lordu, Seth'in Canı" unvanıyla bilinirdi. Maksud daha sonraki İkinci Orta Dönem'le ilgili Tell

el-Dab'a'da bulunanlarla aynı olan Tell Hebua'daki kanıtları bulduğunu açıkladı. Ayrıca kentin Hiksoslar zamanında işgal edildiğine ilişkin kanıtlar da vardı. En azından, iki kentin biri diğerinin üzerine yapıldığı anlaşıldı.

1967'deki Altı Gün Savaşı'nın ardından, Sina Yarımadası İsrail güçleri tarafından işgal edildiği zaman İsrailli arkeologlar 1967 ile 1982 arasındaki on beş yıl içinde bölgeyi baştan sona araştırdılar. Süveyş Kanalı'na bakan önemli bir yerde olduğundan dolayı, askeri bölge ilan edilmiş bulunan Tel Hebua'da çalışmadılar. Mısır ile barış antlaşmasının bir parçası olarak, İsrail güçlerinin bölgeden çekilmesinden sonra Mısır Antik Eserler Bölümü Kuzey Sina alanında soruşturmasını başlattı.

Tell Hebua yerleşim biriminin Nil'in iki göl arasındaki, kuzey ve güney eski Pelusiac Kolu'na yakın olduğu görüldü. Kentin batı yakasında şimdi Horus Yolu olarak kurulmuş bulunan yolun başında, eski bir kanal kalıntıları olduğu anlaşılıyor. Çok büyük, sağlamlaştırılmış *yak.* 4 metre genişliğindeki duvar kalıntıları 158.8642 m²'lik bir alanı çevreliyor. Duvarların içinde en az iki antik kentin kalıntıları var; biri Hiksos, diğeri 18. Hanedan tarihinden kentler: evler, caddeler, ambarlar, ekmek, kil fırınları ve iki düzeyde iki farklı gömütü içeriyor.

Bu kazıları yürüten Maksud, birbirinin aynı dört Nehesy dikilitaşı bulmuştu. Nehesy, zayıf 13. Hanedan kralı, iki tanesi Nehesy'nin kendi kabartmasıydı. 14. eyaletin esas Rabbi olarak Seth'i yeniden oluşturan Nehesy'nin (yaklaşık olarak MÖ 1715) kendisiydi. Seth, iyi tanrı Osiris'in ölümüne neden olduğu söylentisinin etkili olmasından dolayı gözden düşmüştü. I. Seti'nin kabartmasıyla bir tapınağa ait bir sütunun baştabanı parçaları da vardı.

Resim 14.2. Mısır Büyükelçiliği'nde bir panel. (Soldan) Ahmed Osman (ayakta), Jeffrey Spencer, Kenneth Kitchen, Eric Uphill ve Muhammead Abdel Mahsoud. Ahmed Osman'ın izniyle.

Yerleşim biriminin çoğunun kazıyla ortaya çıkarılmamakla birlikte, tılsımlar ve diğer küçük cisimciklerin bulunması, orada bir tapınak ve sarayların olduğunu işaret ediyor. Çocuklara ait iskelet parçalarının bulunması, buranın sadece askeri amaçla kullanılan bir kale olmadığını, hem Hiksoslar hem de imparatorluk dönemlerinde sivil yerleşimlerin olduğunu gösteriyor. Ayrıca Maksud, Hiksoslar döneminde duvarların sağlamlaştırılmasından önce, burada bir Asya kökenli topluluğun yaşadığının kanıtlarını da bulmuştu. Bu da Doğu Deltası'nda Hiksoslardan önce 13. Hanedan döneminde yerleşim biriminin Sami bir toplum tarafından kullanıldığını göstermektedir.

Bununla birlikte en önemli kanıt, sağlamlaştırmaların bizzat kendilerinin ortaya çıkarılmasıydı. Doğu Deltası'nda o zamana kadar bulunan tek sağlamlaştırılmış kent olması kadar, bir de üç düzeyde üç farklı duvara sahip olan yerin, yazılı

kaynaklardan bilinen Zarw, Avaris ve Horus kentleri olduğu tasdik ediliyordu.

Maksud, "Tell Hebua'nın, Mısır'ın bu parçasında şimdiye kadar kanıtlanmış en önemli sağlamlaştırılmış kent olduğu" sonucuna varıldığını belirtti. Sadece iki mevsimlik çalışmanın tamamlandığı kazılardan sonra, kentte birçok şey keşfedilmeyi bekliyor; o nedenle kent üzerine konuşulacak daha çok şey olacaktır.

Onu takiben Jeffrey Spencer, "Ramses kentinin etrafındaki duvarla sağlamlaştırılmış bir kent" olduğundan söz etti ama Qantir bölgesindeki kazılarda herhangi bir duvarın kanıtı bulunmadı. Duvar da yok duvarı kanıtlayacak belirtilere de rastlanmadığını söyledi. Bunlar şaşırtıcı değil. Qantir yerleşimi şimdi tarıma açıldı, üzerinde tarım yapılıyor ve harabelerin tepeciklerinin çoğu burada bir zamanlar büyük bir kentin olduğunun göstermişti; şimdi bunlar da kayboldu. Şimdi geriye sadece güneye doğru Tell el-Dab'a, Khatan'a, Ezbet, Roshdi ve Qantir çevresinde nokta halinde harabeler var. Ne var ki Spencer, kalın duvarlar ortadan kaybolduysa daha az masrafla inşa edilmiş, aynı hizada aynı koşullar altındaki sıradan evlerin nasıl kalmayı başarabileceğini açıklamadı.

Spencer, Qantir üzerine konuşmaya devam etti:

> Kentin kendisi on kilometrekarelik bir alana yayılmış. Eğer etrafında duvar olsaydı bile, çamurdan yapılma tuğla kullanıldığı için tuğlalar da şimdiye kadar gömülmüş olur ve bu nedenle tespit edilemezdi... Genellikle Pi-Ramses olduğuna inanılan Qantir kentinin etrafında duvar olabilir ama bu tespit edilmedi. İki yerleşim biriminin arkeolojisinin farklı doğası varsa bu, duvarın niye tespit edilmediğini anlaşılabilir kılıyor. Gelecekte belki keşfedilebilir. Qantir'in etrafında sağlamlaştırılmış duvar olmasa bile, bu yerleşim biriminde birçok askeri etkinlik olduğunu biliyoruz. Dolayısıyla burası kesin bir askeri üs. Qantir'de Pelizaeus

Müzesi keşif ekibi olarak görev yapan Edgar Pusch'un yakın zamanda yaptığı kazılar, buranın askeri bir üs olduğunu gösterdi. Edgar burada silahlar, kalkanlar ve askeri araba parçaları gibi geniş miktarda askeri malzeme buldu.

Resim 14.3. Jeffrey Spencer.

Bir çöl yerleşimi olduğu için Tell Hebua'da durumun farklı olduğuna dikkat çekti.

Çok açık bir şekilde biz şimdi, Qantir'de kısmen askeri üs görev gören bir yerde çalışıyoruz. Burada zamanında Sina'ya sefere giderken, Asyalılarla savaşmak için yollarının üzerinde Tell Hebua'da durulur, ihtiyaçlar karşılanırmış. İki kent arasında bir başka fark ise, Qantir/Tell el-Dab'a birimi bir kent. Büyüklüğü ve çapından söz ettim. Tell Hebua ise bir kale. Gerçekte bir kent değil, en azından Ramsesler döneminde ya da Yeni Krallık zamanında olan biri gibi değil. Kalenin çevrelediği alan dört yüz metreye dört yüz metre. Savunma amaçlı bir birim olduğu aşikar. Sadece seferdekilerin ihtiyaçlarını sağlamak için bulunan yapılar ve ihtiyaç duyulan şeyler ve ambarlar. Bu duvarların

içinde yapıların dizilişi, o dönemin askeri üslerinde beklediğimiz şeyler ve tasarımlar görülüyor.

Bununla birlikte alt kısımdaki yerin Orta Dönem'den bir yerleşim olduğu açıkça görülüyor. Dönemin evlerinin karakteri ve daha ziyade aralarında boşluklar bırakılarak yapılmış sivillere ait evler var ve bu da Hiksoslara ait bilinen yerleşim birimini yansıtıyor. Dolayısıyla Hiksosların orada yaşadıklarını anlamamız bizi o kadar şaşırtmıyor. Tüm bölgeyi denetimleri altında tutmuşlar. Esas kentleri ve başkentleriyse Tell el-Dab'a'daki Avaris'tir ya da en azından Profesör Bietak, Tell el-Dab'a'da olduğuna inanıyor ve ben de bu görüşe memnuniyetle katılıyorum. Hiksos başkentinin çevresi duvarla çevrelenmiş olsun ya da olmasın, el Kab'ın Ahmose'nin yazısında gösterildiği gibi, bizi Qantir Ramses kentindeki soruna götürür. Tell el-Dab'a tarım yapılan bir alanla çevriliydi ve hâlâ yerindeyse, duvarları tespit etmek de zor olabilir.

Benim görüşüme göre, kişisel tercihim, Qantir bölgesinde lokalize olmuş Pi-Ramses kenti olacaktır. Burası da Avaris'te eski Hiksos başkentinde bulunan ise şimdiki Tell el-Dab'a'dır. Ve bir Ramses kalesi olarak inşa edilen Tell Hebua, bir Hiksos yerleşim biriminin kalıntıları üzerine inşa edilmiş, askeri seferler için yolu koruyan Kuzey Sina'ya giderken bulunan bir dizi kalelerden biri; Pi-Ramses'ten başlayıp modern Kantara, yani Tell Hebua, alanına gelip oradan Asya'ya geçiyor.

Eric Uphill, Tell Habua'daki mekânı, II. Ramses'in ikamet edebileceği yer olarak belirlemek için çok küçük olduğunu düşünüyor; II. Ramses'in kaldığı yerde birçok tapınak, heykeller ve dikilitaş olmalı; oysa burası bunları barındıracak büyüklükte değil, oldukça küçük ama buna karşın Tell Habua, Karnak'taki Seti sahnesinde görünen Zarw kalesini temsil edebilir önerisinde bulunuyor.

Farz edelim ki, her ne kadar değerlendirmek için çok erken de olsa bu, şimdiye kadar bulunanlar içinde bu savunma zinci-

ri içinde en büyük kale gibi görünüyor diye düşünürdüm. Şu yerleşim tablolarından biriyle denk düşecektir. Bunun hem geniş hem de çılgın bir öneri olduğunu biliyorum ama bunlardan akla gelen bir tanesi Zarw –gerçi ben Zarw'ı Pi-Ramses ile eşit görmüyorum– ama sanırım bu gerçekten çok büyük bir donanım. Karnak'taki tabloda görüldüğü gibi, belki de bu bölgede bir kanal var. Zarw kesinlikle büyük bir donanım merkezi, Seti'nin Tell Hebua'da bulunan tablodaki bir pencere ya da kapısına benziyor görünüyor ve kesinlikle tahıl ambarı olacak kadar mağazalar var.

Resim 14.4. Profesör Kenneth Kitchen.
Mısır Keşifler Derneği'nin izniyle.

Kenneth Kitchen, Tell Hebua yerleşiminde keşfedilen kentin Hiksoslar dönemi ve İkinci Orta Dönem'in daha önceki bir zamanından bir kent üzerinde kurulan Yeni Krallık'a ait olduğunu kabul etti. "Tüm oturum katmanlarıyla" daha önceki bir döneme de ait olabilir. Bununla birlikte yerleşim biriminin Zarw ile özdeşleştirilmesi konusunda Eric Uphill ile aynı görüşü paylaşmadı ve "Antikite de olmuş olabilecek bir addan söz ederken dikkatli olmak akıllıca olurdu," dedi.

> Bu yerlerin birbirlerinin üzerine yapılmış olduğu noktasına dikkat çekilmişti. Bu arkadaşımız, Muhammed Abdül Maksud'un yerleşim biriminde de açık görülüyor. Orada Maksud iyi bir İkinci Orta Dönem yerleşimine sahip. Kaleyi ele aldığımızda, bunun üstünde bir tür bir kasaba var. Ve yine kale, çeşitli boyutlara sahip olup uzunluğu dört yüz metre. Kesinlikle büyük ve önemli bir kale; bu konuda herhangi bir kuşku yok. Burası Zarw mı yoksa Aslan İni mi, bilemiyorum. Hiçbirimiz de bilmiyoruz.

Kitchen, "18. Hanedan'ın ne Qantir/Tell el-Dab'a alanında ne de Tell Habua'da temsil edilmediğine" dikkat çekti. Bu, onun için şu anlama geliyor:

> Bu yerleşimlerin hiçbiri Zarw ile özdeşleştirilemez. Zarw yerleşimini bulmadan önce, İkinci Orta Dönem için, yani on sekizinci dönem ve Ramsesler Dönemi yerleşimine ihtiyacımız var. Tell Habua'daki muhteşem yerleşim alanı başlıca kale yerleşimlerinden biri olacak. Filistin'e sefere çıkmadan önce gece firavunun kalacağı bir sarayı olabilir. Bir ya da iki tapınak olabilir. İşte dostumuz, Maksud'un bulabileceği bu tür olasılıklar.

Bu arada Maksud'un bulduğu duvarlı Zarw kenti bir tepenin üstünde uzanır. Avaris'in duvarları da muhtemelen onun altında uzanıyormuş gibi görünüyor ve Mısır Antik Eserler Kurulu Başkanı Ali Hassan, "Kentin altında bulunan kalıntılar, Sina'da bulunan ilk Hiksos kalıntıları ve bu da Mısır'da şimdi Hiksosların başkentinin –Tell el-Dab'a olarak kabul edilirken– konumuyla ilgili olarak yeni kuşkular ortaya çıktığını" açıklayarak bir itirafta bulundu.

> Horus Yolu boyunca, bütün yolu kapsayacak bir şekilde, bir günlük yol mesafelerine göre oldukça gelişmiş Mısır kaleleri, tahıl ambarları ve kuyular sistemi kuruldu. Bu yol istasyonları, gerekli olduğunda imparatorluk ordusunun Sina Yarımadası'ndan uygun ve yeterlice geçebilmesini sağlayacak bir şekilde düzen-

lenmişti. Büyük Mısırlı fatih III. Tuthmosis'in kayıtları, birlikleriyle birlikte Doğu Deltası'ndan Gazze'ye iki yüz elli kilometrelik bir uzaklığı on günde aştığını anlatır. II. Ramses'in babası I. Seti'nin bir rölyefi, Doğu Deltası'ndan Kenan'ın güneybatı sınırına kadar izlediği yolun ilk haritaları, aynı zamanda yol üzerindeki kaleler ve su depolarını gösteriyor (MÖ1300 civarı). Bu kalelerin kalıntıları 1970'li yıllarda Ben Gurion Üniversitesi'nden Eliezer Oren tarafından Kuzey Sina'daki arkeolojik soruşturmalar sırasında ortaya çıkarıldı. Oren, bu yol istasyonlarının her birinin planlı yerleşim birimleriyle iletişim içinde olduklarını ve bir Mısır rölyefi üzerinden üç etmenin bir araya geldiğini buldu. Tipik Mısır askeri mimari tarzında tuğladan yapılmış güçlü bir kale, gıda için ambar ve su rezervuarını keşfetti.[1]

Maksud, bu tartışmayı takiben Lille Üniversitesi'nde doktora konusunu değiştirdi. Tell Habua'da "Aslan İn"ini aramaktan Zarw kentini bulmaya yöneldi.

15

ÇIKIŞ HİKÂYESİ

Uzmanlar, Çıkış için kanıtı yanlış tarihsel zaman ve yerde aramakta ısrar ederken sadece olumsuz kanıtlar bulmakta başarılı oldular. Ne Tell el-Dab'a ne de Qantir, İsraillilerin Mısır'a geliş ve gidişlerinin, yani Çıkış'ın kutsal kitaplar versiyonuna ilişkin herhangi bir kanıt üretmedi. Son yüzyılda Kitab-ı Mukaddes'in söz ettiği diğer yerler kadar Mısır ve İsrail'de de birçok arkeolojik kazı oldu. Ancak tüm bunların sonucunda duyurulacak olumlu hiçbir kanıt ortaya çıkmadı. Sonuç olarak, ana akım tarih ve arkeoloji Çıkış'ı hiç olmamış gibi ve Kitab-ı Mukaddes hikâyesini de MÖ 8. ve 5. yüzyıl arasında bir araya getirilen, bütünüyle kurgusal metinler olarak telakki etmeye başladılar. Aynı zamanda modern toplumbilimciler de Kitab-ı Mukaddes'te yazılanların kurgudan ibaret olduğuna ve bilimsel bir kaynak olarak ele alınamayacağına karar verdiler. Şimdiki Mısırbilimciler ve arkeologlar da Çıkış'ın olduğunu inkâr ediyorlar. Evet, bir Çıkış vardı ama bu hikâye, Mısır'dan Hiksosların kovulmasıyla ilgili karışıklığı temsil etti.

Hıristiyanlık ve Müslümanlık kadar, Yahudiliğin de Musa dininin esas olgulara dayanan gerçek tarihsel anlatısının kökeni olarak dikkate alınıyor. Fakat buna rağmen, Çıkış, uz-

manlarca, muhtemelen MÖ 13. yüzyıla kadar geriye giden ve daha sonraki milattan önceki yüzyıllar içindeki parlatmalarla kendi tarihlerini doğrulamak için üretilmiş teolojik ve siyasi bir bildirge olarak kabul ediliyor.

> İsrailliilerin Mısır'dan Çıkış'ı ve Tanrı'nın onlara vaat edilmiş toprakları hediye etmesi konusu, Kitab-ı Mukaddes'teki en seçkin konulardan biridir. Bu olaylara ilişkin açıklamalar, Çıkış'tan Hâkimler'e (Kitab-ı Mukaddes'in "Hâkimler" bölümü) kadar, bu temanın kabul gördüğü ayrıntılı muameleye ek olarak bu konu birçok kutsal kitapta da yer alıyor. Ama bu kutsal metinlerden alınan pasajların ardındaki tarihsel gerçeklikleri araştırmamızda, bizim sadece ya Tesniye'de anlatılanlardan önceki daha erken döneme ya da Tesniye tarihindekilere odaklanmamız gerekiyor. Daha sonraki çalışmalarda Çıkış ve Fetih geleneklerinden bu yana, Kronikler ve Ezra gibi daha sonraki çalışmalar, bizim antikiteyi değerlendirmemize ve Tesniye tarihçileri tarafınan kullanılan malzemelerin geçerliliğini ele almamıza yardımcı olabilir. Tekvin-Sayılar değerlendirmelerinin Tesniye'den daha erken olup olmadığı konusunu belirlemede, çoğu kutsal metin, uzmanın inandığı ya da şimdi birtakım çalışmaların ileri sürdüğü gibi, Tesniye tarihinden daha sonra olmasında da, ne hicri (exilic) ne de hicret sonrası (postexilic) yazıların bir yararı var.[1]

19. ve 20. yüzyılın başlarındaki umutlu başlangıcı takiben, arkeologlar bir alan kılavuzu olarak Kitab-ı Mukaddes'in yararlı olup olmadığını sorguladılar ve sorgunun ardından onun işe yarayacağı inancından büyük ölçüde vazgeçtiler. Şimdi çok sayıda uzman, eski İsrail'in kutsal metinlerinin tarihsel olguları temsil ettiğini kabul etmiyor. Buna karşı uzmanlar, yüzyıllar boyunca Mısır'a Giriş ve Çıkış gibi Tevrat "olayları"nın Kitab-ı Mukaddes'te yazıldığı gibi olduğunu varsaydı. Ancak şimdi bu değişmeye başladı. Kitab-ı Mukaddes'teki tarihlere dayanan zamandizini üzerine tezinde,

Armagh'ın Anglikan piskoposu James Ussher (1581-1656) 17. yüzyılda, Tanrı'nın dünyayı MÖ 23 Ekim 4004 Pazar günü yarattığı sonucuna ulaştı.

18. yüzyıla kadar genel inanış, dünyanın İsa'nın doğumundan aşağı yukarı dört bin, beş bin yıl önce yaratıldığı şeklindeydi. Cennet Bahçesi, Tufan, Babil Kulesi, İbrahim'in hikâyesi ve Çıkış; gerçek olayları tanımlıyordu. Böylece "Yaradılış"tan İsrail'in kuruluşuna kadar gerçek bir anlatı tarihi yaratıldığı düşünülüyordu. Kitab-ı Mukaddes'in tarihsel otoritesinin merkezi, tanımlanan olayların görgü tanıkları ya da esas oyuncuların düzenlediği gelenekti: Tevrat'ın ilk beş bölümünün, bizzat Musa'nın kendisi tarafından yazıldığına inanılıyordu. Ancak Thomas Hobbes, anıtsal çalışması Leviathan'da Tevrat'ın ilk beş kitabının Musa tarafından yazıldığı görüşüne karşı çıktı. 19. yüzyılın sonuna doğru uzmanların birleştiği görüş, ilk beş kitabın MÖ 1000 ile 500 yılları arasında birçok yazarın çalışmasının ortak ürünü olduğu şeklindeydi.

Daha sonra, 19. yüzyılın ikinci yarısında, Almanya'da bir kutsal kitap eleştirisi okulu ortaya çıktı. Önde gelenlerden John Wellhausen, Tevrat anlatılarının tarihsel gerçekliğine, bu anlatıların teolojik amaçla yazıldığı savıyla meydan okudu. Ardından Yakındoğu'da antik metinler ve materyal kalıntılar yoluyla Kitab-ı Mukaddes'te anlatılanların tarihsel doğruluğunu kanıtlamaya çalışan Albright'ın etkisi altında, kutsal metinler arkeoloji hareketinin ortaya çıkmasıyla Birleşik Devletler'de yeni bir akım başladı. William Foxwell Albright (1891-1971), kutsal metinler arkeoloji hareketinin kurucusu ve 1971'de ölene kadar kutsal kitaplar arkeologlarının başkanı oldu. Ayrıca II. Dünya Savaşı öncesi Kudüs'te Amerikan Oryantal Araştırma Okulu'nun da başkanıydı ve o sırada Filistin'de önemli arkeolojik çalışmalar yaptı. Albright, kutsal

metinler arkeolojisini "Kitab-ı Mukaddes'te bulunan diğer insan etkinlikleri ve ilişkiler ile dinsel kavramlar ve pratikler, toplumsal ve siyasi yapıya ışık tutan dal" olarak değerlendirdi. Çıkış ve bütün olarak Yaradılış'taki (Tekvin) tablonun tarihsel gerçeklik olduğunda ısrar ederek, "Kitab-ı Mukaddes'i kanıtlamanın en büyük başarı olduğunu ve bunun aydınlatılmış olmasını arkeologların görevi kabul eden kutsal kitaplar arkeolojisini savundu."

MİNİMALİSTLER

Ölümünden sonra Albright'ın yöntem ve sonuçları artarak sorgulandı. Daha fazla keşif yapıldıkça, onun öngörülerinin gerçeklerle uyuşmadığı, arkeolojinin aslında onun ve taraftarlarının savlarını desteklemediği görüldü. Albright'ın merkezi tezleri tersine çevrildi, bu kısmen kutsal kitaplar eleştirisindeki ilerlemelerden ama çoğunlukla sürekli ondan cesaret alan daha genç Amerikalı ve İsrailli arkeologların araştırmalarından geldi. 1990'lı yıllardan bu yana kutsal kitap hikâyeleri yorumunu hesaba katan iki karşıt uzmanlar okulu göründü: Minimalistler ve Maksimalistler. Minimalistler, kutsal metin hikâyelerinin tarihsel gerçekler olduğunu inkâr ederken, Maksimalistler yazılı kanıtlara inanıyor ve kutsal kitap anlatılarını tarihsel gerçeklik olarak değerlendiriyorlardı. Yakındoğu, yüzyıllardır yapılan arkeolojik çalışmalarda kutsal kitap hikâyelerinin destekleyecek kanıt bulamazken, bazı uzmanlar da Kitab-ı Mukaddes'i güvenilir bir tarihsel kaynak olarak görmemeye başladılar. Diğer yandan arkeolojinin kanıtı Kitab-ı Mukaddes'le çeliştiğinde, Maksimalistler "kanıt yokluğu kanıt sayılmaz" diye tartışıyorlardı.

Kutsal Kitap minimalizmi aynı zamanda Kopenhag Okulu olarak da bilinir. Niels Peter Lemchke, Thomas L. Thompson, Philip R. Davies ve Keith Whitelam da Minimalist Okul

içinde yer alırlar. Minimalistler arkeolojik verilere dayanarak, Mısır'dan İsraillilerin Çıkış'larıyla ilgili hikâyeleri ve onların Kenan diyarını fetihlerinin tarihsel olmadıklarını düşünmekte olup, Kitab-ı Mukaddes hikâyelerini de büyük ölçüde doğal olarak söylencesel bulmaktadırlar.

Minimalist hareketin liderlerinden biri Kopenhagen Üniversitesi'nde Tevrat profesörü olan Thomas L. Thompson *The Early History of the Israelite People* (İsrail Halkının İlk Tarihi) adlı kitabında, "Kaçınılmaz sonuç olarak Mısır'da İsrail sürgünü, Çıkış, vaat edilmiş toprakların İsraillilerce fethinin hiçbir zaman gerçekleşmediğini" söylüyor. Hiksosların aslen Filistinli olduğunu az sayıda uzman eleştirmeksizin kabul etti.[2] Modern zamanlarda ise; uzmanların, Hiksosların Araplar, Asyalı at yetiştiricileri, Hititler, Indo-İranlılar ya da Hurriler olduğunu düşündüklerini açıkladı.

> II. Dünya Savaşı öncesi inşasına başlanan Alt ve erken Albright konsensüsü, savaş sonrası yıllarda bozulmaya başladı. Albright'ın İsrail'in kökenleri için daha fazla kutsal metin kanıtına ihtiyaç olduğu fikrini takiben, birçok uzman kutsal metinler geleneklerinin özellikle patriarklar için tarihsel gerçekliğini tasdiklemenin yolu olarak, hızla kutsal kitaplar arkeolojisinin gelişmekte olan anlayışını benimsediler: Musa ve Çıkış, ilk beş kitabın yabanda gezintileri ve Joshua Kitabı'nın fetih hikâyeleri... Bright'ın 1957'de *History of Israel* (İsrail Tarihi) ve Wright'ın 1958'de basılan *Biblical Archaeology* (Kutsal Metinler Arkeolojisi) ile birçok uzman, erken İsrail tarihi için kutsal metinler arkeolojisinin garantili sonuçlarından güvenle söz ettiler; erken ikinci milenyumun, kutsal metinlerin tarihine iyice yerleşmiş patriarkal dönem, yani Yusuf'un aslı ve bizim antik Mısır anlayışımızca desteklenen Musa'nın gelenekleri.[3]

Kanadalı Mısırbilimci Donald B. Redford, Çıkış hikâyesiyle ilgili en hatırlatıcı ve tutarlı coğrafi ayrıntıların MÖ 7. yüz-

yıldan, yani vuku bulduğu farz edilen Çıkış olaylarından altı yüzyıl sonra kaydedildiğini ileri sürdü. Redford, Çıkış anlatısıyla ilgili birçok ayrıntının, Mısır'ın son emperyal gücünün olduğu 26. Hanedan yöneticileri dönemi tablosu içinde açıklanabileceğini tartıştı. Çıkış anlatısının bu süre içinde, MÖ 7. yüzyılın ikinci yarısında son biçimine ulaştığını belirtti.

> İsrail tarihinin yapısında çok merkezi bir konum arz eden kutsal metinler içinde, Çıkış'tan ziyade Tesniye kitabı daha fazla öne çıkar. Selametin esas örneği, bir özgürlük simgesi ve bir dünya dininin en özü oldu. Tarihçiye, İsrail tarihinin tüm dikkat çeken olaylarının en zor kısmı kalıyor. Olay güya Mısır'da geçer; Mısır kaynakları henüz bunu bilmiyor. Çıkış'ta İsraillilerin yaklaşık olarak iki buçuk milyon olduğu yazılır (Bu rakam, Kitab-ı Mukaddes'in "Sayılar 1: 46"dan alınıyor); halbuki o zaman tüm Mısır'ın nüfusu sadece üç ile dört buçuk milyon arasıdır. Yeni Krallık döneminde ülke tarihinde böyle bir olaydan ve onun yaratacağı ekonomi ya da toplum üzerindeki travmatik etkilerinden zerre kadar söz edilmiyor. Yeni Krallık döneminde Mısır'daki Asyalı nüfus ayrılmadı. Bunların bir kısmı inşaat görevlerine yönlendirildi; ama Çıkış hikâyesinin "ambar-kentleri"(1.11) tamamen İsrail fenomenidir ve Yeni Krallık döneminde Asyalı nüfusun giderek artan asimilasyonundan, Çıkış hikâyesinde hiç mi hiç söz edilmedi, yansıtılmadı. Açıkçası burada yanlış olan bir şeyler var. Konuya uygun bir açıdan mı yaklaşıyoruz? Tarih olarak Çıkış anlatısındaki yorumlamada, hemen hemen üstesinden gelinemez zorluklar, bazılarının ayrıntılı bir tarihsel olgu raporundan ziyade bir mitoloji olarak adlandırmasına neden olur ve bu yüzden coğrafik olarak belirleyebilmek imkânsızdır."[4]

Redford, Çıkış'ın, Hiksosların inişi ve Mısır'a yerleşmelerinin yansıması olduğuna inanıyor.

> Levant tarihinin bu çok önemli olayının anısı sadece Mısır kaynaklarında yaşamadı. Filistin'in Batı Sami dilini konuşan nüfu-

sun kendileri için ihtişam dönemi olan Bronz Çağı'nda yaklaşık MÖ 3000 yıllarında başlayan gelişleriyle ilgili anılarını bellekle-rinde korumamış olsalardı biraz garip olurdu. Ve aslında bizim karşı karşıya geldiğimiz Çıkış olayının Kenan versiyonudur, yani büyük ata Yakup ve ondan sonra gelen dört kuşak, siyasi öncelliğin belleği, deltanın doğu parçasının işgali ve diğerleri. Bölgenin Sami kısmının asıl hikâyelerinin parçası oldu. Özetle, Hiksosları sınır dışına atmanın hatıraları, Güney Levant'teki Kenanlıların folklöründe yaşadı... Söz konusu olan, bir fetih değil, çobanlıkla bağları olan bir grubun barışçıl inişiyle birlikte siyasi kontrolü ele almalarıydı. Onların ayrılışları, aşağılayıcı bir yenilginin sonucu olarak değil ama ya gönüllü ya da bir kan davasından kaçış veya esaret bağından kurtulma şeklinde oldu. Çıkış'ın esaret bağı (1:11-14) ve Hiksosların atılması, tarihsel gerçekliği arasındaki uyuşmazlığı bir zorluk olarak kurmakta doğru olmaz: Kutsal metin yazarı, burada söylencenin bir başka etmeniyle işbirliği içinde Mısır'a teşekkür borcu var.[5]

Diğer yandan Sina ve Filistin'de kazılarını sürdüren İsrailli arkeologlar, kutsal metnin tarihsel gerçekliği değerlendirmelerini reddederek minimalistlere katıldılar. Ze'ev Herzog, Çıkış'ın tarihsel gerçekliği üzerine şu andaki konsensüs görüşünü sağlıyor: "İsrailliler asla Mısır'da bulunmadılar. Asla Filistin dışından yani yurtdışından gelmediler. Tüm zincir kopuk. Tarihsel de değil. Asla olmayan bir tarihte, MÖ 7. yüzyılda, daha sonra oluşturulan efsanevi yeniden kurmadır."[6]

İki diğer İsrailli akademisyen ve arkeolog, İsrail Finkelstein ve Neil Asher Silberman, görüşlerini ortak hazırladıkları bir kitapta açıkladılar. *The Bible Unearthed* (Ortaya Çıkmamış İncil) adlı kitap bazı sorularla başlıyor:

Zalim firavun, on felaket ve Mısır'dan büyük bir İsrailli Çıkış'ıyla yüz yüze kalan kahraman Musa karakteri, kutsal metinler tarihinin unutulmaz ve merkezi kişiliği olarak yüzyıllara dayanır. Tanrı'ya ulusu ve ulusa da Tanrı'yı temsil eden; baba değil, ilahi

bir şekilde kılavuzluk yapan lider yoluyla İsrailliler, umutsuz köle konumumdan onlara vaat edilen toprakların sınırına kadar nerdeyse imkânsız bir yol aldılar. İsraillilerin kölelikten özgürlüğe giden bu hikâyeleri o denli önemli ki; Çıkış, Levililier, Sayılar ve Tesniye, yani İsrail'in merkez kutsal yazılarının tam beşte dördü, tek bir neslin kırk yıldan biraz daha fazla deneyimleriyle unutulmaz olayların anlatımına tahsis ediliyor. Bu yıllar süresince çalılar yangını, felaketler, Kızıldeniz'in ikiye ayrılması, yabanıl ortamda manna'nın* görünmesi ve Tanrı'nın Sina Dağı'ndaki vahiyleri; hepsi de hem doğa hem de insanlığın üzerindeki Tanrı'nın kurallarının gözle görülür ortaya çıkış biçimleridir. İsrail'in tanrısı önceleri sadece özel vahiylerle patriarklar tarafından bilinirken, burada kendisini ulusa evrensel bir Tanrı olarak ifşa ediyor. Ama tarih midir bu?

Musa'nın halkını büyük özgürlük girişimi için harekete geçirdiği dönemin tam olarak belirlenebilmesi için arkeoloji bize yardım edebilir mi? Hatta Çıkış'ın olup olmadığını –Kitab-ı Mukaddes'te tanımlandığı gibi– belirleyebilir miyiz? İki yüzyıllık yoğun kazılar ayrıntılı bir olaylar zamandizini, kişilikler ve Firavun döneminin geçtiği yerleri teklif ediyor. Hatta patriarkal hikâyelerden daha fazla tanımlamalarla, Çıkış hikâyesi özel ve ayrıntılarıyla zengin coğrafi kaynaklar sunuyor. Bunlar İsraillilerin Mısır'dan kaçışı ve Sina'da kanunları kabul etmeleri destansı olayları için güvenilebilir bir arka plan bilgisi sağlayabilir mi?[7]

Kenani göçmenlerin Sina ve deltaya varışlarını, Mısır kaynaklarının onayladıklarının altını çiziyorlar.

Kesin olan bir şey var. Çıkış olayında tanımlanan esas durum: Kenan diyarından Mısır'a gelişleri ve deltanın doğu sınır bölgesine yerleşmeleri fenomeni, arkeolojik kanıtlar ve tarihsel metinlerle fazlasıyla doğrulanıyor. Antik dönem boyunca ilk kaydedilmiş zamandan beri Mısır, kuraklık, açlık, savaşın hayatı çekilemez hale getirdiği, hatta daha zor zamanlarda Kenan hal-

* Kutsal bir yiyecek. (çev.)

kının sığınma ve güvenliği için ilgi çeken bir yer olmuştur... Nil, bir zamanlar yedi kola sahip olup, iyi sulanmış geniş bir alan yarattı. En doğudaki kolu, şimdi balçık ve tuzlu olan kuzeybatı Sina'ya kadar uzardı. Ve oradan akan insan yapımı kanallar tüm bölgeye içecek su taşırdı. Şimdi Süveyş Kanalı'nın kurak ve tuzlu olan bataklıklarını yeşil, bereketli ve ikamet edilebilen bir toprağa dönüştürürdü. Hem Nil'in Doğu kolu hem de insan yapımı kanallar, deltada ve doğusunda çöldeki coğrafik ve topografik çalışmalarda belirlenmiştir.[8]

Bununla birlikte, kutsal metinler zamandizini, uzmanları, II. Ramses'in baskı ve zulmün firavunu olarak görmesine ikna etmiştir.

Hiksosların kovulmasının genellikle Mısır kayıtları ve Kenan'daki tahrip edilen kentlerin arkeolojik kanıtlarına göre MÖ 1570 tarihinde olduğu belirtilir. I. Kral 6:1 bölümünde mabet yapılışına Çıkış'tan dört yüz seksen yıl sonra Süleyman'ın hükmünün dördüncü yılında başlandığı anlatılır. Bu, MÖ 1570 civarında, Hiksosların Mısır'dan kovuldukları tarihten yüzyıl sonra gerçekleşmiştir. Aslında burada çok daha ciddi bir karmaşa var. Kitab-ı Mukaddes, İsrailli çocukların zorla işçi olarak çalışmaya zorlanması ve aynı zamanda Ramses kentinin inşasından söz etmektedir (Çıkış: 1.11). MÖ 15. yüzyılda böyle bir ismin geçmesi hayal edilemez. Ramses adıyla bilinen ilk kral, tahta MÖ 1320'de çıkıyor: Yani geleneksel kutsal metnin verdiği tarihten bir yüzyıl sonra. Sonuç olarak birçok uzman kutsal metinlerde verilen tarihin değeri olmadığını görerek bunu kullanmamayı tercih ettiler ve dört yüz seksen rakamının sembolik bir zaman aralığından biraz fazla olduğunu düşündüler. Bu her biri ortalama kırk yıl yaşayan on iki neslin yaşam süresini temsil ediyordu...

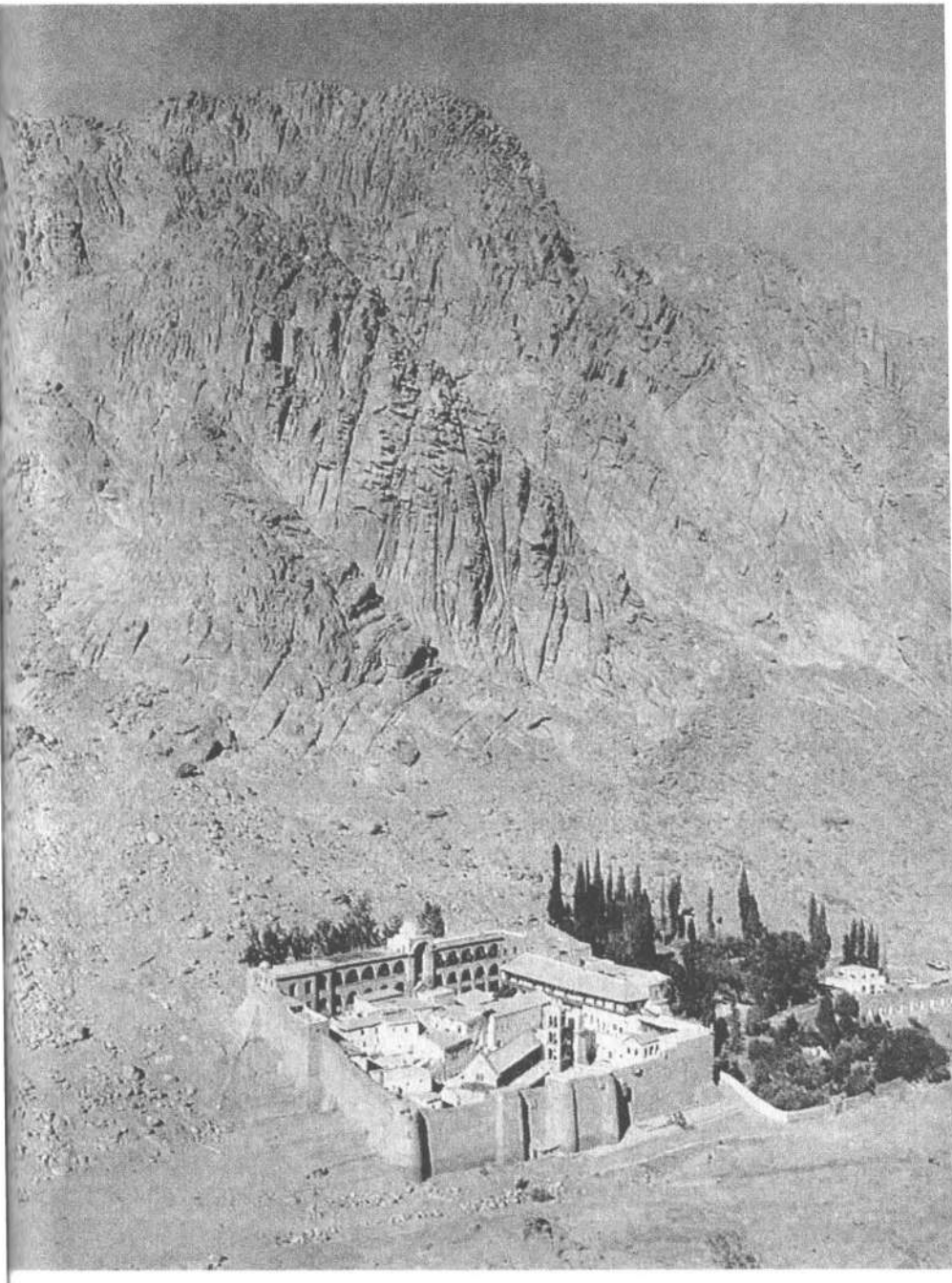
Ancak bunu otantik tarihsel belleği muhafaza eden bir ayrıntı olarak, Ramses adını çoğu uzman özel kutsal metin referansı olarak gördü. Başka sözlerle ifade edersek, Çıkış'ın MÖ 13. yüzyılda olduğunu ele aldılar. Ve aynı dönemi gösteren başka kutsal metin, Çıkış hikâyesi özel ayrıntıları da vardı. İlkin, Mı-

> sırlı kaynaklar MÖ 1279-1213 arası yöneten Büyük Mısır Kralı II. Ramses günlerinde deltada inşa edilen (Ramses Evi) Pi-Ramses kentini rapor ettiler. İkincisi ve belki de en önemlisi, Mısır'da bulunan kutsal metin dışı bir kaynakta, bir dikilitaşta İsrail adının geçmesiydi. Dikilitaş, MÖ 13. yüzyılın en sonlarına doğru, Kenan'da II. Ramses'in oğlu Firavun Merneptah'ın askeri seferini tanımlıyor. İsrail adının geçtiği Hiksos dönemiyle bağlantılı hiçbir yazıt ya da belge bulunmadı. Ne daha sonraki Mısır yazıtlarında ne de Mısır'da Tell el-Amarna'da bulunan geniş MÖ 14. yüzyıl çiviyazısı arşivinde... İsrailliler sadece tedricen Kenan'da ayrı bir grup olarak MÖ 13. yüzyılın sonunun başlarında ortaya çıktılar. Bu zamandan önce Mısır'da İsraillilerin varlığının bilinebilir herhangi bir arkeolojik kanıtı yok.[9]

Çıkış için yanlış zaman seçilince bu da arkeologların yanlış yere bakmalarına yol açtı.

> İlahi esinli olasılıkları bir kenara bırakırsak Mısır'dan çok büyük sayıda kölenin harekete geçip, yoğun bir askeri sınır tahkimatı boyunca, yani kaleleri aşıp çöle ve sonra da amansız bir Mısır varlığı döneminde Kenan'a geçişleri çok zor kabul edilebilir. Firavun'un isteğine karşı çıkan herhangi bir grubun Mısır'dan kaçışı, sadece bir Mısır ordusu tarafından değil; aynı zamanda Kuzey Sina ve Kenan'daki askerler tarafından da kolayca tespit edilebilirdi. Aslında kutsal metin anlatısı, Sina Yarımadası'nın ıssız bucaksız alanına dönüşecekti. Ama Sina Yarımadası'nda öyle büyük bir grubun dolaşması, arkeolojiyle bir karşıtlık oluşturur.

Kitab-ı Mukaddes değerlendirmesine göre tam kırk yıl İsrail'in çocukları çölde, Sina Yarımadası'nın dağlarında farklı yerlerde dolandılar ve konakladılar. Kaçan İsraillilerin sayısı (kutsal metinlerde altı yüz bin olarak veriliyor) çok fazla biçimde abartılıyor ya da daha küçük halk gruplarının temsil ettiği şeklinde yorumlanabilir. Metin çok zor koşullar altında büyük sayıda bir halk topluluğunun sağ kalmasını tanımlıyor. Bunların Sina'da bir kuşaktan daha uzun bir süre dolanmalarının

Resim 15.1. Sina Dağı'nın eteklerinde bulunan Aziz Katerina Manastırı.
Ahmed Osman'ın izniyle.

bazı belli arkeolojik izleri olmalı. Ancak kuzey kıyıları boyunca Mısır kaleleri dışında II. Ramses döneminden ve onun hemen ardından gelen halef ve selefleri döneminde, Sina'da tek bir konaklama ya da kalma belirtisinin izine bile raslanamamıştır.

Aziz Katerina Manastırı yakınında, Sina Dağı geleneksel mevki çevresindeki dağlık alanda dahil olmak üzere, yarımadanın tüm bölgelerinde yinelenen arkeolojik incelemelerden sadece olumsuz sonuçlar ortaya çıkmıştır. Ne tek bir küçük parça, dilim, yapı veya ev ne de tek bir antik kamp yeri bulunmuştur. Nispeten küçük bir İsrailli grubun etrafta dolaşmasından, bunun gösterecek herhangi bir ize raslanamayacağı söylenebilir. Ama modern arkeolojik teknikler şimdi avcı-toplayıcıların ve pastoral göçebelerin dünyanın her yerinde çok zayıf izlerini, kalıntılarını bile tespit edebilecek güçte olabiliyorlar. Aslında Sina Yarımadası'ndan arkeolojik kayıt MÖ 3000'li yıllardan, Helenistik ve Bizans dönemlerinden pastoral etkinlikleri ortaya çıkarılıyor. İşin özü, MÖ 13. yüzyılda sözde Çıkış zamanına ait böyle bir kanıt yok.

İsrail'in çocuklarının çölde kaldıkları uzun zaman boyunca kaldıkları belirli yerler (Sayılar 33) ve eğer şimdi olsa, bazı arkeolojik belirtilerin kesin olarak bulunacağına inanıldığı yerler incelendiğinde Çıkış'ın Kitab-ı Mukaddes'te anlatıldığı şekliyle ve zamanıyla denk düşmediği sonucu çürütülemez görünüyor.[10]

> Çıkış hikâyesinin tarihsel belirsizliği, Mısır Yeni Krallık monarşisinden özel olarak hiç kimsenin adının verilmediği gerçeğini de içeriyor. Çıkış döneminin kralı olarak II. Ramses'in belirlenmesi Pi-Ramses ile Ramses (Çıkış 1.11;12:37), yer-ad özdeşleştirmesine dayalı modern bilimsel varsayımların sonucu ortaya çıktı. İsraillilerin kıyı yolundan gitme korkusuna belirsiz bir göndermenin ötesinde (Horus Yolu), Kenan'da Kuzey Sina ya da onların güçlü bulundukları yerlerde Mısır kalelerinden de söz edilmiyor.[11]

16

RAMSES'İN KAYIP KENTİ ORTAYA ÇIKIYOR

1989'da Londra'da Mısır Büyükelçiliği'ndeki toplantımızı takiben, Muhammed Abdül Maksud, Tell Hebua'daki kazılarını sürdürmek için Mısır'a döndü. Bir süre sonra, yerleşim biriminde daha ilginç kalıntılar bulmayı başardı. Tell Hebua'dan dört kilometre uzaklıkta Tell el-Borg yerleşim birimini kazan Trinity International Üniversitesi'nden Yakındoğu Arkeolojisi ve Tevrat Profesörü James Hoffmeier, Maksud'un Zarw mevkiini nasıl doğrulayabildiğini şöyle açıkladı:

> Camp David Antlaşması'ndan sonra ve Sina'nın Mısır'ın kontrolüne yeniden geçmesiyle birlikte Kuzey Sina'daki arkeolojik keşiflerde bir rönesans yaşandı. Muhammed Abdül Maksud, Kuzey Sina'da çeşitli yerleşim birimlerinde incelemeler başlattığında, İsrail ve Mısır ordularının işgali altında bulunan bu yerlerde bazı hasarlar meydana gelmişti. Onun ilgi alanları arasında, Horus Yolu'nda önemli Yeni Krallık yerleşimleri ve özellikle Mısır sınır kasabası ve stratejik savunma kalesi olan Sile/Zarw'ın bulunmasıydı... Mısırbilimciler yüzyıllar boyunca, öneminden dolayı, sınır kasabası Zarw ve kalesinin mevkiini bulmayı arzuluyorlardı.[1]

MÖ 1540 ile 1100 arasında Yeni Krallık zamanında, bir dizi Mısır kalesi Kuzey Sina'da, Mısır sınır kenti Kantara ve Gazze arasındaki yolu korurdu. Öte yandan Zarw kalesi adı, ilk olarak Levant'ta Mısır'ı yerleştiren büyük savaşçı III. Tuthmosis'in vakayinamelerinde geçiyor. Levant'a hücum için buradan harekete geçtiği belirtiliyor. Daha sonra I. Seti'nin Karnak'taki savaş rölyefi de "Zarw Kalesi"nden söz ediyor. Oradan, Kuzey Sina ve Güney Kenan'da Shasularla yaptığı savaştan sonra, dönüşte vardığı nokta olarak söz etmiş. Zarw Kalesi aynı zamanda Hititlerle Kadeş'teki karşılaşmada II. Ramses'in seferinin başlangıç noktası olarak geçiyor. "Coğrafik bir yer olarak adı geçmemekle birlikte, Zarw'ın mevki olması bir nedenden dolayı Çıkış'ta (13:17) açık bir şekilde tanımlanmaktadır: İsrailliler Filistin topraklarına giden sahil boyunca ilerleyen karayoluyla Mısır'dan niçin ayrılmak istemediklerini açıkça belirtiyorlar."[2]

> Mısır'ın Sina'nın kontrolünü sağlamasından kısa bir süre sonra, Muhammed Abdül Maksud (Mısır Eski Eserler Yüksek Kurulu) birbiriyle yakın ilişki içindeki dört yerleşim biriminde incelemelerine başladı. 1981'de başlayan bu çalışma, Hebua I-IV diye adlandırıldı. Hebua'da bulunan çok büyük bir kaleyi ortaya çıkarmak için kolları sıvadı. 1985'te başlayan kazılar bugüne kadar sürdü... Maksud, önce Hebua'nın Karnak'taki I. Seti'nin rölyeflerine dayanarak burasının askeri yoldaki ikinci kale, yani "Aslan İni" olduğunu düşündü... Ama devam eden kazılarla, Yeni Krallık kalesi gittikçe büyürken Abdül Maksud da fikrini değiştirmeye başladı. Bu kez de Hebua'nın antik Zarw olduğunu belirtti. Ve Hebua I'deki kale de Zarw (khtm) kalesiydi... Bu özdeşleştirmenin kanıtı da, Hebua I'de bulunan Yeni Krallık mabedindeki bir Ramses dönemi adak yontusunun bulunmasıyla geldi. Büyük bir şans eseri 1999 Mayıs'ında keşfedildiğinde, ben de tam da o gün Kuzey Sina'daydım ve Abdül Maksud ve

ben yontudaki Zarw adını okuduk. Yeni Krallık yerleşimi daha sonra terk edilmiş göründüğü için, yontu oraya daha sonraki bir tarihte taşınmış olamazdı çünkü yontu bütünüyle Yeni Krallık yerleşim seti içinde bulunmuştu. Sonuç olarak; Zarw'ın antik kent yerleşiminin Hebua'da konumlanmış olduğundan oldukça eminiz ve Yeni Krallık da askeri bağlamda söz edilen kalede Hebua I'de ortaya çıkarılan kale oluyor.

Bu keşfin gösterdiği şey şudur: Zarw, ayrılan İsraillilere karşı aşılması zor bir engeldir. Zarw, dış duvarlarının kapsadığı alan sekiz yüze dört yüz metre olarak ölçülen çok büyük bir kale olup, Yeni Krallık dönemine denk düşer. Belki de daha önemli yanı, toprağın dar bir şeridi üzerine inşa edilmiş iki tarafı sularla çevrelenmesi ve şeridin genişliği bir kilometreden de az olmasıdır. Mısır'dan bu yolla ayrılmak, kovalanan kuvvetler için felaket olacaktır. Bu yolla düşmanın giriş yapması, onlar için gerçekten çok zor durum yaratır. Yani düşmanın bu şekilde Mısır'a girmeye çalışması, devasa bir meydan okuma anlamına gelir.[3]

Hebua I'in sadece bir kilometre güneydoğusunda (Londra tartışmasının konusuydu) Hebua II mevcuttur ve Abdül Maksud, buranın yakınlığından dolayı Hebua I (Zarw) ile bağlantılı olduğunu düşünüyor. Bu iki yerleşim arasında, ya Nil'in bir kolu (mevsime bağlı) ya da bir eski zaman gölü var. 1992'de Hebua II'de arkeolojik bir inceleme yaparken, Fransız ekibi yüzeyde bir materyalle karşılaştı. Bu materyal üzerinde kısmen okunan bir yazıtla sekiz köşeli bir sütun da içeriyordu. Yazı şöyle okunuyor: sty(mr)n(pth) di'nkh mi r' (Ptah'ın sevgili Setisine, Ra gibi hayat ihsan edildi). Mısır Eski Eserler Yüksek Kurulu tarafından 1999'da kısa bir sürede yapılan kazılarda üzerinde I. Seti'nin kabartmasının olduğu kapı pervazıyla birlikte, 19. Hanedan'a ait çanak çömlek ve diğer kalıntıların yanı sıra Yeni Krallık dönemine ait yapılar kompleksi ortaya çıkarıldı. Yani açıkça görüldüğü gibi, Hebua II bir Yeni Krallık yerleşimiydi. Mevkii bana, Hebua I'deki yolun istikametinin güneydoğuya doğru olduğunu düşündürüyor. Bu yola çok yakın olduğu için de, I. Seti haritasındaki ikinci kaleden ziyade, buranın Zarw kompleksinin bir parçasıymış gibi görünüyor.[4]

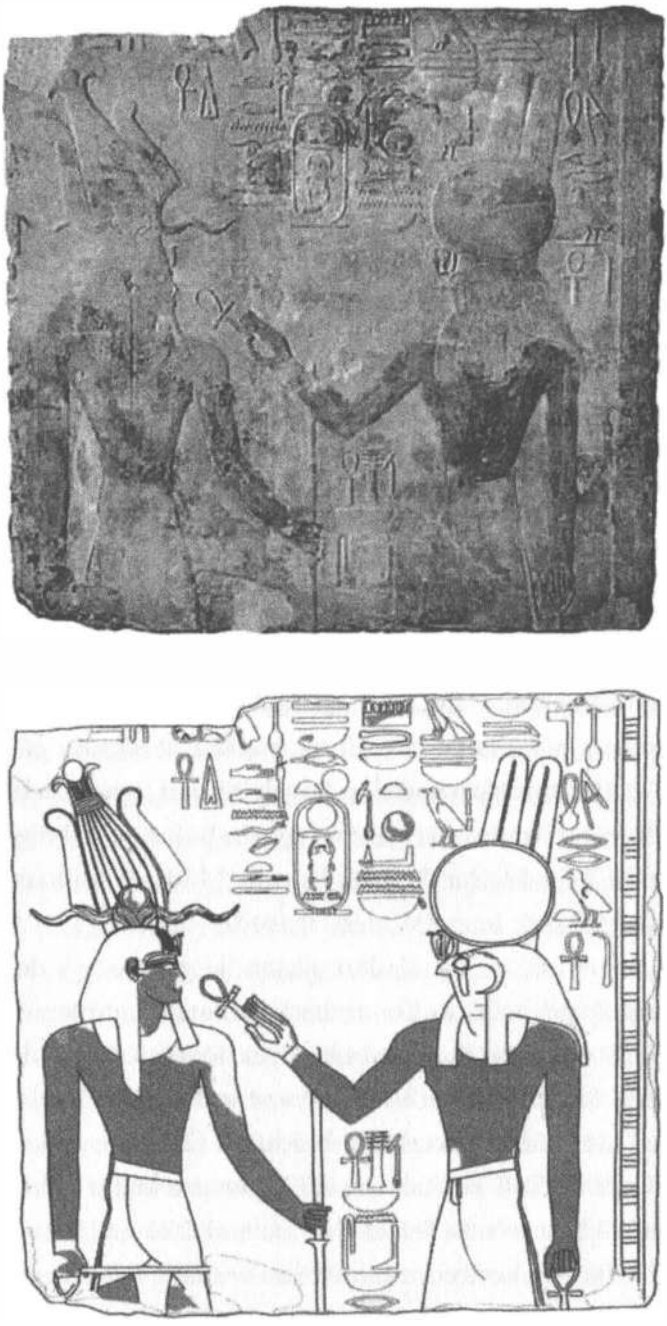
İlk keşfedilen Hebua I, Hiksos'un sağlamlaştırılmış kenti Avaris'in üzerine inşa edilen Zarw Kalesi'ni temsil etmektedir. Avaris'in kendisi de daha önceki 12. Hanedan kalesinin, yani Hebua II'nin üzerine kurulmuştur. Bir su kanalı ve üzerindeki köprüden sonra ulaşılan Hebua II, 18. Hanedanlık döneminde Zarw kentinin uzantısını temsil etmiştir. Burada belirtilen şeyler, Karnak'ta I. Seti'nin rölyefiyle tamamen uyum içindedir. Bu kabartma da, kanalın Sina tarafında bir kale ve delta tarafında bir kent olduğunu gösteriyor ve her ikisi de Zarw olarak biliniyor.

Yeni kazı dönemini takiben daha birçok yeni kalıntı bulundu. Bunlar arasında II. Tuthmosis zamanında yapılan ve II. Ramses sırasında da genişletilen bir mabet de var. 22 Nisan 2009'da Mısır Kültür Bakanı Faruk Hüsnü, Mısır Eski Eserler Yüksek Kurulu için çalışan arkeoloji kurulunun, Kuzey Sina'da Tell Hebua alanında Yeni Krallık dönemine ait geniş bir mabedin kalıntılarını bulduğunu duyurdu. Kazıcılar bu mabette, II. Ramses'ten 18. Hanedan'ın dördüncü kralı II. Tuthmosis'e kadar gelen yazıtlara da ulaştı. Eski Eserler Yüksek Kurulu Genel Sekreteri Hawass, bunu Sina'da şimdiye kadar yapılan en önemli keşif olarak tanımladı. Bu, Mısır'ın doğu sınırındaki stratejik konumundan dolayı, antik zamanlarda sıkı bir şekilde sağlamlaştırılmış bölgedeki en büyük mabettir. Mabet seksene yetmiş metre boyutlarında bir alanı kapsıyor. Kerpiç tuğlayla yapılmış ve dört metre kalınlığında bir duvarla çevrili. Horus, Hathor, Tefnut, Montu ve Renenuteti'yi de içeren antik Mısır tanrılarının resimleriyle dekore edilmiş toplam otuz dört sütun içeren dört dikdörtgen salondan oluşuyor. Mabet aynı zamanda II. Tuthmosis ve II. Ramses'in resimlerini de taşıyor.

Resim 16.1. Faruk Hüsnü. BBC'nin izniyle. 5 Eylül 2012.

Zahi Hawass, "İlk mabet çalışmaları, buranın Mısır'ın doğu sınır bölgesinde önemli bir merkez olduğunu gösteriyor," dedi. Duvarları parlakça boyalı bir dizi tapınakla birlikte kalkerden yapılma üç arınma havuzu bulunuyor. Bölgeden sorumlu Eski Eserler Yüksek Kurulu Müdürü Muhammed Abdül Maksud, kazı ekibinin, mabedin doğu ve batı taraflarında her biri on üç odadan oluşan iki grup erzak deposu bulunduğunu açıkladı. Bu ambarların tarihi, muhtemelen I. Seti, II. Ramses ve II. Seti'nin kraliyet dönemlerine kadar gidiyor. Kazı ekibi içerde binlerce yazıt ve I. Seti, II. Ramses ve II. Seti'nin mühür parçalarını buldular. Özellikle önemli bir örnek, şimdi Tell Hebua'dan elli kilometre kadar uzaklıkta, Doğu Nil Deltası'nda Tell el-Dab'a olarak bilinen Hiksos başkenti Avaris'in koruyucu tanrısı Seti önünde, I. Ramses'i dua ederken gösteriyor. Bölgede dört mabet bulunmakla birlikte, tek yeni bulunanın bu olduğuna dikkat çekiyor.

Resim 16.2. Tanrı Horus II. Tuthmosis'e yaşam anahtarını teklif ediyor. Tell Hebua'da bulundu (üstte). Aşağıdaki el yapımı çizim ise Muhammed Abdel Maksoud ve Dominique Valbelle tarafından *Revue d'Egyptologie* isimli dergide yayımlanmıştır. Ocak 2012.

Ocak 2012'de Fransız *Revue d'Egyptologie*'de, Firavunlarla ilgili Eski Eserler Müdürü Muhammed Abdül Maksud ve Paris Üniversitesi, Sorbonne'dan Dominique Valbelle bu bulgular üzerine bir rapor yayımlıyor.

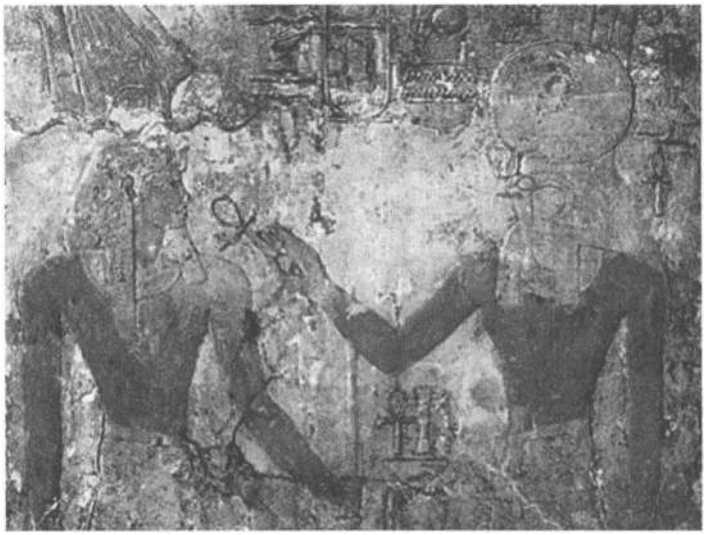
> 2006 yılından beri Eski Eserler Yüksek Kurulu'nun sorumluluğunda, Muhammed Abdül Maksud tarafından yönetilen Kuzey Sina'da yakın zamanda sürdürülen kazılar, Hebua I'in güneydoğusuna doğru, yaklaşık bir kilometre uzağında konumlanmış Hebua II yerleşim biriminde yapılan önemli bir arkeolojik programdır. Bu iki yerleşim birimi, "Zarw'ın Khetem Kalesi" olarak Karnak hipostil salonunun kuzeyinde, dış duvarındaki rölyefteki efsaneyle ilgilidir... ve birleşenlerinin tahlili, sadece yapıların mimari özelliklerini değil, aynı zamanda her birinin kurumsal özgünlüklerini de gerektirir. Jeomanyetik teşhis ve birkaç kazı on dört metre kalınlığında geniş bir barikatın varlığını ortaya çıkarmıştır. Bu çit ya da barikatın yanı sıra, kanıt olarak ortaya koyabileceğimiz daha önceki iki antik örneğin incelendiği on bin hektarlık bir alanda yapılan çalışmaların katkısını da dikkate almak gerekecektir... Dış duvarca çevrelenen mekânda, sırasıyla doğu ve batıya doğru iki dizi ambar ve iki yapıyla eklerini kuşatan küçük bir barikat tespit edilmiştir. Çeşitli mimari unsurlar ve diğer süslenmiş eserler, 2008 ve 2009 yıllarında merkezi yapılarda ve eklerinde toplanmış ve kayda geçilmiştir. Doğu ve batıdaki ambarlar, bu yeni yapılan keşiflerle ilgili değerlendirmelere katkıda bulunmaktadır. Tamamlayıcı unsurlar toplanmıştır ama araştırma devam etmektedir; muhtemelen daha keşfedilecek şeyler var. Restorasyon programı ve bu yazıtlara ilişkin tanıklıkların asıl incelemesi, Mısır Eski Eserler Yüksek Kurulu'nca sürdürülmektedir.[5]

Rapor birbirine bitişik iki yapıda, merkez alanda birkaç ardışık katmanın bulunduğunu belirtiyor. Araştırmalar sü-

rüyor ve iki ana aşamanın her birinin tarihleri ayrı: Biri 18. Hanedan'ın başlangıcı ve diğeri de Ramsesler dönemi. Bu yapılarda bulunan dekore edilmiş bazı mimari unsurlarda, sadece 18. Hanedan'ın başlangıcının izlerinin görüldüğü, yapıların kuzey çevresi içindeki üç mezarın daha sonra döşenmiş malzemelerinin arasında daha önce kullanılmış şeyler olduğu ortaya çıkarıldı. Rapor, Hatshepsut ve kocası II. Tuthmosis'in adlarının geçtiği hafif kabartmalarla dekore edilmiş anıtların bulunmasından da söz ediyor.

Resim 16.3. II. Tuthmosis ona sunulan hediyelerin önünde dururken. Tell Hebua'daki tapınakta bulunmuştur. Muhammed Abdel Maksoud ve Dominique Valbelle tarafından *Revue d'Egyptologie* isimli dergide yayımlanmıştır. Ocak 2012. S. 192

Resim 16.4. Tell Hebua'da bulunan bir tapınakta II. Tuthmosis ve Ra-Horacty yüzyüze. Mısır Kültür Bakanlığı tarafından yayımlanan basın bildirisinden. 22 Nisan, 2009.

Tuthmosis'in hükümdarlığı sırasında dekore edilip, süslenmiş çok önemli keşifler arasında kalker levhalar ve üç parçalı barınaktan çerçeveler de var. II. Ramses döneminde bulunan seramiklerin birçoğu da, öbür yüzlerine rölyefler dekore edilerek kullanılmış. Açıkçası, Tuthmosis döneminin bazı görüntüleri, Amon'dan söz edildiği Amarna döneminde hasar görmüş ama bunlar daha sonra çukur kabartmalarla restore edilmiş.

II. Ramses adı, 18. Hanedan kalıntılarının kuzey yapılarının dibindeki mezar çukurlarının altında ve Ramses'le ilgili maddeler de merkezi alanda, dağınık bir durumda bulundular. Ayrıca pervaz parçaları ve üst pervazlarda mabedin merkez bölgesinden toplandı. Bunların asıl kaynaklarının bulunduğu yer belirlenemedi. II. Ramses'in adının geçtiği malzemeler ve üzeri derinlemesine çukur kabartmayla oyulmuş

diğer şeyler de dahil olmak üzere, geniş mimari unsurların çeşitli parçalarının asıl yerleri de belirlenemedi.

Resim 16.5. II. Ramses'in tanrıça Maat heykelini Horus'a teklif eden bu çalışma Tell Hebua'daki mabette bulundu. Muhammed Abdel Maksoud ve Dominique Valbelle tarafından *Revue d'Egyptologie* isimli dergide yayımlanmıştır. Ocak 2012.

I. Ramses'in, 90.15 santimetre yüksekliği ve 58.5 santimetre genişliğindeki kemerli dikilitaşı öne sürdüğümüz şeyler için çok önemlidir. Bu dikilitaş, kanca ya da askının iki yanıyla yerleştirmek için kullanılan bacakları da kapsamaktadır. Kral sola dönük olarak ve kendisine bakan Tanrı Seti'ye iki vazo içinde yağ teklif ediyor. I. Ramses altın bir kolye ile süslenmiş omuzlarının üzerinde bir şerit ve engerekle donanmış kısa bir peruk takmış. Kendisini temsil eden kutsal hayvan başıy-

la, Tanrı Set'in peştemali göğse kadar uzanıyor, karın kısmı bir kemerle sarılı ve bir İsis düğümü atılmış. Konuyla ilgili metinde "Seth, Avaris'in Efendisi" yazıyor. Burada Hebua II de I. Ramses'in kentinde iki ambar kalıntıları bulunmuştur ve bunlar 19. Hanedan'ın başlarında inşa edilmiştir. Bu bize İsrailoğullarınca inşa edilen Ramses'in ambar-kentini hatırlatıyor. "I. Ramses'in Dikilitaşı", aslında, kralın mahalli bir mimari programa, onun yerleşim birimine olan ilgisinin bir nişanı diye değerlendirilebilir. Veya bir atasıyla ilgili kendini tanrıya adamasının belirtisi olarak da ele alınabilir."[6]

I. Ramses, Avarisli Seth'e tapınırken Amon, Teb tanrısı Montu, cennetin koruyucusu Hathor, Zarw'ın Horus Efendisi gibi tanrı adları Hebua II'de bulundu.

Zarw'ın tanrılarının adları, Hebua II'nin 2008'de Hebua I'in güneydoğusunda Muhammed Abdül Maksud'un liderliği altında Eski Eserler Yüksek Kurulu'ndan bir ekipin yaptığı kazılarda, zengin yazıtsal malzemelerin yanı sıra, Yeni Krallık yapılarının harabelerinde bulunan geç dönem mezarlarında birden fazla kullanılmış olduğu görülen malzemeler bulundu. Rapor "çok önemli mimari unsurların, muhtemelen birkaç kalker levhanın, II. Tuthmosis'in krallığında bir yanı dekore etmek için ya da II. Ramses zamanında da diğer yanın dekorasyonu için kullanıldığını ve yazıtların ise yerin esas sahipleri olarak Hathor ve Horus'u göstermeyi onaylamasıyla sonuçlanıyor."[7]

Kendisinden önceki Hiksos ve Orta Krallıklara ait en azından iki eski sağlamlaştırılmış kent üzerine inşa edilen Hebua I'deki kalıntılar, şimdi arkeolojik kanıtların da onayladığı gibi Zarw Kalesi'nin yapıldığı mevkide bulunmaktadır. Dahası, kazılar 18. Hanedan döneminde, Zarw'ın yeni bir uzantısının evler ve mabetlerle meskûn yer olarak kanal boyunca inşa edildiğini ortaya çıkardı. Kendi kentine yeni ve geniş ambar-

lar yaptıran I. Ramses'in Zarw'da Hiksoslu Seth'e tapındığı da onaylanıyordu. Kitab-ı Mukaddes'te Ramses adının torunuyla değil, bu Ramses'le ilgili olduğuna inanıyorum. Çünkü tahta çıkmadan önce Zarw'da belediye başkanlığının yanı sıra askeri komutan ve vezir olarak görev yapmıştı. Zarw kenti Çıkış Kitabı'nda Ramses civarında olduğu belirtilen Horus Yolu'nda, yani Kuzey Sina'nın başlangıcında konumlanmıştı.

Böylece, bu önemli kutsal metin olayının tarihsel gerçekliğini onaylayan Çıkış'ın kayıp kenti sonunda bulundu.

NOTLAR

3- MISIR HATIRLIYOR

1. Josephus, *Against Apion*, s. 227.
2. *age.*, ss. 258-59.
3. *age.*, ss. 260-61.
4. *age.*, s. 281.
5. *age.*, ss. 296-303.
6. *age.*, s. 281.
7. Redford, *Pharaonic King Lists, Annals and Day Books.*
8. Redford, *Egypt, Canaan, and Israel in Ancient Times*, s. 377.
9. Redford, *Pharaonic King Lists, Annals and Day Books*, s. 293

4- HİKSOSLAR YA DA İSRAİLLİLER

1. Josephus, *Contra Apionnem*, s. 205.
2. *age.*, s. 195.
3. Gardiner, Egypt of the Pharaohs, ss. 156-57.
4. Josephus, *Against Apion*, s. 227.

5- FREUD'UN DÜŞÜ

1. Freud, *Moses and Monotheism*, s. 15.
2. *age.*, s. 11.
3. Freud, *The Question of the Lay Analysis*'e not.
4. Strachey, *The Origins of Religion.*
5. *age.*
6. Freud, *Totem and Taboo*, s. 142.
7. Rojzman, *Freud the Humanist*, s. 14.
8. Freud, *An Autobiographical Study*, ss. 13-14.
9. *age.*
10. Freud, *Totem and Taboo*, 1950, xi.

11. *age.*
12. Jager, *Jewish Ideas Daily*, 3 Temmuz 2012.
13. Freud, *Moses and Monotheism*, ss. 164-65.
14. Freud, E. ve L. Freud, *Sigmund Freud: His Life in Pictures and Words*, s. 319.
15. Freud, *Totem and Taboo*, ss. 15-17.
16. *age.*, s. 20, 23.
17. Yerushalmi, *Freud's Moses*, ss. 3-4.

7- VELİKOVSKİ'NİN GİZEMİ

1. Velikovsky, *Stargazers and Gravediggers*, ss. 27-28.
2. Callahan, Tim, "New Mythology: Ancient Astronauts, Lost Civilizations, and the New Age Paradigm," ss. 32-41.
3. Plait, *BAD Astronomy*, ss. 181-82.
4. Ellenberger, "Falsifying Velikovsky", s. 204, 316, 686.
5. Velikovsky, *Ages of Chaos*, ss. 26-29.
6. *age.*, s.33.
7. Velikovsky, *Stargazers and Gravediggers*.
8. Velikovsky, *Ages of Chaos*, ss. 57-58.
9. "Vermin and Pests in Ancient Egypt," www.reshafim.org.il/ad//egypt/timelines/topics/pests.htm En son erişim: 21 Eylül 2013.
10. BBC raporu, 18 Kasım 2004.

8- SANTORİNİ MUCİZESİ

1. Cameron, *Greek Mythology in the Roman World*, s. 124.
2. Hawass, *National Geoghraphic News*, Nisan 2007.
3. *age.*
4. Vougioukalakis, *Associated Press*, 3 Nisan 2007.
5. Humphreys, *Miracles of Exodus*, s. 246.

9- YUSUF'UN KAHİRE MÜZESİ'NDEKİ MUMYASI

1. Breasted, *Ancient Records of Egypt*, Cilt 2. Sayfa 345.
2. Peet, *Egypt and the Old Testament.*
3. Finkelstein ve Silberman, *The Bible Unearthed*, 58-59.
4. Schulman, *Journal of the American Research Centre in Egypt*, Sayı 2, 1963.
5. Cassuto, *A Commentary on the Book of Exodus.*

10- MUSA VE AKHENATON

1. Petri, *Researches in Sinai.*
2. Filer, *American Journal of Archaeology*, Mart 2002.
3. Hawass, *National Geography*, Ağustos 2011.
4. Hawass, *Şark-Ul Avsat* (gazete), 29 Ekim 2009.
5. Zivie, *Arkeoloji News Report*, 5 Aralık 2009.
6. Giveon, Raphael, *Les Bédouins Shoshu des documents égyptiens*, s. 26.
7. Stavrakopoulou, *Discovery News*, 18 Mart 2011.
8. Gardiner in Bienkovski, *Early Edom and Moab*, s. 27.

11- ÇIKIŞ'IN SAMİ FİRAVUN'U

1. Pritchard, James B., *Ancient Near Eastern Texts*, s. 253.
2. Bietak, Manfred, *Avaris and Pi-Ramses*, s. 225.
3. Thompson, *The Mythic Past*, s. 141.
4. Finkelstein ve Silberman, *The Bible Unearthed*, s. 55.
5. Thompson, Thomas L., *Early History of Israelite People*, s. 195
6. Midant-Reynes, Beatrix, *The Prehistory of Egypt*, s. 18.
7. Gnanadesikan, *The Writing Revolution*, s. 35.
8. Bard, Kathryn A., *The Oxford History of Ancient Egypt*, s. 61.
9. *age.*, ss. 61-62.
10. Manetho, *Aegyptiaca*, frag:42,1.75-92.2.
11. Smith, *The Ancient Egyptians*, s. 61-62.
12. Gardiner, Alan, Egyptian Grammar, s. 2.

12- HANGİ RAMSES'İ ARIYORUZ?

1. Blandford Edwards, Amelia, *A Thousand Miles up the Nile*, ss. 269-70.
2. Nims, Charles F., *Thebes of Pharaohs*, s. 199.
3. Bietak, Manfred, *Avaris ve Pi-Ramses*, ss. 225-90
4. *age.*, s. 271.
5. *age.*, s. 273.
6. Waddell, *Manetho*,s. 83.

14- MISIR BÜYÜKELÇİLİĞİ'NDEKİ TARTIŞMA

1. Finkelstein ve Silberman, *The Bible Enearthed*, s. 60-61.

15- ÇIKIŞ HİKÂYESİ

1. Stiebing, *Out of the Desert*, ss. 25-26

2. Thompson, *The Mythic Past*, s. 141
3. Thompson, *Early History of Israelites*, ss. 77-78
4. Redford, *Egypt, Canaan, Israel in Ancient Times*, ss. 408-9
5. *age.*
6. Sturgisten aktaran Herzog, *It Ain't Necessarily so*, s. 74.
7. Finkelstein ve Silbersman, *The Bible Unearthed*, s. 48,49.
8. *age.*, ss. 52-53.
9. *age.*, ss. 56-57.
10. *age.*, ss. 61-63.
11. *age.*, s. 65.

16- RAMSES'İN KAYIP KENTİ ORTAYA ÇIKIYOR

1. Hoffmeier, *Ancient Israel in Sinai*, s. 90.
2. *age.*, s. 91.
3. *age.*, ss. 92-93.
4. *age.*, s. 97.
5. Maksoud ve Valbelle, "Preliminary Report on the Decoration of the Epigraphic Archaeological Elements Discovered During the Campaigns 2008-2009 in the Central Area of the Fortress of Zarw", ss. 1-2.
6. *age.*, s. 15.
7. *age.*

KAYNAKÇA

Bard, Kathryn A. *The Oxford History of Ancient Egypt*. Ed. Ian Shaw. Oxford, İngiltere: Oxford University Press, 2003.

Bienkowski, Piotre. *Early Edom and Moab: The Beginning of the Iron Age in Jordan*. Sheffield, İngiltere: J. R. Collins, 1992.

Bietak, Manfred. *Avaris and Pi-Ramses: Archaeological Exploration in the Eastern Nile Delta*. Oxford, İngiltere: Oxford University Press, 1979.

Blandford Edwards, Amelia Ann. *A Thousand Miles up the Nile*. Londra, İngiltere: George Routledge and Sons Limited, 1889.

Breasted, John Henry. *Ancient Records of Egypt*, II. Chicago: University of Chicago Press, 1906.

Callahan, Tim. "A New Mythology: Ancient Astronauts, Lost Civilizations, and the New Age Paradigm." *Skeptic*, 2008, 13 (4), 32-41.

Cameron, Alan. *Greek Mythology in the Roman World*, Oxford, İngiltere: Oxford University Press, 2004.

Cassuto, Umberto. *A Commentary on the Book of Exodus*. Çev. Israel Abraham. Jerusalem, Israel: Hebrew University, 1961.

Ellenberger, C. Leroy. "Falsifying Velikovsky." *Nature* 318, November 21, 1985.

Filer, Joyce M. *American Journal of Archaeology*, Mart [Anatomy of a Mummy, Archaeology Archive] Amerikan Arkeoloji Enstitüsü yayını, cilt 55, sayı 2, Mart/Nisan 2002.

Finkelstein, Israel ve Neil Asher Silberman. *The Bible Unearthed*. New York: The Free Press, 2001.

Freud, Ernst ve Lucie Freud. *Sigmund Freud: His Life in Pictures and Words*. Translated by Christine Trollope. New York: W. W. Norton & Co. Inc., 1978.

Freud, Sigmund. *An Autobiographical Study*. New York: W. W. Norton & Co., 1952.

—— *Moses and Monotheism.* Çev. Katherine Jones. Londra: Hogarth Press, 1939.
—— *The Origins of Religion,* vol. 13, *The Pelican Freud Library,* ed. James Strachey. Londra, İngiltere: Penguin Books, 1959.
—— *The Question of Lay Analysis.* New York: W. W. Norton and Co., 1978.
—— *Totem and Taboo.* New York: W. W. Norton and Co., 1950.
Gardiner, Alan. *Egyptian Grammar.* Oxford, İngiltere: The Clarendon Press, 1927.
—— *Egypt of the Pharaohs.* Oxford, İngiltere: The Clarendon Press, 1961.
—— In Piotre Beinkowski, *Early Edom and Moab: The Beginning of the Iron Age in Jordan.* Sheffield, İngiltere: J. R. Collins, 1992.
Giveon, Raphael. *Les bédouins Shoshu des documents égyptiens.* 1971.
Gnanadesikan, Amalia E. *The Writing Revolution.* Oxford, İngiltere: Wiley-Blackwell, 2009.
Hawass, Zahi. *Asharq Al-Awsat.* Ekim 29, 2009.
—— *National Geographic,* Ağustos 2011.
Herzog, Ze'ev. In Matthew Sturgis, *It Ain't Necessarily So.* Londra, İngiltere: Charnwood Library, 2003.
Hoffmeier, James K. *Ancient Israel in Sinai.* Oxford, İngiltere: Oxford University Press, 2005.
Humphreys, Colin. *Miracles of the Exodus.* Londra: Continuum International Publishing Group, 2006.
Jager, Eliot. *Jewish Ideas Daily,* Temmuz 3, 2012.
Josephus, Titus Flavius. *Against Apion.* Cambridge: Harvard University Press, 1926.
—— *Contra Apionnem.* Çev. H. St. J. Thackeray. Londra ve New York: Loeb Classical Library, 1926.
Maksoud, Muhammad Abdel, and Dominique Valbelle. "Preliminary Report on the Decoration of the Epigraphic Archaeological Elements Discovered During the Campaigns 2008-2009 in the Central Area of the Fortress of Zarw." *Revue d'Egyptologie,* Ocak 2012.
Midant-Reynes, Beatrix. *The Prehistory of Egypt.* Çev. Ian Shaw. Oxford, İngiltere: Wiley-Blackwell, 2000.
Nims, Charles F. *Thebes of the Pharaohs.* New York: Stein and Day, 1965.
Peet, T. Eric. *Egypt and the Old Testament.* Liverpool: University Press of Liverpool, Ltd., 1924.
Petri, M. W. Flinders. *Researches in Sinai.* Londra: John Murray, 1906.

Plait, Phillip. *BAD Astronomy.* New York: John Wiley & Sons, 2002.

Pritchard, James B. *Ancient Near Eastern Texts.* Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1969.

Redford, Donald B. *Egypt, Canaan, and Israel in Ancient Times.* Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1992.

—— *Pharaonic King Lists, Annals and Day Books.* Mississauga, Kanada: Benben Publications, 1986.

Rojzman, Charles. *Freud the Humanist.* Londra: Open Gate Press, 1999.

Rolnik, Eran J., and Haim Watzman. *Freud in Zion: Psychoanalysis and the Making of the Modern Jewish Identity.* Karnac History of Psychoanalysis Series. Londra, İngiltere: Karnac Books, 2012.

Schulman, Alan Richard. *Journal of the American Research Centre in Egypt,* sayı 2, 1963.

Smith, G. Elliot. *The Ancient Egyptians.* New York: Harper & Brothers, 1923.

Stavrakopoulou, Francesca. *Discovery News.* Mart 18, 2011.

Stiebing, Jr., William H. *Out of the Desert.* Amherst, N. Y.: Prometheus Books, 1989.

Strachey, William. *The Origins of Religion: Totem and Taboo, Moses and Monotheism and Other Work.* Londra: Penguin Books, 1990.

Sturgis, Matthew. *It Ain't Necessarily So.* Londra: Charnwood Library, 2003.

Thompson, Thomas L. *Early History of the Israelite People: From the Eritten and Archaeological Sources.* Leiden, Hollanda: Brill, 2003.

—— *The Mythic Past: Biblical Archaeology and the Myth of Israel.* Londra: Basic Books, 1999.

Velikovsky, Immanuel. *Ages of Chaos.* Londra: Paradigma, 2009.

—— *Stargazers and Gravediggers.* New York: William Morrow & Co., 1983.

Waddell, W. G. *Manetho.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1940.

Yerushalmi, Yosef Hayim. *Freud's Moses.* New Haven, Conn.: Yale University Press, 1991.

Zivie, Alain-Pierre. *Archeology News Report,* Aralık 5, 2009.

DİZİN

A

Abram 33, 34, 120
Abwab el-Qotat 167
Ahmose 55, 57, 84, 98, 182, 183, 191, 197, 199, 215
Akhenaton 9, 13, 14, 30, 31, 51, 56, 57, 73, 74, 75, 79, 80, 81, 82, 85, 111, 112, 123, 125, 127, 129, 130, 131, 132, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 146, 147, 148, 149, 150, 152, 153, 154, 155, 158, 159, 160, 161, 163, 164, 167, 168, 169, 170, 179, 197, 245
Akrotiri 95, 96
Albright, William Foxwell 221, 222, 223
Aldred, Cyril 9, 161, 162
Altı Gün Savaşı 211
Amenhotep, II. 159, 171
Amenhotep, III. 9, 49, 50, 51, 53, 56, 57, 63, 73, 85, 103, 105, 111, 114, 118, 119, 125, 126, 128, 129, 130, 131, 132, 134, 142, 147, 152, 154, 163, 167, 168, 171, 179, 197
Amenhotep, IV. 74, 132
Amon-Ra 130, 174
Anen 114, 131
Aperel Mezarı 167, 168
Apion 52, 54, 57, 84, 243, 248
Apophis 183, 197
Araplar 18, 22, 26, 139, 181, 187, 189, 192, 223
Aristoteles 20
Aşağı Mısır 50, 52, 92, 111, 114, 128, 174, 182, 184, 185, 186, 188, 189
Asheray 171, 172
Ashtarot 172
Astruc, Jean 44, 45, 46
Aswan 184, 187
Atlı Arabalar 109, 118, 119
Aton 56, 57, 73, 74, 132, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 146, 147, 148, 153, 155, 168, 169
Avaris 53, 54, 55, 57, 115, 173, 179, 180, 181, 182, 191, 192, 197, 198, 200, 201, 202, 203, 206, 210, 213, 215, 217, 234, 235, 241, 245, 247
Aydınlanma 43, 45
Aye (General) 85, 114, 142, 143, 144, 148, 153, 169
Ayrton, Edward R. 160
Aziz Katerina Manastırı 145, 229, 230

B

Babil Kulesi 221
Banna, Hassan el- 17, 18, 19, 20, 101
Bernays, Martha 64
Bietak, Manfred 180, 182, 198, 199, 200, 201, 202, 206, 207, 215, 245, 247
Birleşmiş Milletler 18, 91
Büyük İskender 51, 82

C-Ç

Callahan, Tim 83, 244, 247
Cameron, Allan 97, 244, 247
Camus, Albert 24
Cavalli-Sforza, Luigi Luca 193
Cennet Nerede 27
Charcot, Jean-Martin 64
Çekirge 90, 91
Çıkış 11, 12, 26, 27, 28, 29, 33, 38, 39, 40, 43, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 55, 57, 59, 60, 71, 73, 80, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 92, 93, 94, 98, 99, 100, 101, 102, 119, 120, 121, 123, 124, 125, 139, 141, 148, 151, 155, 156, 157, 165, 166, 167, 169, 171, 174, 176, 177, 195, 196, 198, 202, 205, 207, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 230, 232, 242, 245

D

Davies, Philip R. 222
Derry, D. E. 162
Doğu Deltası 37, 118, 180, 182, 190, 198, 206, 212
Durrell, Lawrence 21

E

Ebu Simbel 166
Elohim 44, 46, 137, 167
Engels, Friedrich 21
Etiyopya 55, 90, 145, 146, 184
Evans, Arthur 96
Ezbet, Roshdi 213

F

Faruk, Kral 22, 23
Filer, Joyce M. 162, 245, 247
Filistin 12, 18, 26, 27, 33, 40, 61, 77, 80, 82, 84, 101, 130, 171, 172, 181, 183, 184, 189, 190, 193, 196, 199, 200, 202, 203, 210, 217, 221, 223, 224, 225, 232
Firavun 12, 13, 14, 28, 33, 34, 36, 37, 38, 39, 40, 49, 50, 57, 59, 72, 74, 77, 84, 85, 87, 90, 92, 93, 98, 103, 106, 107, 108, 109, 110, 114, 115, 117, 118, 119, 124, 125, 126, 129, 140, 143, 144, 145, 148, 150, 151, 152, 158, 163, 166, 168, 169, 170, 172, 174, 176, 177, 178, 179, 184, 185, 187, 195, 217, 225, 226, 227, 228, 237, 245
Franklin, Benjamin 45
Freud, Sigmund 5, 29, 30, 31, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 73, 74, 75, 78, 79, 80, 81, 82, 123, 129, 137, 139, 243, 244, 247, 248, 249

G

Gardiner, Alan 60, 87, 201, 210, 243, 245, 248
Giveon, Raphael 171, 245, 248
Goedicke, Hans 97
Goşen 37, 59, 73, 109, 115, 116, 117, 126, 129, 130, 145, 176, 196, 198
Graf, K. H. 46, 47

H

Habiru 85
Hakkı, Yahya 27
Harrison, R. G. 162
Hassan, el-Banna 19
Hawass, Zahi 12, 13, 14, 15, 98, 160, 163, 164, 167, 234, 235, 244, 245, 248
Hayes, William. C. 132, 200
Hebua I 210, 232, 233, 234, 237, 241
Hebua II 210, 233, 234, 237, 241
Heliopolis 50, 52, 53, 54, 56, 108, 116, 130, 131, 133
Herzl, Theodor 67, 69, 70
Herzog, Ze'ev 225, 246, 248

Hiksoslar 37, 53, 55, 57, 58, 59, 60, 61, 84, 85, 86, 88, 91, 98, 115, 117, 118, 119, 165, 179, 180, 181, 182, 183, 190, 191, 192, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 206, 210, 211, 212, 215, 216, 217, 219, 223, 224, 225, 227, 228, 234, 235, 241, 242, 243
Hill, George 9
Hititler 61, 130, 181, 183, 223, 232
Hitler, Adolf 29, 30, 67, 79
Hobbes, Thomas 44, 45, 221
Horemheb 57, 131, 143, 144, 169, 170, 176, 179, 181, 196, 197, 198, 199
Horus Yolu 40, 128, 147, 172, 173, 187, 188, 202, 207, 210, 211, 213, 217, 230, 231, 234, 236, 240, 241, 242
Humphreys, Colin 99, 244, 248
Hurriler 61, 181, 223

İ

İbraniler 13, 33, 34, 35, 36, 38, 39, 40, 49, 51, 57, 63, 72, 73, 77, 78, 79, 85, 98, 102, 113, 115, 117, 120, 124, 129, 139, 144, 165, 167, 168, 169, 170, 172
İkinci Dünya Savaşı 74, 79, 165, 221, 223
İshak 34, 35
İslam 101
İsrail 12, 18, 22, 25, 26, 33, 34, 36, 37, 40, 41, 46, 48, 49, 50, 59, 71, 72, 73, 75, 77, 82, 84, 86, 87, 97, 101, 102, 121, 124, 140, 146, 156, 160, 166, 171, 178, 196, 211, 219, 220, 221, 223, 224, 225, 226, 228, 230, 231
İsrail Dikilitaşı 50, 166
İsrail Halkının İlk Tarihi 223
İsrailliler 11, 14, 26, 27, 28, 30, 31, 33, 38, 40, 41, 43, 49, 50, 51, 55, 59, 60, 61, 73, 75, 77, 78, 80, 84, 85, 86, 87, 92, 93, 94, 99, 100, 102, 105, 115, 117, 119, 120, 124, 125, 126, 129, 130, 145, 146, 149, 150, 152, 153, 154, 155, 156, 165, 166, 167, 169, 171, 174, 175, 176, 195, 196, 197, 198, 202, 205, 207, 211, 219, 220, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 230, 232, 233, 243
İsrailoğulları 37, 38, 124, 151, 241

J

Jacobovici, Simcha 97, 98
Jones, Ernest 67, 68
Josephus, Flavius 51, 52, 53, 54, 55, 58, 59, 60, 61, 63, 65, 75, 84, 86, 98, 115, 243, 248
Joshua Kitabı 223

K

Kahire Müzesi 12, 14, 28, 50, 101, 104, 164, 177, 178, 187, 244
Kamose Dikilitaşı 183
Kantara 126, 146, 180, 189, 197, 202, 203, 205, 208, 209, 215, 232
Kenan 13, 27, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 40, 41, 42, 49, 50, 57, 77, 85, 106, 108, 109, 115, 117, 118, 119, 120, 125, 137, 157, 158, 165, 166, 167, 169, 170, 171, 172, 174, 182, 187, 190, 199, 200, 207, 218, 223, 225, 226, 227, 228, 230, 232
Kitchen, Kenneth 11, 209, 212, 216, 217
Knossos Harabeleri 96
Kopenhag Okulu 222
Krallar Vadisi'ndeki Yabancı 12, 208
Kramer, Elisheva 80
Kuntillet, Ajrud 172
Kuran 27, 28, 101, 123, 126, 129, 151, 153, 170

L

Laban 35

Lahit KV55 160, 161, 162, 163
Levant 55, 130, 158, 183, 224, 225, 232
Levi 38, 72, 120, 124, 139, 140, 147, 226
Leviathan 221
Leyden Müzesi 87
Libyalılar 50

M

Maksimalistler 222
Maksud, Muhammed Abdül 203, 205, 206, 207, 209, 210, 211, 212, 213, 217, 218, 231, 232, 233, 235, 237, 241
Manasseh 108, 114
Manetho 51, 52, 53, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 63, 65, 73, 75, 84, 87, 114, 140, 144, 146, 181, 191, 201, 245, 249
Marx, Karl 21, 69
Maya 143
M. Davis, Theodore 110, 160, 161
Medyenliler 36, 106, 124, 157, 170, 171
Menes 51, 185
Merenptah 50
Merinda Bani Salama 189
Michael Carlos Müzesi 177, 178
Minimalist Hareket 223
Minşat Ebu Omar 189
Miriam (Meryem) 39, 124
Mısır Eski Eserler Yüksek Kurulu 98, 160, 175, 232, 233, 234, 237
Mısır Tarihi 23, 27, 51, 82, 85, 86, 88, 92, 102, 123, 143, 166, 182, 185
Mısır ve Tevrat 115
Moab 42, 125, 133, 156, 174, 175, 176, 245, 247, 248
Montu 172, 234, 241
Musa 11, 12, 13, 17, 27, 28, 29, 30, 31, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 50, 51, 52, 54, 55, 56, 57, 59, 61, 63, 65, 67, 68, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 85, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 97, 98, 100, 102, 112, 114, 119, 120, 123, 124, 125, 126, 127, 129, 137, 139, 140, 144, 146, 147, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 164, 165, 166, 170, 175, 196, 198, 205, 219, 221, 223, 225, 226, 245
Musa Bir Mısırlı 70, 71, 73, 79
Musa'nın asası 149, 152
Musa ve Tektanrıcılık 30, 63, 67, 68, 70, 73, 79, 80, 81, 123, 139
Müslüman Kardeşler 17, 18, 19, 20, 22, 26, 101
Mutnezmat 169

N

Narmer, Kral 185, 186, 187, 188, 189
Narmer Paleti 187, 188
Nasır, Cemal Abdül 23, 24, 25
Naville, Henry 113
Nebo Dağı 125, 156, 157
Nefertiti 131, 132, 136, 137, 142, 169
Nehesy 180, 210, 211
Newton, Isaac 45, 83
Nil Deltası 23, 37, 57, 91, 93, 97, 99, 147, 165, 182, 184, 185, 187, 189, 199, 200, 205, 208, 235
Nubiya 55, 133, 138, 142, 145, 171, 184, 189, 192

O

Oedipus ve Akhenaton 80
On Emir 125, 154, 155
On Felaket 87, 125, 225
Orta Krallık 60, 86, 190, 193, 199, 202, 241
Osar-Seph 114
Osiris 54, 129, 151, 155, 158, 159, 180, 190, 211

Osman, Ahmed 11, 13, 14, 41, 104, 166, 203, 209, 212, 229

P

Paine, Thomas 45
Pa-Nehes 147
Panehesy 136, 139
Pa-Ramses 143, 144, 149, 169, 179, 181, 198
Patai, Raphael 171
Peet, Eric 115, 244, 248
Pe-Kanan 158, 174
Pendlebury, John 159
Petrie, W. M. Flinders 49, 147, 148, 149
Pi-Ramses 173, 181, 195, 198, 200, 202, 213, 215, 216, 228, 230, 245, 247
Plait, Philip 83, 244, 249
Platon 20, 96, 97
Potifar 36, 106, 107
Puah 129
Pusch, Edgar 214

Q

Qantir 116, 133, 200, 205, 206, 213, 214, 215, 217, 219
Quibell, James 110

R

Ramses 38, 40, 51, 55, 57, 59, 73, 124, 149, 153, 154, 170, 177, 178, 179, 180, 183, 195, 196, 202, 205, 206, 208, 215, 227, 228, 230, 231, 232, 239, 241, 242, 245, 246
Ramses, I. 57, 148, 158, 169, 170, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 195, 196, 198, 205, 235, 240, 241, 242
Ramses, II. 30, 50, 86, 119, 165, 166, 169, 175, 176, 179, 180, 181, 195, 198, 199, 200, 202, 206, 215, 218, 227, 228, 230, 232, 234, 235, 239, 240, 241
Ramses kenti 202, 213, 215, 227, 228
Ramsesler 178, 179, 180, 200, 214, 217, 238
Rebeka 35
Redford, Donald B. 56, 57, 223, 224, 243, 246, 249
Rolnik, Eran 69, 70, 249

S

Sakkara 133, 143, 167
Salities 191, 201
Santorini 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 244
Sarabit el-Khadim 133, 147, 186, 188, 189
Sartre, Jean-Paul 24
Sayılar Kitabı 156, 174
Scarlet Thread 156
Schulman, Alan Richard 118, 244, 249
Seir 171, 175, 176
Sellin, Ernst 155, 156
Seny 169
Seth 53, 180, 181, 190, 199, 210, 211, 241, 242
Seth-Seti 180
Shasu 117, 157, 158, 170, 171, 172, 174, 175, 176, 196, 232
Silberman, Neil Asher 225, 244, 245, 247
Sina Dağı 41, 54, 56, 59, 102, 125, 133, 145, 147, 175, 188, 226, 229, 230
Sina Yarımadası 85, 145, 146, 175, 185, 187, 211, 217, 228, 230
Siyonizm 67, 69, 70
Smenkhkare 161, 163, 164
Smith, Grafton Elliot 113, 114, 161, 162, 192, 245, 249
Sokrates 20
Spinoza, Baruch 44, 45
Stekel, Wilhelm 80
Stheroite 180
Synolakis, Costas 97

T

Tarım 95, 130, 135, 184, 187, 189, 213, 215
Tefnut 234
Tell el-Amarna 85, 168, 228
Tell el-Borg 210, 231
Tell el-Dab'a 133, 182, 191, 198, 199, 200, 201, 202, 210, 213, 214, 215, 217, 219, 235
Tell Hebua 203, 209, 210, 211, 213, 214, 215, 216, 231, 234, 235, 236, 238, 239, 240
Tell İbrahim Awad 189
Tesniye 47, 140, 156, 220, 224, 226
Thompson,Thomas L. 181, 182, 183, 190, 222, 223, 245, 246, 249
Tiye 13, 104, 105, 110, 111, 112, 114, 123, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 134, 148, 149, 152, 160, 161, 163, 169, 179, 197
Tora 30, 33, 41, 43, 44, 46, 47, 56, 102, 168
Totem ve Tabu 66
Tuthmosis 73, 127, 149, 239
Tuthmosis, II. 234, 238, 239, 241
Tuthmosis, III. 49, 130, 218, 232
Tuya 105, 110, 111, 125

U

Uganda 184
Uphill, Eric 209, 212, 215, 216
Ussher, James 221

V

Velikovsky, Immanuel 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 92, 93, 97, 244, 247, 249

W

Wadi Maghareh 189
Washington, George 45
Weigall, Arthur 111
Wellhausen, Julius 46, 47, 221
Whitelam, Keith 222
Wildung, Dietrich 164
Wilsher, Roger 205
Wilson, Ian 97
Wright, J. Edward 172, 223

Y

Yahveh 137
Yakup 34, 35, 36, 37, 38, 49, 77, 78, 105, 106, 108, 109, 110, 114, 115, 117, 118, 225
Yaradılış 28, 33, 44, 45, 105, 137, 221, 222
Yhwh 113, 137
Yusuf 9, 10, 12, 13, 36, 37, 38, 49, 54, 56, 59, 77, 101, 103, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 113, 114, 115, 117, 118, 119, 121, 123, 125, 129, 165, 166, 169, 223, 244
Yuya 9, 10, 11, 12, 13, 103, 105, 110, 111, 113, 114, 119, 121, 123, 125, 126, 142, 167, 169, 179, 197

Z

Zarw kenti 116, 126, 128, 129, 130, 133, 145, 149, 157, 158, 170, 172, 173, 174, 179, 180, 181, 195, 196, 197, 198, 201, 202, 203, 207, 213, 216, 217, 218, 231, 232, 233, 234, 237, 241, 242, 246, 248
Zipporah 124
Zivie, Alain-Pierre 143, 167, 168, 245, 249

Ahmed Osman, bu kitabında Tevrat'taki Kayıp Şehir ile "Vezir Yuya ve Yusuf Peygamber" bulmacalarını çözüme ulaştırarak yepyeni bir dinler tarihi için önümüze yeni kanıtlar seriyor.

Uzmanlar, İbranilerin Mısır'dan Çıkış'ının gerçekleştiği yeri bulmaya yönelik bugüne kadar birçok çalışma gerçekleştirdiler. Son yüzyılda Kitab-ı Mukaddes'in söz ettiği yerler kadar Mısır ve İsrail'de de birçok arkeolojik kazı yapıldı. Ancak tüm bu çabaların sonucunda kayda değer hiçbir kanıt elde edilemedi.

Bu başarısızlıktan dolayı ana akım tarih ve arkeoloji anlayışı Çıkış'ı hiç olmamış gibi ve Kitab-ı Mukaddes hikâyesini de bütünüyle kurgusal bir metin olarak telakki etmeye başladı. Mısırbilimciler ve arkeologlar ise Çıkış'ın gerçekliğini reddetti.

Peki ama acaba bunun nedeni Çıkış'ın yanlış zamanda aranması ve bu nedenle arkeologların da yanlış yerlere bakmaları olabilir mi?

Omega Yayınları'nın Türkçeye kazandırdığı *Musa ve Akhenaton* adlı ilk kitabında, bir firavunu peygambere dönüştüren süreci açığa çıkaran ve Çıkış'ın gerçekleştiği zamanı yeniden tanımlayan Ahmed Osman, bu kez Tevrat'ın "Çıkış" bölümündeki olayların sahnelendiği "kayıp" şehrin peşinde.

THG
837963
EPY

internet satış:
saykitap.com
17,50 TL
ISBN 978-605-02-0510-7
9 786050 205107
OMEGA